

Scrisor

CURS

DE

TEOLOGIE FUNDAMENTALĂ

NOTE DUPĂ PRELEGERILE FĂCUTE

DE

Preotul IOAN MIHĂLCESCU

PROFESOR LA FACULTATEA DE TEOLOGIE DIN BUCUREȘTI

M 342 299
342 800

PARTEA I

FIINȚA ȘI ORIGINA RELIGIUNII

BUCUREȘTI

C. 250. — TIPOGRAFIA „LUPTA” N. STROILĂ, CALEA VICTORIEI No. 101

1925

77-22
FACULTATEA DE TEOLOGIE DIN BUCUREȘTI
BIBLIOTECA

294/938

Biblioteca Centrală Universitară
Cota 30302 Suleet
Inventar 452008

pe 401/06

30302

B.C.U. Bucuresti

C452008

INTRODUCERE.

Numirea de Teologie, în sens general și etimologic însemnează *învățătura despre Dumnezeu și lucrurile dumnezeiești*:

În sens creștin, prin Teologie se înțelege acea învățătură despre Dumnezeu și lucrurile sale, care s'a descoperit lumii prin Logos și pe care omul și-o însușește prin credință.

În antichitate Orfeu, Omer și Esiod erau considerați teologi, pentru că compuseseră poeme despre zei, imne, rugăciuni, etc.... În perioada patristică se înțelegea prin Teologie, uneori, numai Sfânta Scriptură, întrucât aceasta cuprinde cuvântul lui Dumnezeu, și este comoara nesecată din care se scoate învățătura despre Dumnezeu și lucrurile sale. Așa o înțelege Dionisie Areopaghitul în opera sa: „De Coelestium ierarhia“. Alteori se înțelege prin teologie numai doctrina despre Dumnezeu în sine, ori despre fiecare persoană a Sf. Treimi. Așa, Sf. Ioan evanghelistul se numește Teologul, de oarece în evanghelia sa caută să dovedească divinitatea Fiului. Tot așa Sf. Vasile cel Mare, Grigore Teologul, Athanasie. Incepând de prin secolul al XII-lea, cuvântul teologie a luat o însemnătate mai întinsă, înțelegându-se prin el mai întâi întreaga doctrină a revelației divine și mai apoi toate disciplinele care au de obiect religiunea.

Definiția creștină a teologiei, în urma celor spuse ar fi: Expunerea științifică a întregii învățături despre Dumnezeu și lucrurile sale, sau știința religiunii pe baza Sf. Scripturi și a Sfintei Tradițiuni.

Din punct de vedere al felului cum se câștigă cunoștințele ce fac obiectul teologiei avem: *Teologia revelată* sau propriu zisă, care se întemeiază mai mult pe revelația Dumnezeiască, supranaturală, fără a nesocoti însă rațiunea. *Teologia naturală*, care scoate învățătura despre Dumnezeu și lucrurile sale numai din revelația naturală. (Teologia naturală, deși poartă numele

de Teologie, este totuși mai mult o disciplină filosofică, un produs al raționalismului, care nu admite nimic ce trece peste puterile rațiunii). În acest sens au scris *Cristian Wolff*, *Jules Simon*, filosof francez († 1896) („*La religion naturelle*“). Din cadrul științelor teologice, fiindcă se ocupă mai deosebit și în mod exclusiv cu expunerea învățăturii despre Dumnezeu și lucrurile sale, face parte îndeosebi *Teologia Dogmatică*. Ea se ocupă cu expunerea învățăturilor creștine, numite dogme, de unde și numele ei. Dogmele sunt adevăruri strict creștine. Numele de teologie dogmatică ar trebui dar să se dea numai acelei părți ce cuprinde aceste adevăruri: dogmele; dar el se dă și acelei părți ce exprimă cunoștințe generale. De aceea aceasta se numește Teologie dogmatică generală, iar cea dintâiu, Teologie dogmatică specială. Dogmatica generală expune rațiunea de a fi a credinței religioase comune tuturor religiunilor, servindu-se de argumente istorice și filosofice, deci raționale, și de argumente din revelațiunea Vechiului și Noului Testament. Din această cauză se numește și Propedeutică sau Hodegetică, cum și Teologie fundamentală. Se mai numește și Teologie filosofică sau speculativă, pentru că în expunerile sale face mult uz de filosofie și speculație, cu toate că numele acesta se poate da și celei speciale. Teologia fundamentală poate purta numele și de Apologetică, fiindcă scopul său ultim e de a apăra religiunea creștină contra atacurilor din afară. Numele de Apologetică este relativ nou, dar trebuința de a apăra religiunea creștină este tot așa de veche ca și biserica creștină. Insuși Mântuitorul *Christos* se apăra contra cărturarilor. Avem apoi apologia sfântului arhidiacon Ștefan în sinedriu și a sfântului Pavel înaintea lui *Agripa* (Act. ap. VII, 2—54).

În ce privește termenul de Apologetică, care este obiectul acestei științe, și locul pe care-l ocupă între celelalte discipline teologice, părerile se împart în 4 categorii: 1) *Schleiermacher*, *Sack*, *Drey*, *Lechler* și alții, numesc Apologetică știința care tratează despre esența religiunii creștine sau despre adevărurile fundamentale și veșnice ale religiunii pe care o apără, spre deosebire de Teologia dogmatică, care tratează adevărurile trecătoare ale unei oarecare religiuni și numai într'un timp anumit. Dimpună cu Polemica, ea stă la poarta studiilor teologice și servește ca punte de trecere dela Filosofie la Teologie. 2) Alții ca: *Rosenkrantz*, *Dorner*, *Hagenback*, etc... spun că

Apologetica și Polemica își iau materialul din Teologia istorică și exegetică, apără adevărul absolut al creștinismului împotriva atacurilor din afară și ca atare stau în fruntea Teologiei dogmatice. Deci, Apologetica ar fi partea introductivă a Teologiei dogmatice speciale. 3) *Baumstark* și *Ebrahrd* fac din Apologetică o știință independentă de toate celelalte științe teologice și deosebită și de Teologia dogmatică. După ei Apologetica ar avea de scop să apere religia creștină contra atacurilor venite din afară de biserică și nu din interior. În fine, a 4-a părere este a acelor care consideră Apologetica creștină ca arta convingerii savante din partea bisericii. Reprezentanții acestei păreri sunt: *Hoffman* și *Steude*. După aceștia deci, scopul Apologeticii e de a învăța pe clerici cum să apere doctrina bisericii în orice împrejurare. Cu ea trebuie să se încheie studiile teologice.

Din aceste patru păreri, cea mai potrivită este a II-a. Numele de *Teologia fundamentală* ne indică mai mult conținutul, pe când cel de Apologetică mai mult felul de aranjare a materiei, adică: Teologia fundamentală se expune după metoda apologetică. Teologii roman-catolici aproape toți au luat-o în acest sens. Protestanții evită numele de Teologie fundamentală și întrebunțează numai pe cel de Apologetică. Sub numele de Teologie fundamentală e o singură operă a lui Voigt. În biserică noastră, Apologetica e considerată ca una și aceeași cu Teologia fundamentală. Așa la Ruși, N. Rojdetwenschi, deși pune Apologetica la începutul studiilor teologice, totuși spune că stă în mai strânsă legătură cu teologia dogmatică. Mulți dintre romano-catolici întrebunțează pentru numirea de Apologetică pe cea de Apologie. Este oare vreo deosebire între acestea?

Apologetica se deosebește de Apologie și ca fond și ca formă. Apologia ca formă poate fi: disertație, epistolă, roman, predică. Ca fond, poate fi din toate ramurile teologice, apărând un punct de credință sau mai multe. Punctul apologiei variază după atacator. Apologetica ca știință are formă și fond neschimbător, și oricât de numeroase sunt atacurile, ele se resping după reguli stabilite.

Insemnătatea Teologiei fundamentale.

Teologia fundamentală ne formează convingerea că bazele pe care se clădește întreaga știință teologică sunt neschimbabile și se pot dovedi în mod logic. Ea ne luminează asupra adevărilor religioase creștine și ne arată că ele nu pot fi spulberate de vremuri, ci sunt sigure, având în frunte cuvintele: „Nici porțile iadului nu o vor birui“.

Științele ajutătoare.

Pentru a-și ajunge scopul său, Teologia dogmatică are nevoie și de alte științe ajutătoare și anume: *Filosofia religiunii* și *istoria religiunilor*. Filosofia religiunii se ocupă cu analiza și expunerea adevărilor religioase din punct de vedere filosofic. A doua știință auxiliară e *istoria religiunilor*. În secolul al XIX-lea a luat început această știință. *Herder*, filosof panteist, este cel ce-i pune bazele; *Hegel*, însă, e cel ce-o cultivă mai mult. Englezii, Olandezii, Germanii, o introduc în științele academice. Obiectul ei este să ne dea relații asupra tuturor religiunilor istorice și să ne arate cum aceste religii privesc chestiunile fundamentale de credință. Sunt însă unii protestanți, cari cred, că nu este nevoie de cunoașterea Istoriei religiunilor, căci cunoscând adevărul (religiunea creștină), nu trebuie să cunoaștem și întunerecul. Lui *Harnack*, care susține aceasta, i-a răspuns *I. Reville*, dela Sorbona, arătând că o adevărată convingere religioasă nu se poate căpăta temeinic, decât comparativ, prin studiul Istoriei religiunilor.

Istoria religiunilor se schimbă după punctul de privire a celui ce-o expune. Așa, unii socotesc celelalte religii ca membre împrăștiate ale unui trup, al cărui suflet este Creștinismul. În acest caz, Creștinismul este sinteza celorlalte religii care au existat înainte de el. Ei justifică aceasta prin asemănarea creștinismului cu celelalte religii istorice. Așa, zic că aproape în toate religiunile e învățătura despre Sfânta Treime, dar în Creștinism e expusă mai perfect. Sabatul, ce-l găsim în vechiul Testament, îl găsim și la Babilonieni, etc. Asemănarea este însă numai aparentă, căci, ca semnificație, cuvintele sunt cu totul deosebite. Așa, Sabatul la Babilonieni însemnă ceva comercial, pe când la Ebrei are însem-

nare religioasă. 2) Evoluționiștii consideră creștinismul ca treapta cea mai înaltă, dar nu exclud posibilitatea ca creștinismul să dispară în fața unei alte religii și mai înalte. 3) Alții consideră religiunile anterioare creștinismului, ca o pregătire pentru el, nu însă în mod pozitiv, ci negativ, că adică, celelalte religii nu puteau satisface sentimentul religios și au mărturisit necesitatea unei religii mai înalte, pregătind astfel lumea pentru creștinism. Acest din urmă punct e cel adevărat.

Făcând uz de studiul Istoriei religiunilor, avem și avantajii și dezavantajii.

Avantajile sunt: 1) Toate religiunile ne apar ca ceva armonic, ca ceva născut în sufletul omului și manifestat în afară. În ele vedem realizată ideea că omul stă în legătură cu o ființă supremă. 2) Din constatarea existenței religiunilor la toate popoarele și în toate timpurile, rezultă că religiunea nu este o iluzie, nici un fenomen patologic, cum au încercat unii să susțină. 3) Se stabilește o apropiere mai mare între Teologie și celelalte științe, care se servesc de metoda istorică în expunerea materialului.

Dezavantajile sunt: 1) Se cercetează și analizează prin istoria religiunilor mai mult partea externă, manifestările curat pământești, și se neglijează adesea partea intimă, transcendentă. 2) Se pune preț prea mult pe analogii și, stabilindu-se un raport de fapte analoage, se neglijează fondul față de formă și cu chipul acesta se acuză Creștinismul, că a împrumutat idei din Budism, Brahmanism, etc. 3) Se înclină spre construcții evoluționiste, considerând religiunile istorice ca product al popoarelor inculte. Lumea cultivându-se și perfecționându-se a ajuns la creștinism. Cu cât ea va ajunge la un grad de cultură mai înaltă cu atât va ajunge la o religie și mai înaltă, care va lua locul Creștinismului.

CAPITOLUL I

Ființa sau esența religiunii.

Teologia este știința religiunii (doctrina sive scientia religionis). Se naște acum întrebarea: *Ce este religiunea?* Spre a putea răspunde la această întrebare, trebuie înainte de toate, să menționăm, că în religiune se disting 2 părți: 1) Religiunea internă sau subiectivă și religiunea externă sau obiectivă. Partea internă constă din starea sufletească a omului, stare, care ca orice act psihic nu se poate defini, dar o designăm prin cuvinte ca: pietate, adorare, contemplare, etc. Partea externă constă din rituri, ceremonii, cult, din toate practicile religioase externe, care sunt o manifestare a ceea ce omul simte în el cu privire la raportul său cu Dumnezeu. După cum sufletul și corpul sunt cele două părți constitutive ale ființei omului, și numai unirea lor face pe om, tot așa numai unirea religiunii externe cu cea internă dă adevărata religiune. După cum coaja unui fruct servește de protecție miezului, tot așa și religiunea obiectivă ajută la păstrarea stării sufletești religioase. Răspunsul dar, la întrebarea: *Ce e religiunea?* pare dublu, după cum se are în vedere religiunea, subiectivă sau obiectivă. Privit mai de aproape lucrul, însă, ne vom convinge că răspunsul nu e decât unul și același, avându-se în vedere raportul de care am vorbit. După cum apoi organizarea politică, religioasă sunt manifestări sociale ale sufletului colectiv al societății, așașderea și cultul e oglinda religiunii obiective. Religiunea obiectivă se comportă către cea subiectivă, ca efectul către cauză. Răspunsul la întrebarea: *ce este religiunea obiectivă?* va conveni negreșit și religiunii subiective. Ne întrebăm însă, de ce s'a amintit de *religiunea obiectivă?* Din două motive: 1) Fiindcă în mintea celor mulți noțiunea de religiune se identifică cu reli-

giunea obiectivă 2) Pentru că cunoașterea religiunii obiective ajută la cunoașterea religiunii interne. Așa dar, a răspunde la întrebarea: ce e religiunea? înseamnă a preciza ființa religiunii, esența ei, adică a arăta natura ei internă și constantă împreună cu diferitele forme în care aceasta s'a îmbrăcat la diferite popoare, în diferite timpuri. Relativ la ființa sau esența religiunii, trebuie să spunem că părerile teologice sunt împărțite mai mult ca asupra oricărei alte chestiuni. Greutatea provine de acolo că, precum cel ce n'a văzut o culoare, nu-și poate da seama și pricepe ce este ea numai din simpla descriere; precum cel ce n'a simțit niciodată dorul de patrie sau de părinți, nu poate înțelege acele sentimente din spusele altora, tot așa și cu religia. Amestecul de stări sufletești, care formează religiunea internă, e așa de vag, limitele lui așa de necunoscute, încât o definițiune este aproape imposibilă.

Cât de vag e sentimentul religios, ne dovedesc următoarele cuvinte ale lui *Max Müller*: „Poate ca un sălbatec să nu aibă în limbajiu un cuvânt pentru exprimarea sentimentului religios, nici vreun fel de rugăciune, dar când papuasul stă înaintea fetișului său, cu mâinile încrucișate, plecând și întrebând dacă se poate sau nu, ceiace el dorește, aceasta e religiune. Dacă *Tales* crede că toate lucrurile sunt însuflețite de zei și *Buda* din contră, aceasta e religiune. Dacă tânărul brahmaciari pune dimineața, la răsăritul soarelui, un braț de vreascuri în focul sacru, pronunțând cuvintele rugăciunii prescrise, aceasta e religiune. Dacă un filosof modern, ateu, se pleacă înaintea unei aduceri aminte și dacă își consacră activitatea sa binelui public, aceasta e religiune“.

Cuvintele lui *Max Müller* ne arată cât de departe se întind hotarele religiunii interne și confirmă până la un punct neînțelegerile dintre teologii asupra ființei religiunii.

Incercând a rezolvă chestiunea care ne-am propus, începem cu lămurirea cuvântului „religiune“. Teologii ortodocși, cea mai mare parte din teologii romano-catolici și parte din protestanți, găsesc în explicarea cuvântului „religiune“, ajutor pentru lămurirea chestiunii: ce este religiunea?

Etimologia cuvântului religiune.

Cuvântul „religiune“ este de origină latină. În ce privește însă etimologia lui, sunt mai multe păreri: 1) *Cicero* îl deduce dela verbul *relegere*, care propriu înseamnă a *reciti*, a *studia* cu luare aminte, a pune la o parte pentru o anumită întrebuintare, a deosebi ceva din lucrurile ordinare, iar în sens figurat înseamnă: a se raporta către cineva cu deosebită atenție și respect, a venera. Aceasta se vede din cuvintele lui: „*Qui autem omnia quae ad cultum deorum pertinent, diligenter retractarent et tanquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo, ut eleganter ex eligendo, intelligentes ex intelligendo*“. (De natura deorum). Derivarea lui *religio* din *relegere* nu este exactă, căci în acest caz, ar fi trebuit să avem *relegentia*, ca *diligentia* din *diligere*, etc. Noțiunea exprimată prin cuvântul *religio*, nu era bine fixată pe vremea lui *Cicero*. El chiar îi dă mai multe însemnări. Așa, în unele părți, definește religiunea ca o adorare provenită din frică, în altele zice că religiunea e îngrijirea și cultul ce se aduce zeilor sau și pietatea. Dintre scriitorii creștini clasici, numai *Arnobiu* aderă la etimologia lui *Cicero*, complectându-l însă astfel: „Religiunea nu constă numai în îndeplinirea ceremoniilor și adorațiunii externe, căci adevărata adorațiune nu se cuprinde în exterior, ci în adâncul sufletului. 2) *Lactantiu* derivă cuvântul religiune dela *religare* (a lega, a uni), cu sensul de unire a omului cu Dumnezeu. „Cu această condițiune — zice el — ne naștem ca să arătăm supunerea convenită lui Dumnezeu, care ne-a născut. Pe Dânsul să-L știm, Lui să urmăm. Suntem legați de Dumnezeu cu unirea adevăratei cinstiri, (deo religati sumus) de unde își primește numele însăși religiunea (*religio*), iar nu de lu cuvântul *relegendo*, cum explică *Cicero*“.

Deși din punct de vedere filologic derivațiunea aceasta este greu de admis, totuși pentru că ea exprimă mai bine ca oricare alta, noțiunea de religiune, în special pe cea creștină, de aceea a fost cea mai bine primită în creștinism. De această părere au fost dintre părinții și scriitorii bisericești mai însemnați *Ieronim* și, către sfârșitul vieții sale *Augustin*.

Augustin însă mai are și altă derivațiune, anume dela verbul *relegere* (a realege, a alege din nou). „Dumnezeu — zice el — „este izvorul fericirii noastre și scopul aspirațiilor

noastre. Pe dânsul alegându-l, sau mai bine re alegându-l (de unde se pare că și religiunea și-a luat numele), noi prin iubire tindem către El". După această derivație, religiunea nu este numai o simplă legătură, dar o legătură nouă, reînnoită între Dumnezeu și om și e tot așa de puțin admisibilă din punct de vedere filologic ca și cea precedentă. Interpretarea aceasta mai are și inconvenientul că semnificațiunea dată cuvântului religiune nu se poate aplica decât religiunii creștine. Este dar o semnificațiune prea restrânsă.

Masurius Sabinus și *Servius Sulpicius*, urmând pe *Vergiliu* (Aeneida liber. III), au derivat cuvântul religiune dela verbul *relinquere*: a rămânea, a deosebi, a pune la o parte, a da o considerație deosebită, definind religiunea astfel: „Dispozițiunea sufletească cu care se înconjoară locurile religioase, păduri sacre, temple, etc., dispoziția care e cauzată sau de teamă, sau de respect“ ca la Cicero. Filologiceste însă e inadmisibilă.

În jumătatea întâia a secolului trecut, *Leidenroth*, plecând dela afirmațiunea că verbele: *diligera*, *negligere*, *intelligere*, fac perfectul în xi, crede de aci, că ele sunt compuse ale verbului *lucere*, care a dispărut și care exprimă sentimentul venerațiunii și al respectului. Tot de aci derivă și pe *religere*, care înseamnă a vedea, a privi înapoi, dând ca sens al religiunii, respect, reverință din teamă.

Acestei ipoteze s'au adus critici serioase. Definițiunea lui Cicero este cea mai conformă cu esența religiunii romane; a lui Lactanțiu este mai profundă și determină mai exact esența religiunii adevărate.

Din cele expuse, rezultă că noțiunea „religiune“ denotă diferite stări sufletești și concepții privitoare la raportul dintre om și Dumnezeu, care variază după gradul de cultură și împrejurările în care trăește cineva. Pentru omul incult, primitiv, care nu se cunoaște nici pe sine, nici firea înconjurătoare și raportul dintre el și divinitate, religiunea este frică. Pentru omul cult este respectul plin de demnitate și pietate.

Iată cum din lămurirea cuvântului „religiune“, rezultă până la un punct lămurirea chestiunii ce ne-am propus: „Ce este religiunea“.

Noțiunea de religione în Vechiul și Noul Testament.

Impătrita semnificare pe care am văzut că o are cuvântul religione, grație cărei însemnări se poate întrebuința pentru a designa starea religioasă la diferite popoare și în diferite timpuri, explică de ce acest cuvânt, deși de origine romană, a pătruns la mai toate popoarele culte. Cum termenul este de origine latină și cum Sfânta Scriptură, atât a Vechiului Testament, cât și a celui Nou, n'a fost scrisă în latinește, să vedem prin ce cuvinte a fost exprimată aceeași noțiune în V. și N. Testament. În Vechiul Testament, cuvântul care exprimă noțiunea de religie este *berit*, care ca și *religio*, derivat din *religare* (Lactanțiu), însemnează legătura: „Și voiu întări legământul meu, care am legat cu Abraam, tatăl tău“ (Gen. XXIV, 29; XIV s-22).

Afară de acest termen, mai găsim și altele foarte semnificative. Așa: *Irat Iahwe* (teama de Iehova); *Abodha Elohim*, *dereh Eohim* și altele. Ideia de legătură exprimată de *religio* și de *berit* nu ne dă nici unul din cuvintele grecești prin care a fost tradus *berit* și care corespund lui *religio*. Noțiunea de religie este exprimată în grecește prin cuvintele: *sevas*, *sevasmos*, *evsévia*, *theosévia*, *theoprévia*, *triskia*, etc. Toate aceste cuvinte se referă la anumite stări sufletești, în care-și are bază religiuena, ca legătură morală între om și D-zeu. Prin urmare, pe când evreescul *berit* încearcă să definească religiuena mai mult din punct de vedere formal, extern, ca o legătură, cele grecești încearcă să o definească în însăși esența ei, să arate cum e simțită în suflet această legătură cu Dumnezeu, sau ce este ceea ce îndeamnă pe om să contracteze această legătură. Poporul roman, popor cu un adânc spirit juridic, nu poate concepe nimic decât din punct de vedere al dreptului, de aceia religia, după el e o corelație între Dumnezeu și om. Poporul iudeu, condus de ideia că toată organizația societății se datorește lui Dumnezeu, nu poate concepe religia decât ca o legătură între om și D-zeu, legătură observată din partea omului prin ascultarea de D-zeu, prin tăerea împrejur, iar din partea lui Dumnezeu, prin acordarea unor privilegii, de care nici un alt neam n'are dreptul să se bucure. Astfel, religia n'a fost totdeauna aceeași în in-

semnarea ei. În păgânism eră teamă; în V. Testament, raport, relațiune de sclav; în N. Testament, raport filial, pietate.

Din toate cele spuse, rezultă clar, că religionea este un raport dintre om și Dumnezeu, raport liber, având de bază un sentiment oarecare.

Notele caracteristice ale religiunii.

Din definițiunea religiunii se vede că baza ei este pe deo parte Dumnezeu, iar pe de altă parte omul. În adevăr, o idee, care nu poate lipsi din nici o formă de religione, este ideea de Dumnezeu. Nu orice concepție însă despre Dumnezeu poate servi ca bază pentru o doctrină religioasă.

Dumnezeu trebuie să fie o putere spirituală, superioară, mai presus de lume, infinită. Aceste cuvinte se iau în raport cu cultura. Omul incult, altfel își explică infinitatea lui Dumnezeu decât cel cult. Pentru cel incult aproape toate sunt supranaturale. Pentru cel cult însă, multe idei neexplicabile celui dințaiu sunt clare... Puterea supremă numită Dumnezeu, trebuie să fie cugetată ca spirituală, căci numai cu un spirit poate avea omul legătură, nu cu materia brută. Fără ideea de divinitate ca ființă personală, spirituală, nu poate fi vorba de religione. Panteismul și Materialismul nu pot fi considerate ca religiuni, ci sunt sisteme filosofice, căci n'au o divinitate personală.

Între om și materia brută nu poate fi legătură. Nu poate fi vorba, de asemenea de legături religioase adevărate nici în Deism, căci după el Dumnezeu este personal, totuși trăește în indolență, ataraxie din care nu voește să iasă. Dumnezeu trebuie să între în legătură cu noi, înlesnindu-ne intrarea în o lume mai înaltă, mai ideală, infinită și veșnică.

A doua idee în determinarea religiunii este, voința divinității de a intra în legături cu omul (voința manifestată direct sau indirect) prin vorbe sau prin fapte. În fetișism, găsim că divinitatea își manifestă voia sa prin vise sau prin unele întâmplări drastice ca: lovirea de o piatră, etc. Dacă Dumnezeu nu și-ar fi făcut cunoscută voia sa prin revelațiune, omul n'ar fi ajuns la cunoașterea divinității numai prin sine însuși.

Prin înrăurirea ce o exercită Dumnezeu asupra omului, prin revelațiunea naturală la tot momentul și prin cea supra-

naturală numai la anumite momente, omul poate pricepe divinitatea. Voința divină trebuie să fie voința morală. Voința morală a lui Dumnezeu este pedepsirea răului și răsplata binelui.

Subiectul religiunii este omul, care este conceput ca ființă spirito-corporală, înzestrată cu suflet nemuritor, prin care intră în contact cu Dumnezeu. În legătură cu nemurirea sufletului și ca ultim motiv al ființării religiunii este, credința în o viață a sufletului despărțit de corp, dincolo de această lume. Din cele zise până aci, rezultă că religiunea este un raport dintre Dumnezeu și om, care cuprinde în sine elementele de mai sus și care trebuie să se găsească în orice religie. Nu toate — bineînțeles — se găsesc în toate religiunile sub una și aceeași formă. Ex.: Cât de mare e diferența între concepția creștină despre viața viitoare și alte concepții? Se naște acum întrebarea: Ce fel este raportul între Dumnezeu și om?

Raportul omului cu Dumnezeu este un raport de dependență din partea omului. Termenul sau predicatul de dependență absolută, propus de Schleiermacher, convine numai religiunilor superioare, celei creștine mai ales. Este deci prea restrâns.

Predicatul de „dependență filială“ este de asemenea prea specific, este numai pentru religiunea creștină. Și apoi predicatul acesta nu exprimă clar ceea ce voește a înțelege. Raporturile dintre părinți și copii n'au fost întotdeauna aceleași. La păgâni copiii erau tratați ca sclavi; părinții aveau asupra lor drepturi absolute de viață și moarte. Altele sunt apoi raporturile filiale în Mahomedanism, altele în Creștinism, altele la diferite popoare. În Mahomedanism unii fii ai aceluiaș tată sunt disprețuiți, alții iubiți și părinții la rândul lor sunt tot așa priviți de copiii lor. În Creștinism, apoi, la națiunile care se conduc de dreptul primogeniturii (ca Englezii) este altfel raportul dintre părinți și copii de cum e la alte popoare. Nu putem deci întrebuiți predicatul de raport filial, din cauza însemnării diferite a acestui predicat.

Numind religiunea raportul de dependență al omului către Dumnezeu, nu trebuie să vedem în realizarea ei o înjosire a omului, cum au socotit cei ce aveau idei greșite despre libertatea omului și raportul lui către Dumnezeu.

Religiunea înaltă nu înjosește. Căci dacă legăturile cu o ființă puțin mai deosebită decât noi și chiar asemenea nouă în-

naltă inteligență și tot sufletul nostru, cu atât mai mult legătura cu Dumnezeu, ființa supremă. Am putea deci defini mai complex religiunea astfel: Religiunea este un raport liber de dependență al omului cu Dumnezeu. Este de neapărată nevoie să punem calificativul de liber, căci dacă raportul de dependență dintre om și Dumnezeu n'ar fi liber, omul n'ar avea dreptul la pedeapsă și la recompensă pentru faptele sale.

Pentru a lămurii mai bine această chestiune: Ce este religiunea, trebuie să expunem mai departe raporturile ce trebuie să aibă și diferitele stări sufletești ale omului față cu ideea de Dumnezeu.

Teoriile despre ființa religiunii.

Teoriile psihice, care încearcă să explice ființa religiunii sau religiunea internă ori subiectivă, sunt de patru feluri: 1) Teorii intelectualiste; 2) Teorii sentimentaliste; 3) Teorii voluntariste, și. 4) Teorii estetice.

I. TEORII INTELECTUALISTE.

Expunere.—Funcțiunea spiritului omenesc, care are ca scop, de a ne pune în cunoștință de tot ce este și se petrece în noi și în jurul nostru, se numește inteligență sau intelect. Cunoștințele omenesti, când sunt dispuse într'o ordine sistematică poartă numele de știință. Ele sunt de două feluri: unele mai inferioare care se raportează la lucrurile materiale, perceptibile cu ajutorul sensurilor sau prin intuițiune, și care se numesc: 1) reprezentări sau idei (eidos: icșană, imagină); 2) și altele mai superioare care se referă la ordinea lucrurilor și raporturilor dintre ele, la părți ale realității, care sunt mai presus de sensuri, care primesc numele de noțiuni, idei abstracte.

Dacă acum căutăm să vedem în care din aceste categorii de cunoștință sau sfere ale intelectului intră religiunea, constatăm, că ea intră în numărul cunoștințelor de a doua categorie sau în a doua sferă, pentru că obiectul la care se referă, Dumnezeu, nu este un obiect din lumea materială, care să poată fi priceput cu ajutorul sensurilor, ci la el se ajunge numai pe calea noțiunilor, a concluziunilor și deducțiunilor abstracte.

Dintre noțiunile care au condus la ideea de Dumnezeu și deci și de religione, două sunt mai însemnate: noțiunea de cauzalitate și cea de infinit.

Noțiunea de cauzalitate.

Una din legile fundamentale ale cugetării omenеști este legea cauzalității, în virtutea căreia orice eveniment sau fenomen nu există, nu se întâmplă de sine, singur, ci are o cauză. La această lege nu se ajunge prin experiență ori observațiune mai mult sau mai puțin îndelungată, ci ea este proprietatea funciară a spiritului nostru, cum ne-o dovedesc observațiunile făcute asupra dezvoltării sufletești a copiilor.

Fără regulile dictate de ea operațiunile formării de noțiuni, asociațiunile de idei și înlănțuirea judecăților, ar fi ceva haotic și fără valoare. Oricine cugetă, trebuie să se conformeze acestor reguli. Acum, pentru că cugetarea este eo ipso supusă legii cauzalității, ea presupune că și raportul obiectelor externe este dominat de aceeași lege ca și gândurile.

Cu ajutorul legii cauzalității, omul își explică schimbările multiple și variate pe care le observă în natură și se poate zice că nici una din observațiunile sau experiențele sale nu poate purta numele de cunoștință în sensul strict al cuvântului, dacă n'a satisfăcut legea cauzalității.

Examinând raportul dintre lucruri, după principiul cauzalității, cugetarea constată că unele din cauzele unor evenimente sau fenomene, sunt la rândul lor efecte ale altor cauze, acestea ale altora și așa la infinit. Cu cât examenul este dus mai departe, cu atât ciclul cauzelor se restrânge și în cele din urmă ajungem la o cauză unică, căreia îi dăm numele de cauză primară sau supremă.

În impulsul acesta irezistibil către cunoașterea lucrurilor, după legătura lor cauzală sau mai bine către cunoașterea cauzei lucrurilor, au văzut mulți ființa religiei.

Aceasta admitându-se, *Schopenhauer* zice, că religionea nu este altceva decât o filozofie populară accesibilă plebei, căci adevărata filozofie se rușinează, zice el mai departe, să vină goală în mijlocul mulțimii, și deaceia îmbracă haina religiei,

care explică lumea și fenomenele din ea prin refugiul la ființe mai înalte, pe care le socotește de cauză a lumii.

Este netăgăduit că contemplarea cauzativă a lumii cuprinde în adevăr ceva religios în sine. Ateul, scepticul, pentru care toate argumentele aduse în sprijinul ideii religioase n'au nici o valoare, rămân fără răspuns la întrebarea: „De unde provine această minune nesfârșită pe care o numim univers?“. O cauză trebuie să aibă.

Dacă ar trebui să răspundem întemeindu-ne pe date științifice, ar trebui ca întrebarea, cum a zis marele fizician englez Tyndall, să rămână întotdeauna fără răspuns. Pe cale logică însă, călăuziți de principiul cauzalității ajungem la răspunsul că, cauza lumii nu poate fi decât Dumnezeu (Rousseau).

Aflarea cauzei primare este singurul punct de sprijin — singurul *dos mi pu sto* în nestabilitatea continuă în acest perpetuum mobile al lumii fenomenale, unicul remediu prin care conștiința de sine se poate vindeca de neliniștea ce-i cauzează lipsa de soluțiune în această problemă vitală pentru ea. Mulțumirea și satisfacțiunea ce simte sufletul, găsind soluțiunea, este un puternic quietiv, care, dacă nu poate fi numit religione, este totuși foarte aproape de tributul de adorațiune, pe care omul religios îl dă cauzei supreme personificată (Gustav Klass).

Istoria religiunilor și filosofiei religiunilor ne dovedesc că cineva poate ajunge în adevăr la noțiunea de religione prin contemplarea cauzală a lumii. Intr'unul din cele mai vechi cântece, din cea mai veche parte a Vedelor, în celebrul imn Nasad-așija din Rig-Veda, găsim între altele următoarele cuvinte: „Cine știe bine, cine poate spune: De când s'a născut lumea? De unde vine ea? Nu cumva cu creiarea ei se născură și zeei? De când există această lume? Este ea creată sau necreată? O știe aceasta numai acela al cărui ochiu privește asupra-i din înălțimea spațiului ceresc? Sau n'o știe nici el?“

Cu tot scepticismul ce transpiră din multiplele întrebări ale sbuciumatului suflet al autorului acestui cântec, este mai mult decât evident, că el a ajuns în scrutările sale la pragul religiunii pozitive. Un pas numai și scepticismul lui e cel mai curat teism. Cuvintele unui tânăr Kafru, anume Seseca, din tribul Beciuaniilor, către misionarul romano-catolic Arbrousset, ne dovedesc aceasta și mai mult. „Învățăturile tale, înțelepte bărbat, sunt tocmai ceiace doriame și căutam eu înainte de a

te fi cunoscut pe tine. Acum doisprezece ani, într'o zi nouroasă, îmi păziam turma în ținutul Malușilor dealungul râului Iloțse. Șezând pe o stâncă aproape de oi, îmi puneam întrebări triste, da! triste, pentru că nu puteam răspunde la ele. Stelele, îmi ziceam eu, cine le-a atins vre-odată cu mâna? Pe ce fel de stâlp se sprijinesc ele? Apele nu ostenesc. Ele aleargă fără încetare ziua și noaptea, dar unde se opresc? Sau cine le face să alerge așa? Norii, deasemenea, se duc, vin din nou, și cad sub formă de ploaie pe pământ. Unde se înalță ei? Cine-i trimite? De sigur nu Barocas (magii care chiamă ploaia), ne aduc ploaia, căci cum ar putea ei face aceasta? Vântul, ce este el? Cine-l aduce, cine-l ia? Cine face ca el să sufle, să vâjâie și să ne sperie? Știu eu cum cresc bucatele? Eri nu se vedea nici un fir de nimic în țarina mea, azi vin din nou și găsesc ceva. Este foarte mic într'adevăr, că abia pot să-l văd, dar crește ca un om tânăr. Cine a putut da pământului înțelepciunea și puterea de a produce acești germeni? Pe când îmi ziceam acestea îmi sprijinii fruntea de mână. Din nou cugetai în mine și zisei: noi ne ducem cu toții. Dar unde ne ducem noi? Inima-mi răspunse: „Poate că mai sunt și alți oameni afară de noi, altundeva și noi ne ducem la ei“. Atunci o altă cugetare se ridică împotriva și zise: „Acești oameni de sub pământ oare de unde vin?“ Acum inima mea nu știa ce să mai cugete, se încurcă de tot. Dar iarăși se ridică și zise către mine: „Toți oamenii fac mult rău, și tu, da și tu ai făcut mult rău. Vai de tine!“ Mi-am adus aminte atunci de multe nedreptăți ce-am făcut altuia și cugetul mă muștra pentru astea în mod neobișnuit, cât timp șezui singur pe stâncă. Îți mărturisesc, acestea mă îngrozeau; sării în sus și alergai după oi, ca să mă înveselesc, dar tremuram cumplit“. Singur cuvântul Dumnezeu ca singurul răspuns adevărat la întrebările tânărului păstor beciuan, lipsește din acest tablou frumos al lui, adică al sufletului lui, pentru a avea o religie înaltă și spirituală, căci absolut toate celelalte elemente sunt de față.

Istoria filosofiei religiei ne spune iarăși, că filosofia raționalistă dinainte de Kant și în special școala lui Cristian Wolf, întemeia noțiunea de Dumnezeu, în cea mai mare parte, pe argumentul cosmologic, adică pe ideia de cauzalitate.

Deși critica adusă de Kant argumentului cosmologic, a redus valoarea lui numai la lumea fenomenală, totuși și după Kant avem pe Hegel, Fichte, Herbart, Ed. Zeller, Oskar Peschel,

Gustav Klass și chiar pe Spencer și Schopenhauer, care recunosc însemnătatea cardinală a principiului sau legii de cauzalitate, pentru determinarea ființei religiunii.

Ideia de infinit. Un alt motiv psihic, tot de ordine intelectuală, pentru determinarea ființei religiunii subiective, este ideia de infinit. După M. Carriere, când omul devine conștient de mărginirea sa atât în timp cât și în spațiu, precum și ca putere, se simte oarecum condiționat sau legat de o putere mai înaltă ale cărei atribute principale sunt: nemărginirea și atotputernicia.

Privindu-se în societatea tuturor celorlalte ființe și lucruri mărginite, el se vede înglobat într'un tot și purtat de acesta. Cu cât omul cunoaște mai bine condiționarea sa de finit, cu atât mai mult se convinge că datorește existența sa infinitului, pe care în urma unei culturi mai întinse și reflexiuni mai profunde, îl concepe ca ceva personal, îi dă numele de Dumnezeu (Moritz Carriere, vol. I-ii al operei sale: *Die Kunst in Zusammenhange der Kulturentwicklung und die Ideale der Menschheit*).

Altfel deduce Max Müller religiunea internă din cunoașterea infinitului (*Ursprung und Entwicklung der Religion*; v. și Pesch v. II p. 479; Réville). Prin două uși pătrunde în noi totul și ca atare și ideia religioasă: prin sensuri și rațiune. La marginile vizibilului, unde puterea vizuală încetează, acolo omul are senzațiunea invizibilului, a infinitului. În special unda nemărginită a aurorei a deșteptat pentru prima oară, în spectator uimire și veselie, neliniște și admirațiune. Acest nemărginit senzual apasă cu o greutate pe suflet și străduința de a înțelege acest neînțeles, de a da un nume, fie chiar negativ, acestui nenumit, este rădăcina religiunii". Noțiunea de finit a fost considerată de mulți teologi și filosofi, ca o noțiune care conduce neapărat la religiune și din contemplarea infinitului, s'au scos multe cugetări profunde și înțelepte despre divinitate. La Greci Anaximander, declară nemărginirea *to apeiron* de principiu al lumii. John Locke, consideră noțiunea de Dumnezeu ca rezultată a ideii de: putere, înțelepciune, existență și infinit. Kant, care a criticat toate sistemele filosofice anterioare lui, a susținut că ideia de infinit nu e ceva a priori, ci a posteriori, adică dobândită prin experiență și observațiune îndelungată, și ca atare n'a putut fi proprietatea intelectuală a omului incult și deci nu poate fi considerată ca rădăcină a religiunii, sau ca unul din primele motive psihice ale formării religiunii. Abia mai

târziu, ideea de infinit s'a contopit cu cea de religiune, sau a fost pusă în serviciul religiunii. Filosofia modernă (cum a dovedit-o cel puțin H. Kohen în tratatul său: *Zur Geschichte der Unendlichkeitsvortellungen* 1893), nu e de aceeași părere cu tatăl filosofiei critice asupra acestui punct. Ea susține și demonstrează pe cale istorică, că rădăcina metafizică a noțiunii de infinit este strâns unită și nedespărțită de cea religioasă. Max Müller a dovedit-o aceasta cu probe scoase din religiunea vechilor Inzi, iar Nietsche și E. Rhode cu probe scoase din religiunea Elinilor, în special din cultul lui Dionysos. După cum infinitul mare, universul observat cu ochiul simplu sau armat cu telescop, tot astfel și infinitul mic, lumea microscopică conduce cu necesitate la ideea religioasă de Dumnezeu.

Tot intelectualism unilateral, — cu privire la ființa religiunii, întâlnim în sistemele filosofico-religioase Vedanta, Sankia și Niaia din Brahmanism. Prin cunoașterea desăvârșită a lui Brahma, omul devine însuș Brahma.

Gnosticii susțineau în timpurile primare ale creștinismului, de asemenea, că în cunoaștere, *gnoză*, se rezumă toată religiunea. În cartea ofitică *Pistis Sofia*, se spune că cel care cunoaște marele mister, — adică, că omul e Dumnezeu — e în lume, dar nu din lume și stă cu mult mai presus decât îngerii. Singură gnoza face pe oameni fericiți.

Teologia scolastică a evului mediu și chiar cea actuală a Romano-Catolicismului, înclină mai mult spre intelectualism, pune focarul religiunii în cunoaștere, deși nu nesocotește cu totul rolul celorlalte funcțiuni sufletești, în materie de religiune.

Critică. În contra tuturor concepțiunilor despre religiune pur intelectualiste, sau care înclină mai mult spre intelectualism, trebuie accentuat cu tărie, că religiunea nu este și nu poate fi numai știință, cunoștință, căci cum a zis Goethe:

„Toate teoriile sunt cenușii, întunecoase, numai viața este verde“ și religiunea este mai presus de toate viața și dătoare de viață.

Elementul intelectual are, netăgăduit un mare rol în religiune. Fără el, religiunea n'ar putea exista, căci am zis că religiunea este un raport de dependență a omului de Dumnezeu, și cum ar putea omul să se simtă dependent de o ființă pe care n'ar cunoaște-o? Cum ar putea intra în legătură cu Dumnezeu, chiar când l'ar cunoaște, dacă n'ar ști și mijloacele, care

servesc la aceasta? Cum și-ar putea îndeplini datoriile ce decurg pentru el din religione și care fac puterea practică a religiunii, dacă nu le-ar ști? Cunoștința este dar necesară în fiecare moment al religiunii. Cu cât cunoașterea tuturor elementelor constitutive ale religiunii este mai deplină, cu atât mai înălțătoare și mai eficace sunt efectele religiunii și această formă a religiunii este mai perfectă, care revarsă mai multă lumină în suflete, cu privire la obiectele ei. Creștinismul e religionea cea mai perfectă, pentru că oferă cea mai perfectă cunoaștere despre Dumnezeu, despre om și raportul ce trebuie să domnească între ei. Mântuitorul zice: „Aceasta este viața de veci, ca să te cunoască pe tine unicul Dumnezeu adevărat și pe acela pe care L-ai trimes, pe Iisus Christos“, și în convorbirea cu Samarineanca reduce inferioritatea religiunii samarinene față de a Iudeilor, la faptul că Samarinenii se închină aceluia pe care nu-l știu.

Oricât de important este elementul intelectual în religione, el singur nu constituie religionea. Tocmai prin aceasta se deosebește religionea de filosofie, căci ea nu este simplă știință, pură teorie, ci dă reguli pentru viață, dictează o anumită linie de conduită. În religione nu urmărim cunoașterea adevărilor religioase numai pentru scopuri teoretice, cum se face — în mare parte — în filosofie și în unele din științele experimentale, ci pentru folosul ce tragem din ele pentru viața sufletească și chiar pentru cea materială, dovadă influența ce a exercitat religionea în toate timpurile asupra dezvoltării culturii.

De-aceia, nu cel care cunoaște mai bine adevărurile religioase este mai religios, ci acela care le aplică în viață. Și nu arare ori vedem că oameni mai simpli, fără multe cunoștințe în materie de religione, sunt mult mai religioși decât mulți cunoscători adânci ai religiunii. Pot chiar să existe teologi fără religione. Exemplu: Feuerbach, Strauss, Renan și o mulțime de clerici care-și leapădă haina preoțească pentru a duce o viață desfrântă.

În religiunile mai înalte sunt apoi, adevăruri, care nu se pot cunoaște cu ajutorul minții, ci nu mai prin credință, care este un act mai mult de natură voluntară decât intelectuală. De-aceia credința se întemeiază adesea pe ceiace mintea declară de absurd, cum a zis, Tertulian: „Credo, quia absurdum“.

Și adevărurile care se primesc numai prin credință, ade-

vărurile revelate, sunt în religiunile superioare, dacă nu cele mai numeroase, dar fără îndoială cele mai importante. Dacă religiunea se reduce numai la intelect, atunci trebuie să renunțăm la înțelegerea și aprecierea după adevărata lor valoare, tocmai a celor mai multe și mai spirituale forme de religiune. Pe cale curat intelectuală nu se poate deasemenea explica în chip satisfăcător și deplin ce este religiunea, cum nici universalitatea ei, pentru că — după cum am văzut, religiunea este ceva cu totul vag și indefinibil — iar nu o cunoștința precisă și apoi nu toți oamenii (cel puțin cu excepțiunea celor incuți și a copiilor) pot ajunge pe calea progresului la infinit, sau a altor procedee logice la noțiunea de Dumnezeu și la celelalte idei presupuse — cu necesitate — de religiune.

Din toate cele spuse cu privire la teoriile intelectualiste despre ființa religiunii rezultă dar, că deși explică ceva, putem zice chiar mult, din religiune, nu explică tot, căci religiunea nu se poate reduce numai la intelect.

II. TEORII VOLUNTARISTE.

Expunere.—Insușirea sau facultatea sufletului de a se manifesta dinlăuntru în afară și a produce acte în sine și de sine, se numește voință. În vreme ce sentimentul e acțiunea centrală a sufletului, intelectul și voința sunt acțiuni sufletești ce se referă la lumea externă, cu deosebire că intelectul traduce lumea materială într'o lume de idei, iar voința traduce lumea internă — ideile și sentimentele — în mișcări și fapte. Intelectul este centripetal și se poate asemăna cu puterea de atracțiune, iar voința e centrifugală și se poate asemăna cu puterea de expansiune. Sentimentele în special, nu se pot manifesta în afară decât prin gesturi, prin acte de voință sau prin idei care se traduc în vorbe.

Ca și inteligența și sentimentul, voința nu este o putere cu existență aparte sau independență de celelalte, ci este numai una din diferitele părți, fețe sau aspecte ale aceleiași unități a sufletului și ca atare stă în strânsă legătură cu ideile și cu sentimentele, fără de care nu poate exista.

La orice act de voință trebuie să avem un obiect către care tinde și de care mai înainte avem o idee în mod necesar, pre-

cum și un sentiment de plăcere sau neplăcere care ne dă impuls să tindem către acel obiect, adică să-l voim, dacă rațiunea ne spune că e bun și folositor și dacă sentimentul ce-l l-am avea — posedându-l, ar fi plăcut, sau din contră să tindem a-l înlătura, dacă rațiunea ne spune că nu este bun și dacă sentimentul, produs de posedarea lui ar fi neplăcut.

Din aceasta se vede că voința este funcțiunea practică a sufletului. Cu studiul și aprecierea diferitelor acte de voință se ocupă în special morala, ca știință practică. De aceia și teoriile voluntariste despre ființa religiunii pun centrul religiunii în moralitate, confundându-le astfel una cu alta. Concepțiuni moraliste găsim în omenire încă din vechime. Așa de pildă Budhismul pune atât de mare preț pe morală în pagubă religiunii, încât s'a susținut de mulți că el nu e o religie, ci numai un sistem de morală. El neagă într'adevăr în forma sa originală necesitatea oricărei legături dintre om și divinitate și orice acte sau simțăminte, care ar putea rezulta dintr'o astfel de legătură și reduce totul numai la nimicirea voinței de a trăi.

Confucianismul accentuiază de asemenea mai mult moralitatea decât religiozitatea. El se ocupă de aproape în chip exclusiv cu recomandarea a tot ce este folositor omului în viața familiară și socială și neglijează cu desăvârșire ideile de Dumnezeu, păcat, nemurire, etc.

Deismul și raționalismul secolelor XVIII și XIX au proclamat deasemenea morala ca ființă a religiunii. Cel mai puternic și mai autorizat susținător al ideii că religieunea în ființa ei e una și aceeași cu morala, a fost Kant. După el s'a format un curent cunoscut sub numele de „Moralism“, care propagă cu mult succes în țările din apusul Europei și în America de Nord, înlăturarea religiunii și înlocuirea ei cu morala. În sânul protestantismului german este, afară de asta, o școală teologică, școala Ritschliană, care susține acelaș lucru, că religieunea și morala sunt identice și constau în „simțul pentru valoarea binelui“.

Să vedem cum întemeiază Kant aserțiunea sa. Kant — deși pătruns de o adâncă religiozitate, sau tocmai din această cauză căci el mărturisește că scopul final al întregii sale filozofii critice este de a pune credința pe baze solide, — a supus unei aspre critici toate argumentele metafizice ale filosofiei de dinaintea de el despre existența ființei lui Dumnezeu și a arătat

sau cel puțin a voit să arate, că ele n'au putere convingătoare.

Principiul cardinal al filosofiei lui este că concluziunile rațiunii, au valoare reală sau constitutivă, numai întru cât se raportă la obiecte și fapte din lumea senzurilor, din lumea materială sau „immanentă“, cum o numește el. Aplicate însă la lumea transcendentă, adică aceia care trece peste limita sensurilor noastre, aceste concluziuni nu mai au valoare absolută, sau putere constrângătoare, ca orice concluziune logică, ci numai putere sau valoare regulativă, adică ne pot servi ca orientare în conduita sau conducerea noastră, în cugetare, și mai mult nimic.

Cu aceasta, demonstrarea adevărurilor transcendente ale religiunii, ca: Dumnezeu, nemurirea sufletului, viața viitoare,, judecata universală, existența îngerilor, a paradisiului, infernului, etc. devenia imposibilă pe calea logiceii. Dar și negarea acestor adevăruri este imposibilă, căci după cum orice argumentație, „pentru“ era declarată de nevalabilă, tot astfel și orice argumentațiune „contra“. Cu toate acestea și pe cale pur teoretică, sau cu ajutorul logiceii, zice Kant, se pot susține ca probabile următoarele adevăruri religioase:

1. Existența a ceva absolut necesar, la care ajungem prin contemplațiune, adică privirea cauzală a lumii, luând ca punct de plecare, constituțiunea minții noastre, care cere ca condiționalul să aibă de bază ceva necondiționat.

2. Existența a ceva atotreal, sau atotperfect, căci mintea noastră nu se poate dispensa de cugetarea că trebuie să existe ceva atotreal sau atotperfect.

3. Existența unei ființe absolute, căci atotrealul și atotperfectul n'ar fi desăvârșit, dacă n'ar fi totdeauna și ceva personal.

4. Existența ființei absolute este cerută cu imperiozitate de legea morală ca o garanție sigură a adevărului ei.

Pe când dar rațiunea teoretică (intelligența) se arată incapabilă în dovedirea sau combaterea adevărurilor transcendente ale religiunii sau se mărginește cel mult la formarea câtorva propozițiuni afirmative cărora nu le atribue decât probabilitate, rațiunea practică, sau voina, dovedește în mod peremptoriu valabilitatea absolută a acestor adevăruri-

Punctul de plecare al raționamentului lui Kant, în această privință este legea morală din om.

În virtutea voei sale libere sau mai bine zis autonome — pentru că ea nu numai urmărește în mod liber prescripțiunile legii morale, ci și-le dă însăși, își prescrie sau își dă singură legea morală — omul urmărește în viață atingerea binelui suprem: bonum supremum (virtutea). (Bonum consumatum este virtutea unită cu fericirea). Ca atare se consideră în prima linie mai presus de toate, virtutea, adică desăvârșita acomodare a dorințelor cu legea morală.

Aceasta trebuie să fie posibil, dar de vreme ce nici un om nu poate atinge acest grad de perfecțiune, în viața pământească, trebuie ca existența și personalitatea omului să se prelungească în infinit, cu alte cuvinte ca omul să fie nemuritor în partea sa esențială, cu sufletul, pentru ca binele suprem să fie atins și virtutea realizată.

În felul acesta este asigurată ideea de nemurire a sufletului. La binele suprem aparține însă pe lângă ideea de virtute și cea de fericire. Legea morală nu poate da însă și fericirea propusă de ea ca preț al virtuții. Natura nu ascultă de prescripțiile ei și nu e de acord cu tendința și dorințele noastre către atingerea binelui suprem. De aceea în natură, fericirea e un simplu cuvânt, care nu-și găsește nicăeri realitatea. Pentru aceea trebuie să admitem o cauză mai presus de natură, care poate pune în armonie natura cu legea morală, cauză, care trebuie considerată totdeodată și ca autor al legii morale.

O astfel de cauză nu poate fi decât o ființă înzestrată cu inteligență și voință, prin urmare Dumnezeu personal. Cu chipul acesta avem ideile fundamentale ale religiunii: Dumnezeu, nemurirea sufletului, libertatea voinței, fericirea veșnică (viața viitoare) ca răsplată a virtuții, etc., dovedite numai în mod practic, adică întemeiate pe postulate ale rațiunii practice, ale voinței. Calea aleasă de Kant, pentru dovedirea adevărurilor religioase, este foarte simplă și sigură, dar ea face din religiune numai un apendice al moralei, de aceea și definește el religiunea ca recunoaștere a datoriei morale de porunci ale lui Dumnezeu. Kant însuși nu tăgăduște că noi, ca ființe raționale, am putea împlini legea morală și fără ideea de Dumnezeu. Dar fiindcă nu suntem numai ființe spirituale, ci totdeodată și senzuale și mărginite în acțiunea noastră de legea naturii, de aceea chiar și din punct de vedere curat moral, este bine venită ideea religioasă de un spirit personal, autor și îndeplinitor al

legii morale, care fiind considerat în acelaș timp de sfânt, drept și atotputernic, dă un impuls slabelor noastre puteri. Credința în Dumnezeu e o presupunere care pe lângă respectul față de majestatea Legiuitorului moral suprem întretine și respectul față de legea însăși și care dinpreună cu credința în atingerea scopului suprem al nostru, binele suprem, însuflețește și dă speranță în fericirea lumii viitoare. Lucrul principal este totuși, că prin această credință se sporește și întretine moralitatea.

Cum vedem, religiunea e — după Kant — o formă inferioară de moralitate: moralitatea aceloră care nu pot privi legea morală ca un produs al propriei rațiuni a omului, ci care o consideră ca o expresiune a voinței divine. Religiunea adevărată nu cuprinde — după el — decât regulile practice de morală. Tot ceiace omul crede că poate face spre a plăcea lui D-zeu, afară de viața morală curată, e numai nebunie religioasă și un serviciu fără preț înaintea lui Dumnezeu.

Critică. Este netăgăduit că voința joacă un însemnat rol în religiune. Legătura în care se pune omul cu Dumnezeu, se întemeiază pe un act spontan din partea lui și consecințele acestei legături se aplică în viață numai mulțumită puterii de a voi. Fără conlucrarea voinței, religiunea n'ar putea veni la expresiune, pentrucă ar rămânea sau o simplă cunoștință teoretică despre Dumnezeu și adevărurile religioase, fără nici o legătură cu viața reală a omului, sau s'ar mărgini numai la sentimente din a căror sferă vagă n'ar putea ieși. Voința face ca omul să traducă în faptă raportul dintre sine și Dumnezeu, așa cum îl cunoaște cu mintea și cum îl simte cu inima. Valoarea unei religiuni se judecă în mare parte după gradul și felul înrâuririi ce ea exercită asupra vieții practice a aderenților ei, după cum pomul se judecă după roade. Această parte din religiune o accentuiază Mântuitorul când zice: „După roadele lor îi vei cunoaște“ și „Nu tot cel ce-mi zice Doamne, Doamne, va intra în împărăția cerurilor, ci cel ce face voia Tatălui meu care este în ceruri“.

Teoriile voluntariste sau moraliste ne explică dar un moment însemnat din ființa religiunii, ne arată că religiunea este aplicarea în viață a raportului pe care mintea și revelațiunea Dumnezeiască ni-l arată că există între om și Dumnezeu, ne luminează și asupra rolului pe care-l îndeplinește credința în

materie de religiune și a importanței moralei pentru religiune, dar nu ne lămuresc asupra subiectului și obiectului religiunii cum nici asupra chipului cum ea e simțită în suflet și aceasta învederează unilateralitatea lor. Contra lor se mai pot obiectă și următoarele:

Istoria religiunilor ne arată că ideia centrală din orice religiune, cu prea puține excepții, este ideia de Dumnezeu, iar nu cea de moralitate. În toate religiunile găsim una sau mai multe divinități a căror voință trebuie împlinită de aderenții lor. Principiile de moralitate sunt pretutindeni expresiunea voinței divine, iar nu concepțiuni ale minții omenești. Omul religios se supune legii morale ca voinții lui Dumnezeu, și face binele nu pentru folosul personal ce poate trage din îndeplinirea ei, ci pentru că așa îi poruncește Dumnezeu. Atât de adevărat este aceasta, că în unele religiuni inferioare omul crede că place Dumnezeirii supunându-se la cele mai mari chinuri și mai oribile mutilări, ori săvârșind feroase crime. După cum concepțiunea religioasă despre Dumnezeu este sublimă sau ridiculă, așa este și idealul moral. Morala deci, fie că este concepută în formă înaltă și corespunzătoare cu demnitatea ființei omenești, fie că e rău înțeleasă, n'a fost privită în nici o religiune ca idealul ei, ci numai ca mijloc pentru un scop mai înalt. Afirmațiunile dela care pleacă teoriile moraliste, că religiunea și morala sunt unul și acelaș lucru, sunt neîntemeiate, pentru că se poate ca cineva să fie religios fără să fie moral și viceversa. Ca pildă ne pot servi pe deoparte aderenții formelor inferioare ale religiunii al căror cult, în cele mai multe cazuri, numai moral nu se poate numi, iar pe de altă parte moralistii moderni care nu sunt de loc religioși. Adevăratul raport dintre religiune și morală nu e nici de identitate nici de cauzalitate, ci de reciprocitate: ambele merg paralel și se condiționează una pe alta. Adevărata religiune sprijine adevărata morală și viceversa; căderea uneia aduce după sine căderea celeilalte, cum ne adeverește istoria prin diferite exemple.

În special, în contra teoriei lui Kant despre ființa religiunii, se mai pot adăoga pe lângă cele spuse despre teoriile voluntariste în general și următoarele: Dacă rațiunea nu ne poate afirmă nimic despre Dumnezeu, suflet, nemurire, etc., pentru că aceste noțiuni fiind transcendente, sunt mai presus de puterea ei de pricepere, atunci obiectul religiunii este ceva

eu totul nesigur, iluzoriu chiar, căci a susține că ceiace nu se poate cunoaște cu ajutorul rațiunii pure, se poate ajunge cu ajutorul voinței sau rațiunii practice, cum o numește Kant, este o vădită contradicere din 2 puncte de vedere:

1. Pentrucă voința nu este o funcțiune sufletească, cu ajutorul căreia putem cunoaște ceva, ci ea numai aplică ceiace-i dictează rațiunea sau sentimentul.

2. Pentrucă ar trebui să ne facem o idee ciudată despre suflet, dacă am admite, cum susține Kant, că concluziunile rațiunii, ca funcțiune critică, în chestiuni metafizice nu merită nici o încredere; iar simplele postulate sau deziderate să le socotim ca absolut obiective. În acest caz unitatea sufletească trebuie jertfită și în locul sufletului unic, care lucrează sau se manifestează în chipuri diferite, dar întotdeauna același și conștient de actele sale, trebuie să punem un suflet împărțit în lăcrite sau compartimente și în fiecare din ele să așezăm o facultate a spiritului, care lucrează nu numai independent de celelalte, dar și într'un chip cu totul diferit. Unei astfel de reprezentări a sufletului se opune însă psihologia științifică, și dreapta rațiune și totuși este concluziunea firească la care duce teoria marelui filosof critic despre rolul și acțiunea rațiunii pure și a celei practice. Kant mai zice, că: „Dacă am cunoaște pe Dumnezeu în mod teoretic, imaginea sa ar fi veșnic înaintea ochilor noștri și legea morală ar fi îndeplinită cu punctualitate, dar nu în mod liber, ci mai mult de frică, ceiace n'ar mai fi moral“. Susținerea că cunoașterea teoretică a lui Dumnezeu ar împiedica împlinirea liberă a legii morale de către om, nu este însă întemeiată, pentrucă cei care admit cunoașterea teoretică a lui Dumnezeu, nu învață că pe calea aceasta poate fi cunoscut pe deplin, așa că imaginea sa ar putea să ne silească a îndeplini legea morală, ci numai în parte sau în oglindă, cum zice Sf. Apostol Pavel (1. Cor. XIII, 9-12) ori din reflectarea sa în natură ca soarele în apă. Afară de asta, Kant admitea în psihologia sa trei facultăți sufletești, ca trei puteri bine distincte între ele, așa că îi era permis până la un punct oarecare să atribue unei facultăți sufletești ceiace nega cu desăvârșire alteia. Psihologia științifică din zilele noastre însă abia mai admite 3 funcțiuni ale sufletului. Din vremea lui Aristotel și până la Tetens se recunoșteau ca facultăți ale sufletului numai

inteligența și voința; acesta a adăugat și sentimentul. Dela Herbat încoace nu se mai admit facultăți ci funcțiuni sufletești, așa că nu se mai poate vorbi despre activitatea unei funcțiuni în termeni care ar lăsa să se înțeleagă că aceasta este cu totul diferită de celelalte funcțiuni ale sufletului, așa de diferită că aserțiunea că Dumnezeu poate fi cunoscut prin rațiunea practică, dar prin cea teoretică nu, nu mai poate stă în fața psihologiei de astăzi.

Se mai poate spune că Dumnezeul pe care Kant îl admite numai pentru a asigura împlinirea legii morale, nu e D-zeul religiunii, ci numai o ficțiune, un cuvânt de ocazie, o concesiune pentru cei ce nu pot admite că autorul legii morale e omul. (Idealismul și deismul). Prin urmare, prin teoriile voluntariste în general privite, nu se explică întregă ființa religiunii, ci numai o parte din ea, partea practică, partea cea mai concretă.

III. TEORII SENTIMENTALISTE.

Expunere.—Sentimentele și afectele joacă un rol foarte însemnat în viața omenească, atât individuală cât și socială. Contopirea elementelor sufletești este atât de complectă că orice împărțire a însușirilor sufletului în puteri sau facultăți spirituale, fie acestea trei sau patru, mai multe sau mai puține, este pur convențională și corespunde numai în parte realității.

Și aceasta cu drept cuvânt, pentru că sufletul nu este ceva material, ca de pildă o bucată de pământ pe care o putem parcelă după plac, sau ca o stofă pe care o putem tăia și împărți cum voim. Totuși pentru o mai ușoară înțelegere a ființei și a activității sufletului suntem nevoiți să facem uz de numirea de funcțiuni sau facultăți sufletești, dar fără să scăpăm un minut din vedere că aceasta e numai ceva convențional.

Dintre cele trei facultăți sufletești după împărțirea obișnuită: inteligență, voință, sentiment, acesta din urmă are cea mai mare extindere, pentru că afară de sentimente și afecte ca atare, găsim un sentiment oarecare mai mult sau mai puțin vag, la baza oricărei idei, dela cele mai simple, mai concrete până la cele mai înalte, mai abstracte, mai sublime, ca și la baza oricărui act de voință.

De cele mai multe ori aceste sentimente sunt atât de vagi

și obscure, că numai cu greu și cu multă finețe le putem surprinde, dată fiind natura lor care nu îngăduie nici o analiză critică.

De multe idei am putea zice că nu sunt decât sentimente (în însemnarea cea mai largă a acestui cuvânt), trecute prin alambicul rațiunii și redată sau aduse în stare de a fi redată sau exprimate prin cuvinte. Acest fapt psihologic îl explică foarte bine un proverb german: „Der Wunsch ist der Vater des Gedankens“.

De cele mai multe ori, ca să nu zicem aproape întotdeauna, actele de voință nu sunt decât sentimente concretizate, exprimate în afară prin gesturi. Sentimentul este dar baza sau cheia vieții noastre sufletești și cu toate acestea el nu are un conținut anumit, propriu. Cine este stăpân pe inima, pe sentimentele cuiva, poate fi sigur că e stăpân pe întreaga ființă a aceluia, pe gândurile și faptele lui. (Morală lui Spinoza). Știind care este natura și însemnătatea lui în genere, nu ne vom mira, când vom vedea multe acte ale voinții și inteligenței atribuite sentimentului, cum nici de teoriile relative la ființa religiunii, care pretind că sunt intelectualiste sau voluntariste și totuși în esența lor sunt sentimentaliste. Vom înțelege de asemenea pentru ce teoriile, care pun ființa intimă a religiunii în sentiment se apropie mai mult de adevăr decât cele intelectualiste sau voluntariste. Vom înțelege cum credinciosul filosof Iacobi se putea socoti păgân după minte, creștin după sentiment“ (Ein Heide mit dem Verstande, eine Christ mit dem Gefühl). Misticii tuturor timpurilor și ai tuturor religiunilor au considerat ca ființă a religiunii sentimentul, prin care credeau că se pot înălța și apropia de Dumnezeu. O mulțime de teologi, filosofi și literați din timpul modern, au redus de asemenea religiunea la un sentiment sau altul ori la anumite stări emotive, așa de pildă, Luther a pus ființa religiunii în dragostea unită cu credință, Goethe și Herbart în sentimentul de mulțumire, pietate și respect; Baader în admirațiune; Herder în iubire; Caspary în teama însoțită de iubire, etc. etc.

Cel dintâi care a început să formuleze o întreagă teorie despre ființa religiunii bazată numai pe sentiment, este renumitul teolog protestant Friedrich Schleiermacher, în celebrele sale „Reden über die Religion“. Schleiermacher susține mai întâi cu tărie că religiunea nu e nici metafizică, nici morală,

nici un amestec al amândorora, cu toate că din nici o religie pozitivă nu lipsește nici una nici alta. Religie nu este de asemenea nici știință, pentru că doza de știință a cuiva nu stă în strâns raport cu doza sa de religie și pentru că în contemplarea lumii ea nu urmărește stabilirea de raporturi între ceva finit față de celelalte lucruri finite, ci numai să observe cu evlavie lumea și să fie pătruns în pasivitatea copilărească de tainicile ei însușiri. Ea, religie este cunoștința nemijlocită despre existența finitului în infinit și prin infinit; a celor trecătoare în cele veșnice. În dogmatica sa, el definește religie mai scurt și mai precis ca: sentimentul absolut de dependență, sau mai bine zis cunoștința dependenței absolute de necunoscut, care pentru el e identic cu Dumnezeu. Cunoștința de noi înșine este sentiment și Dumnezeu este corelatul acestui sentiment, adică fără Dumnezeu n'ar exista conștiința de noi înșine. Religios este acest sentiment (conștiința de sine), când ne convingem că orice acțiune, din parte-ne, în contra ei este exclusă, când puternicul nostru sentiment de libertate este considerat nul față de acel enigmatic X (Dumnezeu), când renunțarea deplină la libertate și supunere absolută, sau resignațiunea față de necesitatea eternă este adevărata plăcere, quietivul și paleativul nostru contra oricărei neplăceri. Această stare se ajunge prin conștiința imediată despre existența finitului, în infinit.

Această concepțiune nu destul de bine definită despre religie și cu pronunțat colorit panteistic, îngăduie lui Schleiermacher să facă asupra pietății, pe care o identifică cu religie, reflexiuni nespuse de frumoase și profund religioase. Iată unele din ele: „Este însușirea firii omenești, făcută după asemănarea lui Dumnezeu, ce face și constituie dreptul ei de întâiu născut, diadema ei regală, ca în om să înceteze separarea și mărginirea celorlalte existențe, ca omul întotdeauna și în tot locul, în momentul deșteptării din vis, în culmea dorinței satisfăcute ca și în cea mai mare suferință, în dispozițiunile sublimе ale sufletului care gustă adevărul, binele și frumosul, ca și în primejdia cea mai mare a morții sigure, e zic, însușirea omului ca în toate acestea să fie pios, evlavios, să simtă pe Dumnezeu în suflet, să cugete la El, cu alte cuvinte să fie pătruns de general, să privească în mod clar infinitul. În mijlocul vârtejului clocotind al patimilor sau al sentimentelor celor mai depri-

mătoare să-și păstreze viața și pacea sufletească, să se roage fără întrerupere, cum zice Sf. Apostol Pavel și fără efort, siluire, numai în puterea dispozițiunii date de Dumnezeu naturii noastre“.

„Religiunea — zice el în altă parte, asemenea în cuvinte înflorite — e acea dispozițiune internă a sufletului în virtutea căreia primim în noi, ne reprezentăm totul ce este individual, nu ca individual, ci ca parte a totului, ca icoană a infinitului. A vedea în veșnicie tot ce este temporal, a privi finitul ca infinit, și prin aceasta existând și anume fără reflexiune, în naivitatea naturală, imediată, adică numai în sentiment, aceasta e religiunea“.

Aci Schleiermacher se vedește cu totul înrudit, în idei cu obiectul admirațiunii sale, cu acel „filosof fără discipoli“ și „fără drept cetățenesc“, cum îl numia el pe Spinoza „cel plin de religiune și Duh Sfânt“ care învață că a privi lucrurile sub specie aeternitatis, este religiune.

Tot panteistic sună și următoarele cuvinte: „A fi una cu infinitul, trăind încă în finit și veșnic în orice moment, aceasta este nemurirea religiunii. Incepeți, dar, chiar de acum viața veșnică. Nu plânge pentru ceiace trebuie să vie, nu te întristă de ceiace se întâmplă; întristează-te însă, dacă te-ai pierdut pe tine însuși și plângi dacă în scurgerea vremii, tinzi către cer fără să-l ai în tine“.

Critică. Teoriile sentimentaliste despre ființa religiunii, au meritul că ne îndreaptă privirile spre partea cea mai intimă și mai delicată a religiunii, spre religiune așa cum o simte în adâncul sufletului său omul religios și ne înlesnesc priceperea și aprecierea după adevărata lui valoare a sentimentului religios, a acelui foc sacru, căruia orice religiune datorește tot ce are mai scump și mai sublim.

Se greșește însă, dacă se pune ființa religiunii numai în sentiment, pentru că dacă el poate fi sufletul adevăratei religiozități, poate fi, când degenerază, și izvorul celor mai crase rătăcirii religioase. Aceasta decurge din însăși natura sentimentului. În adevăr, dacă examinăm sentimentul mai de aproape, observăm că el e acea dispozițiune a sufletului, care ne pune în poziția de a putea primi impresiuni și a fi la rândul-ne impresionați într'un mod anumit. Simțim ceiace e plăcut, sau frumos, demn de admirat, de urmat, etc., pentru că suntem astfel constituiți sufletește, că în împrejurări determinate suntem conștienți,

că avem impresiunea de ceva plăcut sau frumos, demn de admirat, de urmat, etc. Prin urmare, sentimentul este în sine ceva curat formal, care n'are un conținut sau un caracter anumit propriu, ci acesta îl primește din afară de el.

În special, ideile dau conținutul și determină direcțiunea și intensitatea sentimentului. Cum spune zicătoarea latină: „Ignoti nulla cupido“, fără idei n'am avea sentimente. Dacă n'am avea ideile de adevăr, bine, frumos, datorie, dreptate, etc., n'am avea niciodată nici sentimentele adevărului, binelui, frumosului, datoriei, etc... Sentimentul religios nu face nici o excepție la această regulă generală. El nu este un sentiment sui generis, o însușire a sufletului care ar putea încredința sau asigura pe om de existența și atributele a ceva, care să fie obiectul adorațiunii sale. Când zicem „sentiment religios“, înțelegem numai că ideea de dumnezeire — care e deja presupusă ca existentă în suflet — poate înrâuri asupra sufletului nostru în așa fel încât să dea naștere unui sentiment de adorațiune, de iubire, de dependență sau altceva, față de dumnezeire. Fără ideea de D-zeu, ca punct de mănecare, sentimentul religios nici n'ar putea fi cugetat.

Ceia ce rămâne din afirmațiile teoriilor sentimentaliste, este numai următorul adevăr netăgăduit: Religiunea își are sediul ei în impresiunile ce simțim, când ne găsim în legătură cu Dumnezeirea.

Dacă religiunea nu este numai cunoașterea teoretică a lui Dumnezeu, sau chiar și a raportului ce poate să existe între om și Dumnezeu, cum susțin teoriile intelectualiste; nici numai aplicarea în viață a regulilor practice de conduită, ce decurg din cunoașterea lui Dumnezeu și a raportului dintre om și Dumnezeu, cum susțin teoriile voluntariste sau moraliste, e ușor de înțeles că ea nu va fi nici numai reunirea elementelor adevărului cuprins în aceste două categorii de teorii, pentru că lipsește cimentul, care să lege elementul intelectual de cel volițional. Acesta e sentimentul.

Știm că voința este funcțiunea practică a sufletului, cea care tinde către improprierea unui lucru, când mintea ne spune că e bun, folositor etc... și evitarea unui obiect, fapte, etc... când rațiunea ni-l înfățișează ca rău, dăunător. Voința n'ar face însă aceasta, n'ar asculta glasul rațiunii dacă n'ar interveni și sentimentul, care adaogă nota plăcerii, a mulțumirii, la ceiace ra-

țiunea prezintă ca bun și folositor și nota neplăcerii, a nemulțumirii la ceiace rațiunea prezintă ca rău, păgubitor. Acest rol pe care-l are sentimentul, de a se inspira din minte și de a da impuls voinții, se împlinește și în religiune. Minte înfățișează pe Dumnezeu ca adevărul, binele, frumosul, viața, spiritul, perfecțiunea desăvârșită, iar legătura cu El ca tot ce poate fi mai înălțător. Sentimentul adăogă, că realitatea acestei legături produce în sufletul omului cea mai înaltă și mai curată mulțumire și fericire ceiace face ca voința să se hotărască a intra în legătură cu Dumnezeu, a o întreține neconținut și a aplica în viață consecințele acestei legături, așa cum i le înfățișează mintea și confirmă sentimentul. Procesul acesta psihic se produce în sufletul oricărui om religios numai că nu toți sunt deopotrivă de conștienți de el. Puțini sunt cari își dau seama în mod lămurit de mersul și amănuntele lui. Cei mai mulți oameni au religiune, pentrucă au avut și părinții, moșii și strămoșii lor și pentrucă au semenii lor, ceea ce nu e rău, pentrucă nu fiecare poate să-și dea seama de ceiace este religiunea, din punct de vedere psihologic. Dintre cei deprinși cu analiza stărilor și actelor sufletești, iarăși puțini își dau seama în chip corespunzător de ceiace este religiunea. Pentru unii sunt hotărâtoare elementele intelectuale, pentru alții cele morale, pentru alții cele sentimentale și de aci înțelegerea greșită, unilaterală a religiunii. Desigur că în determinarea acestor unilateralități, temperamentul are și el o mare greutate, pe lângă felul culturii primite.

Sentimentul are dar, un rol foarte însemnat în religiune. Nu numai în formele inferioare de religiune, la popoarele puțin deprinse cu judecata critică, ci chiar în cele mai înalte forme de religiune, la popoarele cele mai culte sentimentul este izvorul din care țâșnește, de regulă, pentru religiune, nouă însuflețire, nouă viață. Toate reformele mari de pe tărâmul religios au ieșit din impulsul sentimentalității și orice dezvoltare rațională a putut avea înrâurire binefăcătoare asupra religiunii, când a reușit, ca prin ideile ei superioare să pună în mișcare inima credincioșilor. Din acest punct de vedere se înțelege marea însemnătate pe care o are mistică pentru religiune și se poate susține că fără mistică nu poate fi religiune adevărată. Istoria misticii formează una din cele mai frumoase pagini ale istoriei religiunilor. Cine vrea să deștepte în suflete dragostea pentru religiune, nu poate face mai nimerit decât înfățișând-o

asa cum au înțeles-o și descris-o marii mistici, ca înălțare curată a sufletului, spre ideal, sublim, care desbrăcată de orice dogmatism și robie a formelor, hărăzește întregii existențe omenesti lumină și căldură.

Dar acelaș istoric ne arată deasemenea că cele mai mari primejdii pentru religiune vin tot din partea impulselor sentimentalității. Poate că numai cel mai cras ateism și materialism a căzut așa de jos din punct de vedere moral, cum a căzut misticismul dus la extrem. Sentimentul dus la extrem, emancipat de controlul rațiunii călăuzitoare, poate apoi să degenereze în estetism și să se mulțumească în loc de religiune, numai cu satisfacțiunea ce găsește în artă.

Astfel dar, în sentiment se unesc extremele: sublimul cu ridicolul, idealul cu banalul. Nicăiri nu aduce religiunea flori mai frumoase, dar iarăș nicăeri nu cresc pe ogorul ei burueni mai otrăvitoare ca în sfera sentimentelor. Sentimentul religios este sufletul adevăratei religiozități, dar când degenerază, este izvorul tuturor împietăților. Pentru sănătatea religiunii, e dar absolut necesar ca sentimentul să fie deapururi nelipsit de corectivul rațiunii. Cât timp omul e călăuzit — în toate actele sale — de lumină rațiunii, este șigur că va fi ferit de rătăcirile falșului sentimentalism.

Această lumină se revarsă în religiune, în cea mai mare parte prin ideile ce omul le are despre Dumnezeuire și despre raportul său cu ea, cari sunt într'o religiune ceiace este sistemul osos pentru organism. Redusă numai la sentiment, religiunea n'ar putea strânge pe aderenții ei într'o comunitate, fiindcă pentru aceasta trebuesc și idei nu numai sentimente comune și fără asta ea n'ar putea înrâuri asupra omenirii așa de binefăcător cum a înrâurit și înrăurește.

Prin urmare teoriile sentimentaliste câștigă valoarea și însemnătatea ce li se cade, numai dacă sunt complectate și corijate de cele intelectualiste și moraliste. Aceasta despre teoriile sentimentaliste în genere. Ce privește în special raportul de dependență în care Schleiermacher pune ființa religiunii, aceasta a fost combătută cu multă patimă chiar de contimporanii lui și în special de Hegel. Intr'adevăr este cam ciudată argumentațiunea lui Schleiermacher, care din starea de deprimare sufletească în care ne transpune conștiința mărginirii noastre și a dependenții de infinitul necunoscut, trage concluziunea,

că acest necunoscut este Dumnezeu și găsește chiar în sentimentul de absolută dependență de El cea mai înaltă plăcere, unica și întreaga noastră fericire.

Dependența absolută de un necunoscut atotputernic, nu poate inspira decât spaimă, cum foarte bine a concretizat aceasta pictorul Sascha Schneider, într'unul din tablourile sale simbolice, păstrat în pinacoteca din München. Schneider a imprumutat ideea pe care o reprezintă în tabloul său, care poartă inscripțiunea „Sentiment de dependență“, din următoarele cuvinte prin cari Goethe descrie în „Werther“ concepțiunea despre lume a panteismului pancosmistic: „Ein alles verschlingendes Grab, ein ewig wiederkæundes Ungeheuer“. Tabloul reprezintă un monstru, cu partea de jos a corpului de reptilă, cu partea de sus de om, cu fața de fiară și cu lungi și puternice brațe ca cele de caracatiță, prevăzute cu ghiare. Aproape de monstrul, întins alene, stă legat un om cu corpul gol, cu capul plecat, cu privirea tristă, așteptându-și durerosul sfârșit. Aspectul obosit, nepăsător al monstrului, dă a înțelege că stomacul său plin reține deocamdată fălcile gurii sale, care varsă bale, dela sfâșierea victimei. Totuși cea mai mică mișcare din partea victimei, ar însemna pieirea sa momentană. Privirea stinsă, brațele lăsate în jos, capul plecat, resignațiunea care se citește pe fața victimei, ne arată că ea își așteaptă apropiatu-i sfârșit, într'o stare de completă desnădejde și învecinată cu sincopa, cu toate că este posibil ca în inima sa să fie conștient de superioritatea ce are peste forța brută în fața căreia stă și care-i va fi fatală. Ei bine, aceiași urmează să fie starea oricui s'ar ști dependent de Dumnezeu cum îl reprezintă Schleiermacher, adică numai ca cel mai mare necunoscut. Din sentimentul de dependență singur nu poate să rezulte nici o bucurie și fericire, necum bucuria absolută, fericirea supremă, cum susține Schleiermacher. Hegel accentuează contra lui Schleiermacher că sentimentul este partea cea mai vagă a sufletului, că cea mai înaltă manifestare sufletească (religiunea), n'ar putea fi pusă tocmai în el. Afară de aceasta, sentimentul este și partea cea mai josnică a sufletului. El, în sine este cu totul inconștient, ceiace pentru panlogismul lui Hegel este un mare defect — și ceiace amintește omului afinitatea sa cu animalul, care nu este lipsit de sentiment. În deosebi, sentimentul de dependență e tot ce

poate fi mai înjositor la oameni. El pune pe om alături de rob și de câine, care sunt stăpâniți de acest sentiment. Și nu aceasta este situația în care omul se află și trebuie să se afle față de Dumnezeu. Dacă religionea stă în acest sentiment, atunci și câinii trebuiesc să aibă religione.

Schleiermacher a spus că de sentimentul de dependență de Dumnezeu, este nedespărțit sentimentul de mântuire, pe care numai omul îl poate avea, iar câinele niciodată. Hegel a replicat că și câinele poate asocia în sufletul său la sentimentul de dependență de stăpân, pe cel de mântuire când i se dă o bucată de pâine sau de os spre a-și domoli foamea, și că, după teoria lui Schleiermacher despre religione și el este religios, ba chiar mai mult ca omul.

Adevărat este că în religione avem și un sentiment de dependență, care este, cum susține Schleiermacher, cu atât mai spiritual, cu cât religionea e și ea mai înaltă, mai spirituală, și cu el se poate uni perfect ideea de libertate individuală, și chiar de mulțumire și fericire când Dumnezeu de care ne simțim dependenți în mod absolut e un Dumnezeu personal și spiritual înzestrat cu toate perfecțiunile în cel mai înalt grad cum e Dumnezeu creștin, dar sentimentul nu exprimă întreaga religione. Dacă Schleiermacher, a avut iluziunea că sentimentul de dependență exprimă pe deplin noțiunea de religione, aceasta provine din faptul că el era un om foarte religios, înclinat chiar spre misticism și puternica sa conștiință religioasă înfățișă veșnic ochilor săi sufletești imaginea lui Dumnezeu, de care se simțea încontinuu conștient condiționat. Și când cineva simte în suflet religionea, puțin importă dacă, pentru a o exprima crede că-i mai nemerit s'o caracterizeze ca sentiment de dependență ori de adorațiune, iubire, credință, etc.... căci ea este și lucrează în suflet, orice nume i s'ar dà. Faptul e identic cu posedarea stărei de sănătate. Puțin îl importă pe cel sănătos că sănătatea este definită așa, sau altfel, lui îi e indiferentă definițiunea ce i se dà și le înțelege pe toate, pentru că o posedă și orice definiție i s'ar dà nu schimbă starea de fapt.

Meritul lui Schleiermacher, a fost și rămâne că el a pus cel dintâi un solid fundament psihologic în deslegarea problemei despre ființa religionei.

IV. TEORII ESTETICE.

Expunere.—Fantazia sau puterea de imaginație joacă un rol foarte mare în viața noastră. Viața ar fi prea sărăcăcioasă, monotună, lipsită de atracțiune, dacă n'ar fi fantazia, care să-i dea un farmec nou, necunoscut, prin producțiunile sale de tot felul și în toate domeniile activității omenești. Să ne închipuim numai ce ar fi viața fără artă, creațiunea fantaziei? Afinitatea dintre religione și artă a făcut pe mulți să susțină că ființa religioasă se reduce la sentimentul estetic și prin aceasta la fantazie.

Încercări de a înfățișa religionea ca produs al fantaziei s'au făcut în vechime de filosofii greci Xenofanes și Evhemeros. Xenofanes susține că religionea — în ființa ei — nu este altceva decât raportul omului către sine însuși, de vreme ce Dumnezeu este însuși omul idealizat de fantazie. Către chipul său astfel idealizat, omul se raportează în religione ca la ceva real ce ar exista în afară și potrivit egoismului său înăscut, caută sprijinul și fericirea sa personală într'o ființă personală, atotputernică și infinită, care poate satisface setea de fericire a omului, dacă nu în viața aceasta, cel puțin în viața viitoare.

Evhemeros susținea de asemenea că zeii sunt oameni idealizați de fantazie. Romantismul, care a stăpânit cugetarea poezilor și filosofilor germani dela începutul veacului trecut, a reînviat prin mai mulți din reprezentanții săi această teorie.

Chiar *Schiller*, în poeziile filosofice și în scrisorile sale estetice, reduce religionea la cultul frumosului, iar *Goethe* zice: „Cine are artă și știință are și religione“ și *Paadaogă*: „Cine nu le are pe acestea două, acesta să aibă religione“.

Filosoful *Fries*, în concepțiunea sa pur estetică despre lume, susține, că ideile fundamentale ale religioasă provin din cerinți estetico-religioase.

Froschammer, punând origina lumii în fantazia cosmică, care a rânduit și prelucrat materia haotică, reduce religionea la fantazie. Sub conducerea ei, religionea s'a format treptat, constând mai întâiu din credința în nemurire, după aceea în spirite, apoi în zei și în cele din urmă într'un singur Dumnezeu. Este însușirea firii omenești, de a percepe și a-și reprezenta Dumnezeirea după chipul și asemănarea omului. În aceasta

constă dispozițiunea religioasă. Obiectul și cuprinsul religiunii constă dar, în aceste imagini fantastice.

Tot astfel și celebrul istoric al materialismului, *Friedrich Albert Lange*, înțelege religiunea ca produs exclusiv al fantaziei, când zice: „Omul are nevoie de o întregire a realității, printr'o lume ideală creată de el însuși“.

Chiar dintre teologi, *Feuerbach*, *De Wetle* și *David Fr. Strauss*, reduc religiunea la fantazie. Feuerbach consideră religiunea ca produs al fantaziei, numai pe treptele inferioare de cugetare, în timpurile de barbarie, la oamenii incuți, — căci pe treptele mai înalte ea este, după el, forma cea mai rafinată a egoismului. Strauss socotește, că religiunea poate fi înlocuită în totul prin artă. Nu numai înălțarea sufletească, ci și mângâerea pe care o dă religiunea în cazuri de restricte, o poate găsi omul — după părerea lui Strauss —, în distracția ce procură muzica, arta dramatică, poezia, pictura. La finele cărții sale: „*Der alte und der neue Glaube*“, el analizează câteva opere de artă, spre a dovedi — ad oculos — ce desfătare pot oferi ele omului și cum pot deci îndeplini rolul pe care-l are religiunea în viață. O întreagă religiune a frumosului, a căutat să întemeieze și esteticianul englez *I. Ruskin*.

Critică.— În ceiace privește teoriile estetice, despre ființa religiunii, avem mai întâiu de observat, că ele ar putea fi expuse până la un punct deodată și împreună cu cele sentimentaliste, pentru că și ele pun ființa religiunii într'un sentiment. Acesta ne adeverește ceiace spuneam despre sentiment în genere: că e vag și indefinit, că se află și în alte funcțiuni și stări sufletești, decât cele curat emoționale și că din această cauză multe teorii despre ființa religiunii, care nu poartă numele de sentimentaliste sunt totuși în fond sentimentaliste. E mai bine însă ca despre teoriile estetice să se vorbească aparte, pentru că atunci se poate insista mai mult asupra naturii și funcțiunii fantaziei, care este factorul principal în producerea și gustarea frumosului. Falsitatea teoriilor estetice despre ființa religiunii se învederează mai întâiu din analiza critică a fantaziei ca fenomen psihic și după aceia din cunoașterea adevăratei însemnătăți ce o are fantazia în sfera religiunii.

După cum rațiunea este funcțiunea critică a sufletului, cea care deosebește adevărul de minciună, conștiința, funcțiunea care deosebește binele de rău, sentimentul, care ne face cu-

noscut ce e plăcut și ce nu, tot astfel fantazia ne mijlocește înțelegerea și gustarea frumosului. Ea are în sine ceva și din rațiune, pentru că ceiace ea găsește demn de admirat, întrunește în adevăr astfel de condițiuni că ele găsesc întru totul aprobarea rațiunii; are și ceva din sentiment, pentru că gustarea frumosului descoperit sau creat de fantazie, produce în suflet o vie și adâncă plăcere. Din această cauză, fantazia poate fi privită chiar ca trăsătura de unire dintre partea intelectuală și cea sentimentală a sufletului nostru.

Ațiunea cugetării are caracter analitic, pe când a fantaziei: contemplațiunea estetică și artistică are caracter sintetic, pentru că ea nu desface obiectul privit în părțile, nu-l studiază în diferite puncte de vedere, ci-l îmbrățișează în întregime și dintr'odată.

Ea, fantazia, este capacitatea idealizatoare a sufletului, căci idealizează realitatea și creează tipurile de frumusețe și perfecțiune artistică. Prin aceasta ea se ridică mai presus de toate celelalte funcțiuni sufletești, înalță pe om mai presus de lumea reală și-l introduce într'o lume ideală, făcându-l să întrevadă realitatea, frumusețea și perfecțiunea Creatorului a toate și să creadă în existența unei lumi lipsite de toate defectele lumii senzuale. În toate creațiunile și în funcționarea sa, fantazia își are însă punctul de plecare în ceva dat de mai înainte, fie de rațiune, fie de sentiment. Ea nu creiază dela sine nimic, ci numai prelucrează, combină în chipuri nouă, dă forme nouă, idealizează elemente deja date.

Știind aceasta, se vede ușor falsitatea teoriilor estetice, pentru că fantazia poate avea o mare înrăurire asupra dezvoltării religiunii, a avântului ce ea-l poate lua, a exprimării în afară a simțămintelor religioase, cu alte cuvinte ea poate avea influență binefăcătoare asupra religiunii când aceasta e deja dată, există, dar nu poate fi însăși ființa, sâmburele sau punctul ei de plecare. Fantazia are — netăgăduit — un mare rol în religiune.

Nu există religiune din care să lipsească elementul estetic: arta. În toate timpurile, fantazia, și creațiunile ei au făcut, în măsuri diferite, parte integrantă din religiune. O religiune lipsită de conlucrarea fantaziei, este o religiune care nu poate influența după cuviință viața aderenților ei, o religiune care — în fine — va trebui să dispară repede. De aceia religiunile popoarelor

vechi, lipsite de înaltul spirit care domnește în creștinism și mai cu seamă religiunea vechilor Greci, îmbrăcau forme poetice, se înfrumusețau cu mituri, luau în serviciul lor toate acele arte, care puteau influența în chip mai eficace asupra inimii. De aceea și nu fără dreptate și azi se așteaptă în mare parte re-deșteptarea sentimentului religios în sufletele scepticilor și ale necredincioșilor dela introducerea pe o scară cât mai întinsă a artelor în serviciul religiunii și în special în cult. Dar încă odată, fantazia cu produsele sale nu e însăși religiunea, sentimentele estetice nu sunt echivalente cu sentimentul religios, ci numai un complement al său. Despărțită de controlul celorlalte funcțiuni sufletești și mai ales de controlul rațiunii, sentimentul poate degenera cu ușurință și plâsmui lucruri bizare, imposibile, care se sfărâmă la cea dintâi analiză critică sau durează numai atât timp cât aceasta lipsește. De aceea în fantazia singură nu poate rezida religiunea.

Sentimentele estetice se deosebesc apoi foarte mult de cele religioase. Sentimentul frumosului se naște în noi din contemplarea frumosului însuși în dosul căruia și mai presus de care nu se presupune nimic mai înalt. Sentimentul religios nu privește numai frumosul, nu e afectat atât de frumos, cât de ceiace se ascunde în dosul său, de înțelepciunea și atotputernicia Celui care a produs frumosul, de nesfârșitul tezaur al frumuseții din care frumosul senzual este numai o infimă parte, o copie șearbădă. Religiunea nu se ocupă cu idealuri artistice, care sunt numai imaginare, ci cu ființe supranaturale, de a căror existență reală este pe deplin convinsă. Chiar popoarele care au văzut în multe din divinitățile lor personificațiuni ale idealurilor lor de frumusețe, ca de ex. vechii Greci, n'au adorat acele divinități ca simple personificări de idealuri estetice, ci ca ființe reale.

O religiune, care s'ar întemeia numai pe sentimente estetice, n'ar putea satisface toate cerințele sufletului omenesc, cum trebuie să le satisfacă religiunea. Ea nu va avea nimic cu care să satisfacă setea de adevăr a rațiunii, nimic pe care să întemeieze moralitatea, nimic care să potolească glasul patimilor, ci numai ceva cu care poate mulțumi inima și aceasta iarăși nu pe deplin, pentrucă inima nu se mulțumește numai cu ceiace e plăcut, ci-i trebuie și motive, justificări pe care le dă rațiunea. Apoi nu oricine se află în condițiunile cerute pentru a găsi

satisfacțiunea în artă. Pentru aceasta se cere un anumit fel și grad de cultură și un anumit temperament. Cine nu îndeplinește aceste condițiuni, nu poate găsi în artă o satisfacțiune adâncă și durabilă. Arta duce apoi la un fel de aristocrație, estefiilor se uită cu dispreț la marea masă a celor ce nu împărtășesc cu ei aceleași idei și sentimente despre artă.

O religie bazată numai pe artă n'ar putea scăpa de aceste inconveniente ale artei și prin aceasta ar veni în contradicție cu unul din scopurile principale pe care le urmărește religie în viață: acela de a aduna pe oameni în comunități și a face să dispară dintre ei deosebiri de clasă.

Aceste câteva considerațiuni ne arată, că religie nu este fantazie, iluziune, artă. Cu multă dreptate zice un autor german că „O generațiune de oameni, cari ar găsi satisfacțiune într'o religie cu adevăr numai poetic, ar trebui să fie foarte decăzută fizicește și sufletește. Omul sănătos și normal vrea să aibă o religie, care să cuprindă nu numai adevărul poetic, ci și adevărul curat, real și nemeșteșugit atât pentru minte cât și pentru inimă“.

Concluziune.

Din expunerea diferitelor teorii, despre ființa religiei, s'a văzut mai mult ce nu e, decât ce e religie.

Dacă ne înfățișăm cu mintea ceiace trebuie să fie religie, așa cum rezultă din demonstrarea falsității fiecărei teorii expuse până aci și a tuturor în general, aproape am putea zice, că știm ce este, dar dacă e vorba să exprimăm în cuvinte ceiace susținem că știm, se petrece cu răspunsul la această întrebare, ceiace *Fericitul Augustin* ne spune despre noțiunea de timp: „Quaeris quid sit, nescio, non quaeris scio“.

Cu toate acestea să încercăm a redă prin cuvinte oricât de vagi înțelesul cuvântului religie, așa cum se desprinde din cele spuse până aci. Am văzut că religie, judecată din punct de vedere sufletesc, nu este nici numai ceva intelectual sau teoretic, nici numai moral sau practic, nici numai sentiment, nici numai fantazie, ci este toate la un loc și chiar mai mult decât aceasta. Ea este sinteza cea mai desăvârșită a celor mai înalte însușiri și funcțiuni ale sufletului, puse în serviciul a

două idei: ideea de Dumnezeu și legătura omului cu El. Punctul ei de plecare este cunoașterea lui Dumnezeu, a raportului ce trebuie să existe între El și om și a condițiilor în care trebuie să se aducă la îndeplinire acest raport, de către om; prin urmare începutul e de natură intelectuală.

Continuarea o face voința care determină întreaga ființă a omului ca să urmeze raportul de supunere și ascultare față de Dumnezeu, așa cum i-l dictează mintea, luminată uneori de revelațiunea dumnezeiască.

Sentimentul deșteaptă în suflet nespusa plăcere ce decurge din supunerea voinței omenești față de cea divină, iar fantazia dă aripi gândirii spre a se ridica cât mai sus și a cunoaște cât mai bine pe Dumnezeu, prezintă voinții datoria ce are de îndeplinit ca ceva foarte firesc și ușor de îndeplinit, mărește în inimă plăcerea simțită pentru împlinirea acestei datorii și creiază simboale prin care se exprimă în afară și se dă tărie înăuntru acestei complexe stări sufletești, care se numește religione.

Fără vreunul din aceste momente, religiunea nu este deplină. Ea poate în adevăr să trăiască și redusă la unul sau câteva din aceste momente, dar aceasta nu este adevărata ei viață, și în asemenea cazuri nu poate avea efectele pe care trebuie să le aibă, nu poate satisface omul întreg. Aceasta nu se întâlnește în orice formă de religiune pozitivă, ci numai în acea care a făcut cunoscut acest adevăr în toată întregimea lui, care a și cerut omului să iubească pe Dumnezeu din toată inima sa, din tot sufletul său sau din toată virtutea (voința) și din tot cugetul său, adică în creștinism.

După cum în natură, pentru a avea în toată splendoarea ei o priveliște frumoasă, trebuie să ne ridicăm pe înălțimi ca să privim și cu cât ne ridicăm mai sus cu atât priveliștea e mai impunătoare, mai măreață și mai apropiată de realitate, tot astfel și în religiune trebuie să ne urcăm pe cea din urmă treaptă, a scării religioase, să stăm pe punctul de vedere al creștinismului, pentru a ne da seama de adevărul și frumusețea adevăratei religiuni, de ființa și rezultatele ei aplicate la viață.

Obiectul religiunii este dar Dumnezeu. El e adevărul, binele, plăcerea și frumosul absolut spre care trebuie să tindă omul cu toate însușirile și funcțiunile sufletului său, dacă vrea să corespundă scopului chemării sale.

s'au servit în viață răposății, precum și obiecte de înfrumusețare, mâncări, etc... Pieile roșii puneau mâncare pe morminte până ce o găseau neatinsă ceiace însemna — după credința lor — că sufletele au găsit vânat de ajuns din care să se hrănească și nu mai au nevoie de mâncarea adusă de cei vii.

La Greci, după cum ne spune Omer în Iliada, eroul Achile sacrifică la înmormântarea amicului său Patroclu, toți caii și câinii acestuia, pe prizonierii troeni. Tot Grecii obișnuiau să pună în mâna cadavrului un bănuț cu care sufletul să plătească pe luntrașul Karon, pentru a-l trece peste apa râului Stix, în împărăția umbrelor. Egiptenii deasemenea nu numai că puneau în piramide, alături de cadavre, tot felul de obiecte și lucruri de mâncare, dar așezau pe pieptul morților și așa zisa „Carte a morților“ în care se cuprindeau răspunsurile pe care avea să le dea sufletul înaintea judecății lui Osiris. Și azi Chinezii, au tot felul de sacrificii, care se aduc sufletelor celor morți și un ritual foarte complicat la acel cult.

2. Cea de a doua categorie de suflete, sufletele obiectelor sau fenomenelor și agenților naturali, nu erau deosebite nici despărțite de omul simplu, de obiectele însăși.

Cum agenții și fenomenele naturale sunt de o grandiozitate impunătoare și întrec cu mult măsura puterilor omului, ele s'au impus chiar dela început fantaziei sale și el și-a dat silința nu numai să le influențeze, să le înduplece, ci să se intereseze de soarta sa, să ia parte la bucuriile și durerile sale, mărinind exaltațiunea unora și micșorând amărăciunea celorlalte. Niciodată însă n'a căutat, n'a nădăjduit să le constrângă, să le supună voinței sale.

Cultul acestor spirite formează o subdiviziune aparte a Animismului, sau un gen diferit de adorare numit Naturism.

3. Altfel stă lucrul cu nenumăratele spirite care trăesc libere în natură. Pe când spiritele obiectelor naturale puteau fi percepute cu ajutorul sensurilor, pentru că se credeau că sunt una cu obiectele cărora li se asociau și deci oarecum vizibile — acestea din urmă stau mai presus de sensuri, n'au un obiect de care sunt legate în mod constant, de aceia în concepțiunea despre ființa și activitatea lor, fantazia omenească a avut mai mult loc liber pentru combinațiuni de tot felul. Puterea lor fiind apoi în afară de sfera intuițiunii sensuale, cu un cuvânt misterioasă, dar nu întotdeauna de o intensitate covârși-

toare față de puterile omului, ci numai de diferite grade, lasă câmp liber năzuințelor omului de a supune stăpânirii sale cel puțin pe unele din ele.

Aceasta e cu atât mai ușor cu cât spiritele acestea sunt considerate ca ființe singuratice, independente unele de altele și mărginite. Ca atare omul poate lupta cu unele împotriva altor spirite mai puternice. Cultul dat spiritelor libere din natură formează Animismul propriu zis.

Formele animismului.— Ca forme speciale și mai răspândite ale Animismului afară de Naturism, sunt de amintit: Cultul strămoșilor sau manilor și Totemismul.

Cultul strămoșilor sau al manilor nu e altceva decât cultul dat sufletului morților, iar Totemismul este adorarea unui animal, în care se crede că locuiește sufletul vreunui strămoș, sufletul protector al unei familii, trib sau popor. Toate animalele din specia căreia aparține totemul sunt privite ca sfinte și nimeni n'are voie să se atingă de ele sau să le facă vre-un rău. Nesocotirea acestor dispozițiuni se pedepsește cu moarte de către totemiști.

Totemismul se practică de populațiunea indigenă a Americii — azi aproape dispărută — de Pieile roșii cum și de unele triburi sălbatice din interiorul Africii și de cele din Australia.

Aci sunt considerate ca totemi nu numai animalele ci și arborii, îndeosebi arborii dela mormintele strămoșilor.

Acesta este Animismul cu principalele lui forme. Pentru că el este aproape general la popoarele sălbatice și neculte, s'a susținut că el este prima formă de religieune obiectivă sau prima treaptă istorică, a conștiinței, ori a sentimentului religios, sau că în el stă origina religiunii.

Susținători; acestei păreri sunt bărbați de talia lui Tylor. (Primitiv Cultur); Lubock (Origina of civilisation) și H. Spencer (Princips de Sociologie, vol. I).

Critica.— Că Animismul nu este ceia ce se pretinde, ci numai o formă sau treaptă a degenerării religioase, o decădere dela religieune primitivă mai înaltă, mai curată, spirituală și monoteistă, o putrejună religioasă și morală în care ideea primordială de un singur Dumnezeu personal și spiritual s'a descompus într'o mulțime de spirite inferioare și mărginite, ne-o dovedesc cercetările etnologice și reflexiunea mai adâncă

seală, în timpul unei vânători, părăsindu-l la începutul somnului și întorcându-se la deșteptare, sub forma unui șarpe — și cum stăpânul i-a povestit că a visat toate cele ce sufletul sub forma de șarpe urmărit de paj le făcuse singur în timp ce corpul se odihnea în somn.

Asemănătoare cu somnul sunt leșinul și letargia, în care se pare că sufletul părăsește corpul cu totul pentru timpul cât ține accesul de leșin sau letargie. În fine viziunile delirului, halucinațiunile nebuniei, feluritele boale nervoase ca: isteria, somnambulismul, posesiunile demoniace, etc..., deși mai rare, totuși au dat un însemnat contingent la formarea noțiunii de suflet ca ceva diferit de corp, ca principiul lui vital, ca unul care se poate uni cu corpul, sau a-l părăsi, sau a-l chinui, etc., după plac.

Tylor reduce origina noțiunii de spirit la două clase de fenomene: 1. fenomenele vieții și ale morții: Somnul și boalele; și 2) fenomenele visurilor și viziunilor, din amestecarea cărora sălbatecul își face ideea de suflet, fantasmă, de un chip eteric al omului, care se aseamănă cu respirațiunea sau cu umbra, și care dă viață omului.

Analizând fenomenele după analogia cărora susținătorii Animismului cred că s'a format noțiunea de spirit trebuie să spunem de la început că e imposibil de admis că tocmai cele mai însemnate din aceste fenomene și anume vedeniile din visuri și halucinațiunile, leșinurile, etc., să fi condus la ideea de suflet ca ceva imaterial, deosebit de corp, superior lui.

Este adevărat că în vis, în leșin, în halucinațiuni, în isterie, în somnambulism, etc., se pare pentru omul incult, că o putere deosebită de corp produce toate aceste fenomene, dar el nu poate privi această putere ca ceva real și superior corpului, pentru că îndată ce se trezește din vis, își revine din starea de leșin, încetează halucinațiunea, atacul de isterie, etc., el se convinge că visurile și halucinațiunile s'au nici-o realitate, că isteria, somnambulismul, etc. trebuie să-și aibă cauza în ceva anormal în corpul său, cum e și durerea, sau cum sunt anumite stări sufletești anormale, dar nu permanente ca de pildă: un dor, o aspirațiune, o senzațiune plăcută sau neplăcută, etc...

Dacă ar face din cele dintâi realități deosebite de corp, ar trebui să facă și din acestea din urmă, ceiace nu e cazul. Chiar dacă un individ ar inclina să facă aceasta, experiența semenilor

săi în decursul timpului, i-ar dovedi că el a greșit și părerea lui departe de a se generaliza, ar trebui să fie dată uitării de el însuși.

Dacă apoi am presupune că omul primitiv a fost atât de naiv, încât să atribue realitate tuturor visurilor și vedeniilor sale oricât ar fi fost de ciudate, tot n'ar fi putut ajunge nici odată prin aceasta la ideea de suflet, pentrucă în toate acestea chipurile oamenilor, ființelor și lucrurilor se prezintă ca și în realitate cu toate proprietățile lor materiale. În special oamenii ni se înfățișează — de regulă — cu aceleași vestimente și podoabe externe pe care le poartă în realitate. Ceiace ne explică faptul că-i recunoaștem în vis și ne umple de mirare, dacă nu ne dăm seama de importanța jocului liber al fantaziei, în somn, când ni se prezintă într'o formă schimbată și cu greu de recunoscut, sau îmbrăcați în haine pe care nu obișnuesc a le purta în realitate, cum ar fi de pildă când visăm pe cineva în haine de călugăr, cerșetor, etc... Sufletul însă este reprezentat cu totul nematerial, chiar de către cele mai sălbatice popoare. A presupune că oamenii primitivi au ajuns de la asemenea vedenii — pe calea abstracțiunii, la ideea de spirit cu cele două însușiri fundamentale ale lui, invizibilitatea și imaterialitatea, e a atribui omului primitiv o înaltă putere de abstracțiune pe care evoluționiștii n'o pot admite.

Afară de aceasta, copiii, începând din cea mai fragedă vârstă și toate animalele superioare, după afirmațiunile naturaliștilor, au deasemenea visuri și halucinațiuni și cu toate acestea nu cunosc până acum nici un naturalist, fie orcât de infocat apărător al drepturilor animalelor și al mentalității lor, care să fi susținut enormitatea, că animalele au ideea de spirit, ceiace ar fi foarte firesc, dacă ar fi adevărat că visurile au îmbogățit comoara sufletească a omului cu noțiunea de spirit. Insuși Darwin, admitând părerea contimporanului său Tylor, că visurile pot conduce pe om la noțiunea de spirit adaogă: „Cât timp cele mai însemnate funcțiuni ale sufletului omenesc ca de pildă: imaginațiunea, curiozitatea rațiunea, etc., n'au fost destul de dezvoltate în om, n'a fost cu puțință ca visurile să-l conducă la ideea de spirit, după cum nu conduce la asemenea idei pe animale, ca d. p.: pe câine“.

Prin urmare nu vedeniile însăși conduc la ideea de spirit, ci puterea omului de a raționa, de a trage concluziuni din ve-

denji. Această facultate însă, din moment ce poate judeca asupra vedeniilor, desigur că se poate convinge cu ușurință, cum am zis, că ele sunt pure amăgiri, impresiuni subiective, care n'au nici o bază reală și ca atare omul nu putea conchide dela existența acestor vedenii, în a căror obiectivitate nu credea, la existența reală a spiritelor analoage ca aceste vedenii.

Dacă omul primitiv ar fi fost atât de mărginit intelectualmente, încât să ia drept realități vedeniile sale și de la ele să ajungă la noțiunea de spirit și dacă noțiunea de spirit nu exprimă ceva real, ci numai această iluziune a omului timpuriilor de sălbăticie — cum susține materialismul — n'ar urma atunci cu necesitate, ca de îndată ce omenirea a ajuns să se convingă de netemeinicia credinței sale în realitatea vedeniilor și a spiritului, să înlătore deodată cu noțiunea de spirit din mintea să și cuvântul acesta din vocabularul său?

Noi însă observăm că omenirea continuă a crede în existența reală a spiritelor, crede în existența spiritului omenesc și a spiritului absolut.

Analogia respirațiunii și a umbrei iarăși nu se poate susține ca punct de plecare pentru formarea noțiunii de spirit. Nu observarea lor a dus la ideea de suflet, ci după ce omul a avut ideea de suflet, pe care l-a închipuit ca ceva strâns unit cu corpul, dar nematerial, și l-a reprezentat în chip mai concret asemenea cu suflarea sau respirațiunea și umbra, potrivit unei legi fundamentale a spiritului omenesc, formulată foarte limpede de *Spencer* în următoarele cuvinte: „Omul își reprezintă cele abstracte, imateriale prin imagini concrete, materiale și cele concrete, materiale prin imagini abstracte, imateriale“.

Dar să concedem pentru un moment susținătorilor Animismului că ideea de spirit s'a dobândit în felul descris de ei. Numai ideea de suflet nu-i deajuns pentru a putea vorbi despre religieune.

Adorarea spiritelor, fie ele suflete omenesti, fie spirite mai înalte, nu e religieune în sensul strict al cuvântului, ci numai domonolatrie, care nu exclude adevărata religieune, adică credința într'un Dumnezeu personal, spiritual și unic, ci o presupune și nu poate exista fără ea, pentrucă ea este isvorul său.

Omul a avut dela început, cum vom vedea mai departe, ideea de Dumnezeu ca spirit absolut și unic. Ideea aceasta nu s'ar fi putut deduce numai pe calea logică prin analogia cu spi-

ritele mărginite și din ideea de ele, oricare ar fi fost însușirile care se atribue acestora, ci din contră, ideea de spirite mărginite, inferioare, se deduce din ideea de un spirit absolut, fie prin descompunerea ideii primitive de spirit absolut, fie prin emanațiune, cum vom vedea mai departe. Astfel, în ce privește, în special, cultul strămoșilor sau al manilor, care a fost susținut de Spencer și Lippert, ca origină a religiunii, este de observat mai întâi că nicăeri, nici chiar în China, unde acest cult a fost și este mai răspândit decât în oricare altă țară din lume, nicăeri n'a format întreaga religieune ci a stat întotdeauna alături de o religieune în care se adoră una sau mai multe divinități. Mai mult chiar, spiritele strămoșilor au fost întotdeauna deosebite cu multă scrupulozitate de spiritele mai înalte ale divinităților. Ca atare cultul strămoșilor, nefiind decât o parte din unele forme din religieune, parte care n'a existat niciodată de sine singură, nu poate fi privit ca cea dintâi formă de religieune. Vom vedea puțin mai departe când vom vorbi de Naturism, că acest cult este o formă mai târzie de manifestare a sentimentului religios; acum vom dovedi numai că el e o degradare a religiunii primitive dată de Dumnezeu omului.

Susținătorii teoriei că cultul strămoșilor este prima formă de religieune a omenirii, se străduiesc să întemeieze istoricește teoria lor, provocându-se la studiile antropologice făcute asupra popoarelor sălbatice din zilele noastre, în care presupun că avem înaintea ochilor imaginea tipică a omenirii primitive și nesocotind mitologia popoarelor antice, care au atins un grad oarecare de civilizațiune.

Religieunea aflată la popoarele sălbatice de azi, o consideră aceștia ca o religieune primitivă a omenirii, și pentrucă este un fapt netăgăduit de nici un antropolog, că cultul strămoșilor este comun tuturor popoarelor sălbatice, partizanii acestei teorii se grăbesc să conchidă: iată dar prima formă de religieune. Este însă dovedit astăzi că popoarele sălbatice din zilele noastre nu prezintă adevăratul tip al omenirii primitive, pentrucă chiar dacă omenirea primitivă a trăit în stare de sălbătecie, sălbătecia ei eră ceva natural, o stare din care s'a ridicat treptat, pe când popoarele sălbatice de astăzi au avut mai înainte o cultură mai înaltă, din care au căzut în starea de înjosire în care se află.

Starea sufletească a unora nu se potrivește cu a celorlalți,

după cum nu se potrivește de pildă răutatea inocentă, aproape inconștientă a unui copil cu răutatea unui adult corupt și pervers. Religgiunea popoarelor sălbatece de azi e numai o degenerare a unei forme mai înalte din care au căzut în starea de azi, o decădere dela o religiune mai spirituală, după cum degenerarea, decăderea și abrutizarea se observă în toate domeniile vieții lor spirituale și materiale. Aceasta ne-o confirmă pe lângă numeroși misionari creștini și marii antropologi germani *Th. Waitz* și *Gerland*.

Astfel stând lucrurile, religiunea sălbatecilor de azi nu poate fi aceeași cu a omului primitiv.

Pe lângă aceasta, nu e adevărat că cultul strămoșilor și magia, cum se susține de evoluționiști, formează în mod exclusiv religiunea sălbaticilor de azi. Dacă studiem cu atențiune religiunea lor, vom vedea, că ei au pe lângă cult și idei, de multeori foarte vagi și șterse, despre divinități mai înalte, ale căror nume și atribute sunt analoage cu ale soarelui, cerului, lunii, etc. și care adeseori sunt considerate ca diferite de aceste obiecte sau elemente și drept cauze creatoare ale lumii întregi.

Cauza pentru care aceste divinități înalte au pierdut din însemnătatea lor practică în religiunea sălbaticilor și stau mult mai prejos decât spiritele și fetiștii, sau au fost date aproape cu totul uitărei, ne-o explică însiși sălbaticii prin legenda aflată într'o mulțime de variante, în Africa, America și Australia, că în vremile vechi înaltele zeități stau mai aproape de om, dar că mai târziu s'au retras din cauza răutății oamenilor, în zarea depărtată a cerului și au lăsat spiritelor inferioare conducerea lumii. De aceia și adoră ei, sălbaticii, numai spiritele (*Mach, Notwendigkeit der Offenbarung, p. 12; V. Strauss; Naturvölker und ursprünglicher Monotheismus*).

Iată dar cum și în această religiune, pe care evoluționiștii o consideră identică cu a omului primitiv, să găsem elemente mai curate, mai spirituale, sau, mai bine, urmele unei religiuni mai înalte și mai vechi decât cultul strămoșilor, pe care-l practică ei azi. Cât despre credința aceasta mai veche în mai multe divinități superioare spiritelor, se poate iarăși vedea că nu este primitivă, căci pentru a ajunge la idei de mai mulți zei, de mai multe categorii, a trebuit ca mai întâi omul să aibă noțiunea de divinitate, care nu i-a putut fi dată decât de Dumnezeu, odată cu crearea sa.

La aceeași concluzie ajungem însfârșit, dacă ne punem întrebarea: Cum a ajuns omul primitiv la ideea de a atribui sufletelor strămoșilor săi decedați, puteri pe care aceștia nu le posedau în timpul când erau în viață?

Ca să-și fi închipuit că moartea împărtășește sufletelor o astfel de putere, nu se poate, căci moartea e socotită de cele mai multe popoare sălbatice, ca cel mai mare dușman al omului și ca pricinuită de spirite rău voitoare omului. Experiența arată apoi, că prin moarte corpul se nimicește, ceiace mai lesne îi putea face să conchidă că și sufletul, dacă nu se nimicește, cel puțin este mărginit în acțiunea și puterea sa, decât că primește puteri și mai mari.

De unde dar puteau ei să împrumute această idee, decât din ideea de divinitate, care putea da sufletelor morților, ca unele ce erau mai aproape de ea, puteri mai mari, sau cu care au fost confundate sufletele morților? Deci oricum ne întoarcem, dăm de noțiunea de divinitate la origina oricărui cult, oricât de grosolan ar fi acela.

Impotriva Animismului s'au ridicat cu tărie în vremea din urmă reprezentanții cei mai de seamă ai științei etnografice.

Doi dintre aceștia: englezul *Andrew Lang* (în lucrările: *Myth, Ritual and Religion*, Londra 1906, tradusă și în franceză, *The Making of Religion*, Londra 1900 și *Magic and Religion*, Londra 1901), și austriacul *W. Schmidt*, preot catolic (în lucrarea: *Der Ursprung der Gottesidee*, Münster 1912, din care a apărut numai primul volum) susțin, ca origină a religiunii *Monoteismul* și îndreptează împotriva Animismului un foc de artilerie grea.

Studiul religiunii neamurilor sălbatice de azi, mai cu osebire al Australienilor, dovedește indiscutabil, după Lang și Schmidt, că începutul religiunii îl formează credința într-o „Ființă supremă“, înfățișată, nu ca spirit, ci după analogia ființei omenești, ca „a magnified non-natural man“ și adorată ca Creator al lucrurilor, Ocrotitor, Ajutător și Prieten al oamenilor. Legea cauzalității și impulsul de personificare sunt cei doi factori sufletești cari au determinat pe omul primitiv să conchidă la existența cauzei prime și să și-o reprezinte după analogia cu sine.

Infățișarea lui Dumnezeu de către popoarele primitive ca

„Ființă“, iar nu ca „spirit“ răstoarnă afirmațiunea Animismului, că noțiunea de Dumnezeu s'a format numai după ce omul a avut noțiunea de spirit, dobândită din observarea fenomenelor somnului, viselor și morții. Dumnezeu e invizibil pentru mintea primitivului, nu din cauză că ar fi spirit, ci pentrucă petrece într'o regiune superioară sau îndepărtată și în orice caz inaccesibilă omului.

Aceleași studii contrazic apoi afirmațiunea susținătorilor Animismului, că din noțiunea de spirit s'ar desvolta pe deoparte adorarea spiritelor naturale, sub forma fetișismului, totemismului și naturismului, iar pe de altă parte adorarea sufletelor strămoșilor, dela care s'ar fi ajuns în cele din urmă la monoteism, o contrazic, pentrucă sunt popoare la care nu se întâlnește nici una din aceste două forme ale Animismului. După logica filo-animiștilor ar urma ca aceste popoare să n'aibă nici o religie și nici puțința de a avea vreodată.

În fine, dacă Animismul ar fi origina religiei, nu s'ar putea explica strânsa legătură ce se constată între religie și morală în toate religiunile mai superioare, iar în formele inferioare ar trebui să nu se găsească nici urme de această legătură, ceea ce nu e cazul.

Alături de această ipoteză, numită a Monoteismului primitiv, stă și ia pozițiune împotriva Animismului așa zisa ipoteză a „Preanimismului“ sau „Dinamismului“, care are mai multe forme.

Cea dintâi din ele este „ipoteza despre mana“.

Misionarul englez Codrington e cel dintâi care a descoperit la Australieni credința într'o putere impersonală, pe care o au însă numai ființele personale: spiritele din natură, sufletele strămoșilor și unii din oameni. Această putere poartă la Australieni numele de „mana“. (Vezi opera acestuia: *The Melane-sians*, Oxford, 1891).

La alte popoare, puterea aceasta stă la spatele tuturor fenomenelor și poartă numiri felurite. Astfel Irochezii îi zic „orenda“, Sioușii „wakan“, Algonhinei „manitowi“ și de sigur că se găsește la toate popoarele cu o cultură inferioară, a zis E. Sidney Hartland în al III congres de Istoria religiunilor, ținut la Oxford în 1908.

Alți primitivi își reprezintă această putere, după analogia

ființei lor, ca ceva personal și cum în natură sunt nenumărate puteri de acestea, lumea lor este plină de ființe nevăzute.

Fie că e impersonală, dar ca însușire numai a ființelor personale, fie personală, această putere este ceea ce face legătură între oamenii cari o au și între ființele supraomenești. În virtutea acestei puteri misterioase din lăuntrul său, omul (care o are) găsește destule mijloace ca să obțină ajutorul și bunăvoința ființelor superioare lui și să-și supună pe cele inferioare lui. În cazul dintâi acțiunea sa e religioasă, iar în al doilea magică.

Orice am cugeta despre această ipoteză, care nici într'un caz nu desleagă problema originii religiunii, totuș trebuie să recunoaștem că faptele pe care ea se întemeiază există, deși nu sunt universale, cum pretinde ea, și constatarea lor, dacă nu răstoarnă cu totul ipoteza animistă, face cel puțin o mare spărtură în citadela ei și-i reduce din pretenții.

A doua formă a dinamismului este „*ipoteza magiei*“.

Englezul *Frazer* (în lucrarea: *The Golden Bough*, Londra 1900, tradusă și în franțuzește), francezii *Hubert și Mauss* (în „*Esquisse d'une Théorie générale de la Magie*“, publicată în „*Année sociologique* 1902—1903), și germanii *K. T. Preuss* (în „*Der Ursprung der Religion und Kunst*“, publicat în „*Globus*“ 1904—1905) și *A. Vierkandt* (în „*Die Anfänge der Religion und Zauberei*“, publicat de asemeni în „*Globus*“ 1907) au formulat și susținut ipoteza, că religiunea a luat naștere din magie.

Felul cum fiecare din ei înfățișează magia, origina ei, importanța ei și raportul ei cu religiunea este întru câtva diferit. Astfel *Frazer* susține, că magia este, dacă am putea-o numi așa, știința sau tehnica omului primitiv, din care s'au dezvoltat cu timpul știința, arta și religiunea.

După *Hubert și Mauss*, magia este credința într'o putere misterioasă, asemănătoare cu „*mana*“ *Australienilor*, și folosirea acestei puteri după niște legi, legile magice, care sunt cu totul diferite de legile cauzalității mecanice. Origina ei nu este individuală, ci socială și anume ea a izvorât dintr'un fel de psihoză a mulțimii, dintr'o stare de ațătare sau surescitare, de așteptare încordată, de nădejde și așteptare intensivă, din iluziuni și halucinațiuni. Din aceleași rădăcini ar fi răsărit și reilgiunea. Deosebirea între una și alta ar fi numai, că magia

s'ar referi mai mult la partea concretă, practică, pe când religiunea mai mult la partea abstractă, speculativă.

După Preuss, magia își are obârșia în grija omului de a-și păstra viața sa și a speciei și în mijloacele pe care cugețarea sa naivă le inventează pentru atingerea acestui scop. Din magie se dezvoltă mai târziu religiunea, care în înfățișarea ei primordială n'are nimic de aface cu suflete sau spirite, ci numai cu puteri sau substanțe magice.

Vierkandt e în fond de acord cu Preuss, numai că în amănunte ne e mai de folos pentru tema noastră. El susține că nu toate actele cultului, ci numai majoritatea lor își au originea în magie. Magia își ia începutul din acțiunea magică, diferită de acțiunea instinctivă, ca și de cea rațională și din ea izvorăște apoi religiunea, care trece prin următoarele stadii de dezvoltare: 1. Omul își închipue mai întâi corpurile și obiectele din natură înzestrate cu o putere specială: puterea sau substanța magică. 2. Mai târziu concepe natura după analogia ființei sale, sau ca ceva personal și 3. Numai după aceasta ajunge la concepția animistă, că adică întreaga natură este populată de spirite.

Prin toții reprezentanții ei și în toate chipurile în care este formulată, această ipoteză arată — ca și cea precedentă — netemeinicia susținerilor Animismului.

A treia formă a dinamismului, vrednică de amintit, este „ipoteza lui Durkheim“.

Renumitul sociolog francez din școala lui Aug. Comte, fost până de curând profesor la Sorbona, *Emil Durkheim*, (în lucrarea sa: „Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris 1912), s'a ocupat foarte de aproape atât de problema ființei și originii religiunii, cât și de dezvoltarea, adevărul și valoarea ei.

Intemeiat pe cele mai noi studii asupra religiunii australianilor, el susține că originea religiunii este totemismul, acesta însă înțeles ca adorarea în animalul sau planta totem a unei puteri impersonale, la fel cu „mana“ sau „orendi“. De aceasta se simte omul dependent, spre ea privește cu încredere, dela ea așteaptă sprijin și ocrotire. Ei i-se recunoaște o mare influență asupra vieții, dela ea se crede că emană tot felul de prescripțiuni și porunci. În cinstea ei se aduc jertfe și se

săvârșesc rituri, din care s'a dezvoltat mai întâi magia și mai târziu credința în spirite sau Animismul.

Sunt și alte forme și alți reprezentanți mai puțin însemnați ai dinamismului cari se ridică cu tărie împotriva Animismului și-i dau pe față netemeinicia.

Din cele zise rezultă, că Animismul nu e prima formă de religieune, sau origina religiunii, ci numai o degenerare a religiunii primitive a omenirii, degenerarea cea mai veche (Karl Beth, Urmensch, Welt und Gott).

II. FETIȘISMUL.

Expunere.—Fetișismul este adorarea ca divinități, a unor obiecte materiale, fie naturale ca d. p. un arbore, o piatră, o bucată de lemn, un os, o coajă de scoică, etc., fie artificiale, ca d. p. o săgeată, un cercel, o brățară, un baston, un șir de mărgel, un ac, etc. În orice obiect socotit ca fetiș, se crede că locuște un spirit, o putere mai înaltă, care e favorabilă și ajută celor care adoră fetișul. Spiritul din obiectul socotit fetiș, e sau inerent aceluia obiect, sau, mai ales dacă obiectul e natural, că a intrat și locuște în el, mai ales când e artificial, pentru că a fost înduplecat sau constrâns să facă aceasta, de către un vrăjitor sau preot, prin anume rugăciuni, vrăji, descântece sau alte formule sacramentale.

Fetișul așteaptă dela fetișul său, îndeplinirea a tot ce vrea, sau dorește el, și pentru aceasta, i se roagă, îi aduce daruri sau sacrificii și nu arareori, dacă nu reușește prin aceste mijloace, îl bate chiar și-l sfarmă, ne mai privindul pe viitor ca fetiș. Și iarăși se întâmplă adesea că se împacă cu el și-i dă din nou cinstea de mai înainte. Sălbaticii își au fiecare fetișul său, pe care și-l aleg când ajung la vârsta pubertății. Sunt și fetiși ai unei familii, trib, chiar popor întreg. În acest caz e și un cult mai mult sau mai puțin dezvoltat și obligatoriu pentru închinătorii aceluiași fetiș. Termenul „fetiș“ e de origină portugeză și înseamnă „făcut de mână, artificial“ (fetișo din latinescul *factitius*). Numele acesta a fost dat mai întâi de marinarii portugezi amuletelor și talismanelor pe care Negrii de pe Coasta de Azur, din Africa, le purtau la ei ca ceva sfânt, și a fost apoi generalizat de scriitorul francez de Brosses, care a susținut cel dintâiu (în scrierea sa: „Du culte

des Dieux fétichês ou parallèles de l'ancienne religion de l'Égypte avec la religion actuelle de Nigritie", 1760), că adorarea acestui fel de obiecte (fetișismul), a fost prima formă de religiune a omenirii. Mai târziu părerea aceasta a fost admisă și susținută de evoluționiști. Cum ușor se poate vedea, fetișismul este o formă specială a aninismului, o concretizare, ca să zicem așa, a acestuia.

Spiritele întrupate în fetiș sunt câte odată considerate ca emanând dintr'un singur spirit superior, de regulă însă sunt considerate ca de sine stătătoare, din care cauză s'a mai dat fetișismului și numirea de Polidemonism.

Geneza fetișismului o văd susținătorii lui în impulsul firesc, din sufletul omului de a-și da seama, de a cunoaște cauzele lucrurilor și în nereușita cunoașterii adevăratei cauze a lucrurilor.

Pentru că omul primitiv a scăpat, de pildă, de un accident, care putea să-l coste viața sau pentru că a avut o isbândă, la care nu se aștepta, el a atribuit aceasta unui lucru cu totul întâmplător, ca de p. unui animal care i-a eșit în acel moment înainte, sau unui lucru găsit în cale, ori unui obiect de podoabă pe care l-a avut atunci cu sine, etc....

De vreme ce e sigur că omul primitiv a năzuit să afle, să descurce cauzele lucrurilor și întâmplărilor din sfera vieții lui de toate zilele, dar n'a reușit din pricina întunecului în care trăia sufletește și de vreme ce și azi nu numai religiunile popoarelor sălbatece constau, în cea mai mare parte din fetișism, dar chiar și în religiunile mai înalte găsim urme de fetișism, care sunt aproape întreaga religiune a celor incuți, urmează că fetișismul e prima formă de religiune a omului, prima treaptă a dezvoltării conștiinței religioase.

Critică.—Fetișismul nu poate fi prima formă de religiune, pentru mai multe motive: Impulsul firesc al omului de a tinde să cunoască adevăratele cauze ale lucrurilor, a dat negreșit aripi cugetării omenesti. *Aristoteles* spune — și nimeni nu l-a contrazis — că mirarea sau curiozitatea *ta thavmúzein*, este începutul filosofiei. Acestui instinct se datoresc, desigur, și unele idei religioase. Dar nu trebuie să ne înfățișăm greșit această însușire a sufletului omenesc, care constă în necesitatea ce simte omul de a găsi pentru orice întâmplare din viața sa, sau din

natura înconjurătoare, o cauză care să explice lucrurile și întâmplările în chip corespunzător și deplin.

Impulsul sau legea cauzalității din sufletul nostru, nu caută, nu vrea numai o cauză oarecare, ca explicare a unui lucru sau a unei întâmplări, ci cauza suficientă, cauza care explică tot, din orice punct de vedere și în toate amănunțele și particularitățile lui, un lucru sau o întâmplare dată. Omul primitiv n'a putut face excepție dela această regulă. Impulsul sau legea cauzalității, n'a putut fi în el altceva decât ceiace e în noi, în fiecare om, căci atunci ar fi trebuit să fie altfel construit sufletește, ceiace nu se admite. Este dar o imposibilitate logică și psihologică, a presupune că omul primitiv a considerat drept cauză suficientă a lucrurilor un obiect natural sau artificial. (Vezi K. Beth, op. cit.)

Increderea oarbă în amulete și talismane sau întrebuirea superstițioasă a unor lucruri care nici într'un caz nu pot explica nimic în chip satisfăcător, mai mult contrazice decât satisface impulsul firesc din fiecare om, de a-și da seama de cauzele lucrurilor.

Ceiace a condus, deci, pe om la aberația fetișismului, nu este și nu poate fi legea cauzalității, din sufletul său, ci dorința sa de a se pune în posesiunea unor mijloace de ajutor și protecțiune, fără multă osteneală și încordare, căci numai dorința orbește și e în stare să facă pe cineva să nesocotească cu îndărătnicie realitatea și orice dovezi cari i-ar afirmă altceva decât obiectul spre care tinde ea.

Dar în contra cui avea să recurgă omul primitiv la aceste slabe mijloace de ajutor și protecțiune? Iată două întrebări care încurcă pe susținătorii Fetișismului și care ne îndrumază pe adevărata cale a dreptei înțelegeri a Fetișismului. Omul căuta în fetiș ajutor și protecțiune contra semenilor săi, cu care sta în dușmănie, se afla în luptă, de cari eră rob, asuprit. El a recurs la aceste mijloace de ajutor și protecțiune, atunci când eră abrutizat, îndobitocit de asprul jug al unei îndelungate robii, atunci când mintea lui — tâmpită și ea — nu se putea ridica mai sus, nu putea vedea mai limpede, ci credea cu adevărat în eficacitatea acestor deșerte mijloace (Guyau, pag. 27).

Acesta e răspunsul la cele două întrebări de mai sus, răspuns care ne conduce la admiterea de cauză generatoare a fe-

fișismului, a unei stări sociale, care nu poate fi starea primitivă a omenirii. În starea primitivă omul trebuie să fi avut o religie, care să corespundă stării normale a facultăților sale sufletești, o religie mai înaltă (cea dată de Dumnezeu omului odată cu creierea sa), căci nu se poate ca omul primitiv, care nu fusese mărginit în libertatea sa spirituală, de autoritatea tradițiilor păstrate din moși-strămoși, care nu fusese apăsător și abrutizat de jugul de fier al inegalității sociale, care face dintr-o clasă socială instrumentele oarbe ale alteia — să fi fost atât de mărginit la minte, încât să creadă, că obiectele toaletei sale sunt puteri supranaturale.

Resturi, idei vagi, amintiri șterse din această religie, amestecă mai târziu omul decăzut cu lumea sensurilor sale, depravate și ele și astfel plăsmuiește fetișismul.

Fetișismul este dar — ca și Animismul — o formă sau treaptă a degenerării religioase. Acestea se învederează și mai bine din următoarele reflexiuni:

a) Este o cugetare inerentă sufletului omenesc, că personalitatea spirituală (adică cea care se poate hotărî de sine singură) este perfecțiunea, pe care se întemeiază superioritatea omului față de natura însuflețită și lipsită de libertate (aseitate). De aci rezultă că omul normal nu și-a putut și nu-și poate reprezenta puterea sau ființa care guvernează lumea, ori cauza ei ultimă, nici sub forma de elemente neînsuflețite, nici sub forma de animal, care e sclavul instinctelor, ci numai sub forma de om, care stă mai presus de instincte și patimi, care se hotărăște de sine însuși și este prin această superior întregii naturi materiale.

Această trebuie să fi fost concepțiunea de divinitate a omului primitiv: un antropomorfism spiritualizat. Astfel o cere natura spiritului său cugetător.

În fetișism găsim însă o mulțime de spirite, care de cele mai multe ori n'au de-aface unele cu altele, de unde și numirea ce i s'a mai dat de Polidemonism. Ideia aceasta de mai multe spirite, fiecare cu puteri nelimitate, nu poate fi ideia de divinitate a omului primitiv, ci trebuie să fie numai un produs al descompunerii ideii primitive de divinitate ca personalitate spirituală, atotputernică și înțeleaptă.

Concepțiunea primitivă de divinitate s'a întunecat din ce în ce mai mult, ideia de personalitate s'a pierdut, până ce în cele

din urmă rămase numai ideia de o putere supranaturală, im-
personală și fără formă, putere care se încorporează și locuiește
după plăcere, în obiecte materiale. Ideia de personalitate fu în
chipul acesta desfigurată și transformată în putere arbitrară.

Numai când omul n'a cugetat însuși asupra naturii cauzei
ultime și supreme a lumii, când a trebuit să ia drept bun ceiace
i-au dictat alții, considerați superiorii lui, sau când a trebuit să
creadă orbește într'o tradițiune învechită, numai atunci a putut
ajunge el la astfel de concepțiuni false despre divinitate. A-
cestea toate însă nu puteau avea loc în starea primitivă a o-
mului, ci într'o stare mult mai târzie și deci fetișismul în care
găsim această concepțiune despre Dumnezeuire, nu poate fi
forma primitivă a religiei, ci una mai târzie și degenerată.

b) Ideia de puteri sau ființe spirituale mărginite, dar ar-
bitrare, corespunde cu starea socială a popoarelor sălbatice, care
suspină sub tirania căpeteniilor sau regilor lor. După cum starea
socială în care domnește arbitrarul și sclavia nu poate fi cea
primitivă, tot astfel, ideia despre o lume de spirite arbitrare
nu poate fi cea primitivă. Dar starea de lucruri de pe această
treaptă de formațiune a societății a făcut pe cel apăsător să re-
cunoască existența unor puteri superioare apăsătorilor săi, care
dă acestora superioritatea asupra sa și să caute a se asigura de
ajutorul acestor puteri supranaturale, de bunăvoința lor, prin
formule secrete și de conjurațiune, prin promisiuni și amenin-
tări, prin aducerea de servicii și venerare, prin constrângere și
chiar prin pedepse aplicate corpului fetișilor și în fine prin tot
felul de mijloace pe care le inventă mintea întunecată. Același
lucru îl făceau și asupritorii, ca să-și poată menține stăpânirea.
Astfel s'a născut fetișismul.

c) Studiul religiei popoarelor sălbatice, ne arată că nu e
religiune care să conștie numai din fetișism. Orice popor sau
trib sălbatec are, pe lângă fetișii pe care îi adoră și credința că
zeii superiori au părăsit lumea și pe oameni din pricina păca-
telor — cum am spus și la Animism — ceea ce îi face să recurgă la
fetiși. Credințe fetișiste se găsesc și în religiunile mai înalte,
și am putea zice, chiar, că nu există religiune în care să nu
întâlnim urme de fetișism; dar această generalitate nu do-
vedește nimic în favoarea susținerii tezei, că el este origina
religiunii.

În religiunile superioare, credințele fetișiste sunt înțele-
gerea greșită a unor idei religioase mai înalte și mai spirituale.

Aşa d. p. orice rămăşiţă dela marii reformatori religioşi, orice obiect care a aparţinut unei persoane sfinte, sau de care s'a atins ea, orice localitate sau locaş, în care a petrecut un astfel de reformator sau sfânt cum şi tot ce aminteşte de ei, primeşte din partea aderenţilor inculţi ai oricărei religiuni, o veneraţiune care se confundă cu adoraţiunea, sunt transformate în adevăraţi fetişi.

Acelaş lucru s'a petrecut în cele mai multe cazuri şi în fetişismul propriu zis. S'a venerat de pildă o piatră pentru că arăta locul unde fusese un altar, un băţ, un inel, etc., pentru că fusese al unei persoane socotită ca sfântă, o bucată de os, pentru că se credea că e din scheletul unui sfânt, etc. Cu vremea, adevărata cauză pentru care aceste lucruri erauenerate, s'a uitat, dar venerarea s'a continuat, ba încă s'a transformat în adorare şi s'a generalizat la toate pietrele de o anumită constituţiune şi formă, la toate inelele, oasele, bastoanele, etc. Odată pornit pe această pantă, omul nu s'a mai putut opri.

Dacă ideia religioasă care stă la baza venerării acelor obiecte, a fost uitată, el şi-a creat obiecte de adorare sau idoli din tot felul de lucruri, fără vreo asemănare sau legătură cu cele dintâi şi a ştiut să justifice îndumnezeirea lor. În chipul acesta poate degenera şi cea mai înaltă şi mai spirituală religiune şi să se prefacă mai iute sau mai încet în fetişism grosolan dacă omul însuşi degerează. Şi e destul ca degenerarea să înceapă din orice parte, pentru că se înşinde ca pecinginea şi coboară pe om din ce în ce mai jos. Degenerarea fizică aduce după sine pe cea morală şi religioasă şi viceversa. Această icoană a omului decăzut ne-o descrie sfântul apostol Pavel în cuvintele următoare, în care vorbeşte despre păgâni, la începutul epistolei către Romani: „S'au făcut deşerţi în părerile lor şi s'a întunecat neînţelegătoarea lor inimă. Socotindu-se înţelepţi s'au făcut nebuni şi au schimbat mărirea nestricăciosului Dumnezeu în închiptuirea omului stricăcios şi a patru pedelor şi a târâtoarelor“. Prin urmare, fetişismul departe de a fi ceva primitiv, nu e decât un produs târziu al minţii omeneşti, una din multele forme de degenerare ale religiunii primitive, a omenirii.

În sensul expus de noi a fost înţeles fetişismul de către cei mai mulţi teologi, filosofi, filologi şi etnologi. Este destul să cităm pe *Tylor*, *Max Müller*, *Spencer*, *Lippett* ş. a., cari

sunt de această părere. Pozitiviștii susțin însă, că nu aceasta se înțelege prin fetișism și că prin urmare critica ce i-am făcut deși întemeiată, nu-l atinge întru nimic. Prin fetișism se înțelege — zic ei — tendința primitivă de a concepe obiectele externe ca însuflețite de o viață analogă cu a omului.

Pe când învățații mai sus amintiți fac deosebire între fetișism deoparte și fiziolatric de altă parte, pozitiviștii pun fetișismul tocmai în fiziolatric și zoolatric (Guyau, *L'irreligion de l'avenir*, p. 23, cap. II). Nu ne ocupăm aci cu critica acestei concepțiuni a fetișismului, pentru că ceiace pozitiviștii numesc fetișism noi numim Naturism.

III. NATURISMUL.

Expunere.—Prin naturism se înțelege cultul naturii sau religiunea care are de obiect fenomenele naturii. *Albert Réville, Max Müller, Eduard von Hartmann, Otto Pfleiderer și Hoekstra* au fost cei mai renumiți susținători ai Naturismului, care rezolvă — după ei — nu numai problema originii religiunii, ci aruncă și cea mai vie lumină asupra fazelor dezvoltării ei ulterioare. Cu admirațiune a privit omul, după *Réville*, la firea înconjurătoare. Piatra care prin lovirea de o altă sau de un metal, scăpără scântei, pomul ale cărui fructe potoleau foamea și stingeau setea, ale cărui ramuri și frunze apărau de arșița soarelui și de umezeala ploilor, norul aducător de ploae roditoare, și soarele bogat în lumină și căldură, care face să prospereze vegetațiunea, animalul, ca ființa cea mai apropiată de om și cea mai asemănătoare cu el și din care unele specii îi sunt folositoare, iar altele îi inspiră groază și-i fac rău, toate acestea și multe altele, deșteptară în sufletul omului sentimente de frică, nădejde, mulțumire și încredere în unul și acelaș timp. Și dupăcum copilul este confundat, absorbit, cu totul pierdut în obiectul admirațiunii sau al temerii sale și-l consideră ca ceva viu, însuflețit, asemenea sieși, tot astfel și omul primitiv trebuie să fi văzut în toate obiectele, agenții și fenomenele, din natură, care au deșteptat în el în vreun chip oarecare admirațiune sau spaimă, ființe vii asemenea sieși. Aceste sentimente odată trezite în el și apoi alimentate și rafinate de fantazia lui vie și plină de naivitate, plus motive pe de o parte practic-utilitariste, iar pe de altă idealiste, au condus pe om la divinizarea naturii. El divinizează și adoră mai întâi lucrurile mai mici și dimprejurul său ca pomi, stânci, izvoare, animale, etc., și după

aceia lucrurile mai mari și mai depărtate ca: soarele, luna, stelele, vântul, tunetul, etc. Astfel a luat începutul religiunea. Fenomenele naturale ordinare și extra-ordinare mai frecvente într'o climă sau localitate, natura fiecărui popor, pozițiunea geografică în care el a trăit și s'a dezvoltat, gradul de cultură, atingerea cu alte popoare, etc., au determinat forma dezvoltării mai departe a religiunii din acest început nu destul de bine definit, dar capabil de orice prefacere în decursul timpului.

Max Müller, studiind religiunea vechilor Indieni, a ajuns la convingerea că ei au adorat la început un singur agent fizic, lumina fie naturală, cum ne-o arată numirea de *Diaus*, fie artificială, focul, cum ne-o arată numirea *Agni*, ambele date divinității în cel mai vechiu timp și generalizate apoi în expresiunea *Devas*, dată tuturor divinităților.

Oricâte ar fi fost chipurile sub care vechii Indieni își reprezentau dumnezeirea, ori care ar fi fost fenomenele și agenții naturali pe care i-au îndumnezit, ei s'au adresat multă vreme divinității, ca uneia singură, sau când s'a adresat uneia din ele, i-au dat astfel de atribute (d. p.: atotputernic, a toate văzător, singur bun, etc.), ca și când ar fi fost divinitate unică, alături sau mai presus de care n'ar mai fi fost nici o altă divinitate. Acestei forme de religiune Max Müller i-a dat numele de *Henoteism* sau *Catenoteism*. Din această formă, primitivă, ca punct de plecare, s'a putut apoi desvolta ușor atât *Politeismul* cât și *Monoteismul* adevărat, după cum s'a avut în vedere unitatea ființei sau substanței dumnezeiești ori pluralitatea felului ei de manifestare.

Eduard von Hartmann spune că oamenii primitivi au privit cu admirație lucrurile din natură și în special corpurile și fenomenele cerești. În mintea lor copilărească, ei au socotit totul însuflețit și au îndumnezit întreaga natură. Numai mai târziu au făcut deosebire între natură și dumnezeire. Ceia ce a servit de motiv omului primitiv ca să privească natura în totul sau în părțile ei ca dumnezeire și să se pună cu ea în relațiuni căroră le putem da numele de religioase — a fost după Hartmann egoismul, adică năzuința după fericire, în sensul de satisfacere cât mai întinsă și mai durabilă a instinctelor sale. Experiența vieții și observațiunea îi arată că fericirea sa atârnă în mare parte de factori, care nu stau în puterea și sub influența sa. Neregularitatea fenomenelor naturale îl face să se socotească dependent de aceste fenomene favorabile sau defavorabile lui

și să caute prin orice mijloace de a și le face pe toate favorabile. Cele dintâi obiecte ale adorării au fost cum văzurăm — corpurile și fenomenele cerești și anume în trei forme diferite: 1) Mai întâi e adorat cerul întreg, căruia i-se adaogă pământul ca divinitate feminină. 2) După aceea se adaogă corpurile cerești în parte: soarele, luna, stelele, etc. și în cele din urmă 3) fenomenele meteorice binefăcătoare și rău făcătoare sau folositoare și nefolositoare. Fond moral se atribue divinităților numai mai târziu, când se deșteaptă și se întărește conștiința morală. Divinitățile sunt, desigur, mai multe la număr, dar omul primitiv în simplitatea lui copilărească atribue divinităților cărora se adresează întreaga deplinătate a dumnezeirii sau a însușirilor dumnezeiești. Această treaptă a conștiinței religioase, Hartmann o numește Henoteism. Din Henoteism emană desfășurarea ulterioară a conștiinței religioase în două direcțiuni opuse: una de înălțare, perfecționare și spiritualizare, alta de degradare, desfigurare și materializare. Cea din urmă e cea mai veche și mai răspândită în trecutul îndepărtat. Dacă uitarea zeilor e sacrificată și fiecare figură zeiască e privită ca individualitate aparte, atunci Henoteismul degenerază în Politeism. Dacă se despart sufletele obiectelor naturale de obiecte și se adoră aparte, atunci avem Animismul, sau Demonismul; și în fine, dacă se adoră obiectele materiale ca icoane ale dumnezeirii, avem Fetisismul. Spiritualizarea Henoteismului primitiv s'a făcut pe baza naturalistă, pe deoparte dându-i-se cât mai mult fond, potrivit progreselor culturii și moralei, anemicelor concepțiuni despre divinitate și ștergându-se semnificația lor naturală (cum în feluri diferite au făcut-o Grecii, Germanii, Romanii) iar pe de altă parte prin sistematizarea teologică, (ca la Greci și Perși). Când tot ce era natural s'a șters din noțiunea de divinitate, s'a ajuns la supranaturalism, care privește natura ca produs al unui spirit mai presus de ea și care pătrunde în ea. Dupăcum în Henoteismul primitiv se pune greutatea mai mult pe Hen sau pe Teos, avem aface cu Monismul abstract, sau cu Teismul ori Monoteismul. Și unul și altul neagă Naturalismul, care stă la baza Henoteismului. Cel dintâi pune în locu-i absolutul, iar cel de-al doilea personalitatea antropopatică, la care nu pot rămâne nici unul din ele, ci merg mai departe și se întâlnesc în ideia de spirit absolut, sfârșind astfel cu Monismul concret, ca cea din urmă fază a dezvoltării conștiinței religioase.

Creștinismul este — dupe Hartmann — identic cu Monismul concret, dar nu creștinismul așa cum îl înțeleg teologii, ci cum îl răstălmăcește el. Aceasta însă nu ne interesează aci.

Mai limpede de cât toți, mai complect și într'o formă mai desăvârșită atât din punct de vedere logic cât și psihologic și literar, a fost expus și apărat Naturismul de *Otto Pfeiderer*. Iată în mare parte cu propriile lui cuvinte în ce constă Naturismul și cum face el începutul religiunii în omenire: Germenul conștiinței religioase zace în modul cum omul primitiv a privit natura și cum s'a simțit dispus față de ea. Concepțiunea omului primitiv despre natură, nu e ca a omului cu mintea coaptă, cu rațiunea dezvoltată, ci concepțiunea fantaziei copilărești, cum o întâlnim la copii, la oamenii incuți și la poeții tuturor timpurilor, cu singura deosebire în ce privește pe poeți că ei au deplină conștiință, că natura nu e în realitate așa cum și-o reprezintă ei, ci că toate însușirile atribuite ei sunt produsul fantaziei lor, pe când omul primitiv este convins de realitatea închipuirilor sale. Acesta și este punctul în care se deosebește mitologia de poezie și care face din Mitologie origina credințelor religioase. Fantazia omului primitiv însufletește întreaga natură, adică consideră toate fenomenele ei și mai ales pe cele schimbătoare, variabile după analogia manifestațiunilor vieții omenești și animalice (între care nu poate face deosebire) vede cu un cuvânt în orice întâmplare din natură, acțiunea unui suflet conștient și lucrând după anumite motive. Ea transpune în lumea din afară, în obiectele din natură, aceleași mobile pe care le descopere la baza actelor sufletești în interiorul propriului său suflet: senzațiunile, afectele, dorințele.

Tot ce se petrece în natură nu e altceva decât repetirea pe o scară mult mai întinsă a ceia ce se petrece în viața omului.

Potrivit acestei concepțiuni fulgerul e privit de omul primitiv aci ca o ondulație a unui gigantic șarpe de foc, aci ca săgeata, ciocanul sau sabia unui luptător ceresc ascuns în nori. Tunetul e ori glasul de luptă al acestui eteric războinic, ori huiritul carului său de luptă, sau în fine, sbieretul boilor sau răcnetul leilor cerului. Norii plutitori în înălțime — după felul ocupațiilor celui ce-i contemplează — sunt vaci de lapte, ce adapă pământul, sau miei la pășune, păziți de soare, ca păstor, (pentru că norii se aseamănă cu lâna), sau corăbii ale pescarilor cerului, (pentru că fiind mânați de vânt, în mersul lor

norii seamănă cu corăbiile) ori pești, ori balauri, lebede ale apelor de sus. Furtuna este, după cum se privește din punct de vedere al folosului sau pagubei ce poate cauza omului, sau căsătoria între cer zămisliitorul, tatăl vieții, și pământ, primitoarea în pânțece, mama vieții, sau războiul dintre cerul senin, luminos, binevoitor omului și duhurile întunecoase ale întunericului. Soarele este când ochiul cerului, când un viteaz care străbate drumul cerului în car de aur, viteaz, care se pogoară în fiecare seară în întunerecul de subpământ, pentru a se arăta din nou și a-și relua drumul în dimineața următoare, care moare sau călătorește în îndepărtare ori e aruncat în închisoare — după fantazia locuitorilor din regiunile polare — în fiecare iarnă și înviază, se înapoiază din depărtare, sau scapă din închisoare primăvara, urmând întru toate soarta schimbătoare a eroilor pământestii.

Aceste ființe luminoase (Devās, Asuras) în jurul cărora se învârtesc toate miturile străvechi, sunt și nu sunt încă zei, după cum vrea să-i ia cineva. Ele nu sunt încă ființe personale libere, mai presus de elementele naturii, independente de ele sau care pot influența în vre-un fel asupra vieții omului, ci în ființa și acțiunea lor sunt încă legate cu totul de elemente, formând cu ele un singur tot, cum, pentru fantazia copilărească, sufletul este una cu corpul. Deaceia și formele sub care ele sunt reprezentate de fantazie, nu sunt ceva statornic și permanent, nu sunt nici măcar forme omenești, ci oscilează între om și animal, între pitici și uriași, putând trece cu înlesnire dela unele la altele, a se confunda unele cu altele. Pentru acest cuvânt nici nu se amestecă în afacerile oamenilor, ci numai duc o viață asemenea cu a lor, având ca punct de gravitațiune, lumea lor aparte, căci dacă puterile vieții și ale lumii luptă ca și omul contra puterilor întunericului și ale morții, o fac pentru susținerea propriei existențe, neavând nicidecum în vedere pe om. Fiind însă o asemănare între viața omului și a acestor ființe, între soarta sa și a lor, el a căutat să intre în relație cu ele, imitând faptele lor sau dându-le ajutor în lupta pe care o duc contra puterilor întunericului.

Astfel obiceiurile dela nuntă ale celor mai multe popoare primitive, sunt o imitație a căsătoriei cerului cu pământul, cum se învederează în furtună. Sărbătorile de primăvară ale tuturor religiunilor naturaliste, care reprezentau întoarcerea divinității

soarelui cu toate obiceiurile, care le însoțeau, erau nu numai ceva simbolic, ci se socoteau ca o participare reală la soarta divinității bune a vieții, ca serbarea triumfului ei asupra puterilor întunecului și ca o încurajare la luptă, ca o venire în ajutor.

Și azi multe din triburile sălbatice cred că vin în ajutorul divinității soarelui și lunii — în timpul eclipselor — făcând sgomot infernal și aruncând săgeți în văzduh ca să sperie și să gonească puterile întunecului, care sunt în luptă cu soarele și luna. Inșăși culcarea și scularea din somn, e o imitare a culcării și sculării soarelui.

Sensul și scopul sacrificiului primitiv se reduce tot la acest punct de plecare. Sacrificiul primitiv nu e nici o încercare, sau mijloc de mituire, nici preț de răscumpărare, ci un ospăț comun al oamenilor cu zeii în care se pecetluiește comunitatea și solidaritatea vieții și năzuinței unora și altora și de care nu e streină ideea întăririi și emulării zeilor în lupta lor susținătoare a lumii în contra puterilor rele.

De vreme ce lumina și viața ies întotdeauna, în natură triumfătoare asupra întunecului și morții, puterile luminoase au fost considerate ca superioare față de ale întunecului și ale morții și de vreme ce lumina și viața sunt mai prielnice și mai plăcute decât întunecul și moartea, omul a trebuit necesarmente să înceapă a simpatiza cu puterile luminii, a căror luptă în contra întunecului era și în folosul său. Și cum ar fi fost posibil ca în inima omului să nu se deștepte încrederea în aceste ființe atât de binevoitoare către el, să nu încolțească stima față de ele, să nu se nască dorința de a intra în legătură mai intimă cu ele și de altă parte de a nu fi cuprins de frică în fața puterilor incomparabil mai mari decât a sa, în cazul când făcea ceva care putea să le displace? Din acest amestec de încredere, iubire, stimă și frică, s'a născut în om sentimentul de pietate către aceste ființe, cum din aceleași sentimente se încheagă sentimentul de pietate al fiilor către părinți.

De îndată ce omul a ajuns să privească cu încredere la aceste puteri înalte ca la protectorii săi, nevoile vieții l-au silit și determinat să se adreseze lor cu rugămintea de a-i veni în ajutor, ca unele ce sunt mai puternice decât el și aceasta au făcut-o chiar și în acele momente când fenomenul natural sau obiectul de care era legată existența lor nu se vedea.

Aşa el invoacă ajutorul soarelui protector și noaptea; al cerului senin și în timp de furtună ș. a. m. d.

Cerând ajutor dela aceste puteri naturale și în momente când ele nu erau vizibile, omul a trebuit neapărat să presupună că ele îl pot auzi, că prin urmare pot fi de față și să-l ajute, chiar când lipsia fenomenul natural, elementul de care erau considerate până aci nedespărțite. Cu alte cuvinte, aceste puteri sunt de acum pentru conștiința omului mai presus de lumea materială și văzută, independente de ea, spirituale.

La concepțiunea spiritualității acestor ființe, cărora le putem da numele de acum de zei, pentru că omul se află într'un raport de subordonare sau mai bine zis de dependență față de ele, a contribuit pe lângă acest motiv de ordine practică și un altul de ordine teoretică. Din observațiunile și reflecțiunile făcute asupra visurilor, halucinațiunilor, sincopei, delirului și altor stări sufletești similare, omul a ajuns la concluziunea că sufletul e ceva invizibil, superior corpului și deosebit de el. Progresul acesta realizat în cunoașterea de sine a omului, a trebuit să se aplice și în natură. Și aci s'a făcut deosebire între corpul și sufletul fenomenelor și elementelor naturii.

Corpul lor sunt însăși fenomenele sau elementele materiale sensibile, iar sufletul sunt acele ființe nemateriale, invizibile, superioare, care însuflețesc natura și pe care omul le chiamă în ajutor la nevoie. De acum încolo adorarea se reduce numai la ele, nu și la elementele de care se considerau până aci legate. Numai din acest moment, din momentul în care puterile divinizate ale naturii fură privite ca diferite de elementele naturii și ca având o ființă spirituală, numai de atunci se începă diferențierea conștiinței religioase la diferitele popoare sau mai bine zis triburi. Din acest moment avem aface cu Politeism, Animism, Fetisism, etc.

Desvoltarea acestor nouă forme de religione din Naturismul primitiv e expusă mai departe într'o formă contra căreia puțin se pot obiecta.

Hoekstra aduce o notă nouă și personală în concepțiunea Naturismului, prin faptul că el afirmă că greutatea principală în adorarea naturii nu trebuie pusă — cum o face *Pfleiderer* — de partea fenomenelor fizice, ci în sufletul omului. Nu armonia ce s'a stabilit între om și natură, în baza socotinții că natura e

binevoitoare față de om și împărtășește până la un punct soarta lui, a făcut să se nască în sufletul omului religiunea, ci din contra, lupta lui cu natura, veșnicul conflict dintre dorințele, poftele și aspirațiunile sale deoparte și indiferența, amenințarea chiar în orice moment, cu primejdiile din partea naturii, de alta parte.

Ca și toți ceilalți susținători ai Naturismului, Hoekstra pornește dela ideea că omul primitiv însufletește întreaga natură, o populează cu ființe create de închipuirea sa, pentrucă n'o poate înțelege altfel.

Dar omul n'ar intra în nici un fel de legătură cu aceste ființe, dacă n'ar observa, că motivul purtării lor dușmănoase față de el n'ar fi dat de însăși purtarea lui față de ele. Ce-l face însă pe el să se creadă veșnic vrednic de dușmănia acestor ființe, scopul sau ținta mâniei lor? Nu motive raționale duc pe om la această idee, nici ceva voluntar sau întâmplător, ci ceva absolut necesar, ceva dinaintea căruia omul nu se poate da la o parte, căci toate popoarele pământului adoră una sau mai multe divinități, fără să fi luat vreo înțelegere între ele și aceasta oricât ar fi de diferită în amănunțimi, în principiu coincide de minune. Faptul că omul are religiune fără să vrea, ca și silit, se explică numai din imposibilitatea sufletească în care se găsește el de a sta indiferent față de natura care-l amenință existența și a cărei ordine și dispozițiune e așa fel că nu se împacă cu aspirațiunile sufletului omenesc. Acest ceva sufletește, care conduce pe om cu necesitate la religiune, s'ar putea numi „credința omului în valoarea ființei sale interne“.

Pentrucă omul se crede ceva deosebit, de preț, scop al întregii lumi, de aceea se socotește vrednic de dușmănia ființelor din natură, și pentru a scăpa și asigura cu orice chip prețioasa lui ființă, el intră în legătură cu acele misterioase și puternice ființe, se supune lor, le slujește și le respectă cum crede el mai nimerit. Aceasta ne-o dovedește, zice Hoekstra, revolta dramatică a sălbaticului împotriva naturii care-l amenință cu primejdiile și credința aproape generală în Ordalii, precum și mitul grecesc despre Erinii, cari sunt cu mult mai vechi decât zeii olimpici.

În acest fel este expus Naturismul de cei mai de seamă susținători ai lui. Aci e locul să amintim și ce spuneam când am vorbit despre Fetișism, că pozitivității înțeleg prin fetișism

sau mai exact prin Fetişism naturalistic, ceiace expuserăm până aci sub numele de Naturism.

Critica.—După cum ușor se poate vedea din cele expuse, Naturismul cuprinde întreaga serie de faze prin care a trecut conștiința religioasă a omenirii. Chestiunea cardinală ce el își propune este însă origina religiunii. Aci numai aduce el soluțiunea sa aparte, pentru că cele ce susține mai departe despre celelalte chestiuni privitoare la mersul dezvoltării conștiinței religioase, se susține și de alte teorii.

Grosso modo luat, Naturismul susține, că religiunea a început cu adorarea naturii. In această afirmațiune stă greșala fundamentală, proton pseudos, a acestei teorii.

Omul n'a putut îndumnezei și adoră natura fără să aibă de mai înainte ideea de Dumnezeu, cum zice chiar unul din susținătorii Naturismului, Eduard von Hartmann: „Nu există religiune fără ideea de Dumnezeu; ideea de Dumnezeu este punctul de plecare conștient al oricărei religiuni“ (*Religion des Geistes*, 6).

Când omul a avut dejă ideea de Dumnezeu și când și-a închipuit lumea ca produs sau manifestare a lui Dumnezeu, atunci a putut ușor să îndumnezeiască un fenomen, obiect sau agent natural, ori chiar natura întreagă, dar mai înainte de a fi avut această idee, n'a putut să-și reprezinte nimic ca Dumnezeu. Indumnezeirea naturii este explicabilă după ce este dată ideea de Dumnezeu: „Ea nu este decât concretizarea, exprimarea într-o formă sensibilă și mai ușor de priceput, a ideii înalte, abstracte, de Dumnezeu“.

Este adevărat că privirea naturii ajută dezvoltării sentimentului religios, dar nu poate produce religiunea însăși. Insuflețirea naturii și popularea ei cu ființe analoage cu cea omenească, cum face Naturismul, nu este religiune, și nici nu poate conduce la religiune, ci este numai concepțiunea despre lume a omului simplu din toate timpurile, nu numai din cele primitive.

Dacă nu numim religiune faptul că copilul însuflețește și investește cu viață asemănătoare cu a sa toate obiectele din juru-i, pentru ce am numi religiune acelaș fenomen observat la omul primitiv? Chiar dacă omul primitiv se roagă puterilor naturale personificate și le cere ajutor în nevoia sa — cum face adesea și copiii față de lucrurile însuflețite de închipuirea lor

aceasta nu e numai decât religiune, pentrucă atârnă de felul relațiunii în care omul stă față de ființa căreia se roagă și al căreia ajutor îl imploră, pentruca fapta sa să poată sau nu merita numele de religioasă. Cum nu e religioasă fapta unui om, care se adresează altuia cu rugămintă, daruri și tot felul de făgădueli, numai să-l ajute, tot astfel nu e religioasă — în cele mai multe cazuri — fapta omului, care se adresează cu rugăciuni, sacrificii, libațiuni, tot felul de practici magice, privațiuni, etc., către un spirit sau o putere naturală personificată, oricât de superioară ar fi ea cugetată. Numai când spiritul sau ființa căreia se adresează și-i cere ajutor, e socotită Dumnezeu, numai atunci fapta lui e religioasă, și a fi spirit sau putere naturală personificată, nu e tot una cu a fi Dumnezeu.

Aceasta se învederează din faptul că în Naturism și Fetișism toate lucrurile și fenomenele naturale pot fi obiecte de adorațiune, după cum și în Animism toată natura e plină de spirite, care ar putea să fie adorate, dar numai unele din ele primesc de fapt adorațiune și de multe ori nu cele mai impunătoare. Aceasta pentrucă numai într'unele din ele găsește omul ceva, care le face să fie pentru el Dumnezeu. Dar ce este acel ceva?

Naturismul răspunde: „Asemănarea soartei acelor ființe cu a omului, interesul pe care ele se pare că-l poartă omului (Pfeiderer, Réville, Hartmann) sau dușmănia lor periculoasă existenței lui (Hoekstra)“; dar acest răspuns nu e satisfăcător mai întâi pentrucă în acest caz ar urma — cu necesitate — ca toate puterile naturale personificate să fie adorate, ceiace de fapt nu se petrece, și al doilea, pentrucă în fenomenele naturale, omul vede, după această concepțiune, ființe însuflețite sau produsul spiritelor și nimic mai mult, după cum noi vedem în natură forțe sau energii și nimic altceva.

Natura n'a înfățișat ochilor omului primitiv nici un D-zeu, ci el, omul, a luat ceva din sufletul său, l-a împrumutat unuia din acele fenomene socotit de el ca ființă supranaturală și l-a ăcut astfel Dumnezeu. Dacă omul n'ar avea pe Dumnezeu în sufletul său, nu l-ar putea găsi în nimic din natură. Cu multă apteate zice în această privință, un scriitor, că: „Elementul substitutiv al religiunii este ceiace omul pune în natură, nu anace natura pune în om“ (Fairbairn).

Fenomenul sau obiectul din natură, în care omul vede pe

Dumnezeu, trebuie să se impună prin ceva simțului, spre a putea fi Dumnezeu, dar îi va fi de fapt numai când i se va înfățișa în lumina revărsată asupra aceluși obiect sau fenomen, din însuși sufletul său. Orice divinitate a început totdeauna prin a fi divinitatea cuivă. Religiunea nu s'a exprimat niciodată: „Există un Dumnezeu“. Aceasta o spune filosofia, sau cel mult teologia, pe când religiunea a zis totdeauna: „Acesta este Dumnezeul meu“.

Singură impresiunea făcută de unele fenomene naturale asupra omului primitiv, în mod neplăcut, cum susține Naturismul, nu l-a putut determina pe acesta nici după multă trecere de timp, și după reflexiuni diferite, să zică despre vreunul sau mai multe din acele fenomene: „Iată Dumnezeul meu“. Aceasta nu e cu puțință, pentru că omul incult ca și copilul, este indiferent față de frumusețile naturii. Pentru a vedea sublimul și frumosul din natură, trebuie o însemnată doză de experiență și un grad oarecare de cultură.

Dacă este adevărat că natura întreagă este un templu măreț al Dumnezeirii, și o carte în care pe toate paginile e scris cu litere de foc numele celui Atotputernic, nu e mai puțin adevărat că nu vede acest templu, nu poate citi în această carte decât omul cult sau deja religios, cu toate că toți muritorii petrec în interiorul templului naturii, cu toate că nu e nevoie să cunoști alfabetul spre a putea citi în cartea naturii. A fost, desigur, ceva în natură care a impresionat pe omul primitiv, dar aceasta n'a fost frumosul și sublimul, ci ceiace eră neobișnuit, schimbător, curios și împreună cu aceasta ceiace a slujit la satisfacerea trebuințelor omului. Totuși neobișnuitul, curiosul din natură n'a putut în nici un caz avea asupra omului astfel de influență ca el să facă din ele ființe de care să-și lege întru totul soarta sa, cu alte cuvinte, divinități. Aceasta pentru motivul ușor de priceput, că aparițiunea lor, numai când și când, firea lor ciudată și nestatornică nu ofereau nici o garanție că ar putea fi de vreun folos omului, oricât de puternice ar fi fost. Tot astfel, ceiace a servit satisfacerii trebuințelor omului, n'a putut deștepta în suflet decât simțământul satisfacerii momentane a trebuinței simțite și nimic mai mult. Pentru ce ar fi simțit, de pildă un sălbatec, care-și potolea setea cu apă dintr'un isvor altceva decât câinele, care-l însoțea? Sau pentru ce mâncând un fruct oarecare, ar fi simțit altceva în sufletul său, decât maimuța,

care se hrăneă cu acelaș fruct? Ivirea luminii de dimineată, n'a putut produce în sufletul său altă cugetare sau alt simțimânt, decât bucuria care o smit și o arată pasările prin cântecul lor.

Un raport, care să merite numele de religios, s'a putut stabili între om și ceiace a servit satisfacerii trebuințelor sale cu atât mai greu, cu cât e aproape imposibil de admis ca omul să fi personificat și acele lucruri, care ar fi servit la satisfacerea unora sau altora din trebuințele sale. Dacă întâlnim personificațe și astfel de lucruri, desigur că aceasta s'a făcut pentru alte considerațiuni.

Dacă observarea aparițiunii și disparițiunii periodice a acțiunii, mișcării și forme corpurilor cerești au putut înrăuri asupra omului primitiv, pentrucă el și le-ar fi închipuit ca ființe cu existență și mișcare proprie, raportul în care s'a simțit: el față de ele, n'a putut fi decât acela de a tinde să se alipească de ele, cum se alipește totdeauna cel slab de cel puternic, cum și cugetarea de-a le veni oarecum în ajutor. Dar chiar dacă această observațiune este întemeiată, totuși de adorațiune și de zei nu putea fi vorba încă, cum dealtfel recunoaște și Pfeiderer, care accentuiază acest lucru. Ființele acestea vor rămâne, pentru om, deapururi numai ființe superioare lui și mai puternice decât el și nimic nu le va îndreptăți să primească predicatul de „divine“, oricât de mult s'ar chema în ajutor mitologia, care încă nu avea ființă în acele vremuri îndepărtate, la care se raportă Naturismul, oricât s'ar face apel la ajutorul din afară, de care omul simțea trebuință în lupta cu elementele naturii.

Unele din ființele superioare păreau în adevăr favorabile omului și despre aceasta s'ar putea ușor presupune că omul le-a dat un respect din ce în ce mai mult crescând, până ce a ajuns aproape de adorațiune. Dar nici cu aceasta nu putem zice că s'a ajuns la religiune.

Nici respectul fără margini pe care-l presupune adorarea, nici deplina mulțumire internă, pe care o gustă și o caută sufletul în religiune, fie ea oricât de rudimentară, nu puteau fi cuprinse în pozițiunea ce omul luă față de acele ființe superioare, pentrucă alături de ele stau multe altele rău voitoare și cu puteri destul de mari, pentru a nu se putea supune și asculta de cele dintâi.

Siguranța și mulțumirea sufletească, pe care o da cinstirea ființelor bune, erau împrăștiate de ființele rele. Și precum în

sufletului omului e luptă între înclinările și aspirațiunile bune, superioare, idealiste deoparte și cele josnice, rele, materialiste de altă parte; precum în natură alternarea fenomenelor plăcute și neplăcute are multă asemănare cu o luptă dramatică între două categorii de ființe cu caracter și intențiuni opuse, tot astfel și între ființele superioare ale omului presupus de Naturism, trebuie să fi fost luptă, învrăjbire.

Caracterul acesta dualist al religiunii, la însăși origina sa, nu se potrivește însă câtuși de puțin cu aspectul ce trebuie să fi avut religiunea în fașa ei — după concepțiunea naturistă.

Faimoasa intimitate și familiaritate dintre om și puterile supranaturale personificate, atât de mult trâmbițate de Naturism și care a condus cu pași repezi și siguri la religiune, nu poate fi decât un nume.

Istoria religiunilor întărește această concluziune, la care ajunserăm pe cale logică, prin aceia că nu ne înfățișează pe cei mai vechi zei ai cerului, pământului, soarelui, etc., așa de atrăgători și generoși cum îi presupune teoreticește Naturismul, ci ne desvăluie în ființa lor, trăsături respingătoare, apucături egoiste, inimi crude, etc.

Felul cum puterile naturale personificate, care se bucurau de respectul omului, au ajuns divinități — în adevăratul înțeles al cuvântului — a căutat să-l explice Pfeiderer. Sufletul omului dorește și postulează o existență înaltă, absolut liberă și perfectă, ca întregire a naturii sale plină de iipsuri. Observarea lumii îi descopere această existență, ca o realitate obiectivă. Sufletul năzuește să se ridice mai presus de marginele simțurilor. Constatarea în lume a unei existențe mai presus de ea, a unei ființe spirituale, satisface această năzuință. Sufletul caută o putere supranaturală, adică liberă de imperfecțiunile omenești și liberatoare. Cunoașterea lumii îi face cunoscut acea putere. Această căutare și aflare în lume a unei puteri supranaturale, spirituale, înrudite cu omul, dar și superioară lui și prin aceasta întregitoare, este începutul religiunii.

Oricât de înzestrat suflă ne-am închipui pe omul primitiv al Naturismului, totuși nu se poate admite, că el a fost capabil de sentimente atât de delicate, și de exprimarea lor într-o formă logică atât de corectă, cum o presupune Pfeiderer, care recunoaște omului primitiv numai „închipluirea presimțitoare“ (instinctivă, oarbă), drept orice zestre intelectuală. De asemenea

acte sufletești au fost capabili abia puțini filosofi și oameni pioși, în decursul veacurilor și a atribui aceasta locuitorului peșterilor sau al palafitelor de acum șase sau șapte mii de ani, e desigur o iluziune, dacă nu o sfruntare a adevărului.

Inchipuirea instinctivă, oarbă, nume sub care trebuie să înțelegem toate funcțiunile sufletești încă nedesvoltate ale omului primitiv nu putea zămisli niște acte sufletești atât de înalte și spirituale cum sunt cele pe care le ia Naturismul drept punct de plecare pentru explicarea originii religiunii.

Formele speciale în care expun Naturismul, Max Müller și Eduard von Hartmann, nu se deosebesc în fond de schema generală a Naturismului și nu scapă criticii ce s'a adus aceleia.

Henoteismul sau Catenoteismul e, după însăși expunerea lor, ceva mai târziu. În el găsim noțiunea de mai multe divinități, pe când la ideea de divinitate, de cea dintâi divinitate — am putea zice — s'a ajuns și după ei tot prin observarea și însuflețirea naturii.

Henoteismul sau Catenoteismul, deși nu se referă direct la cunoașterea originii religiunii, totuși, pentru că aci este locul să vorbim de el, se explică foarte ușor pe cale psihologică. Omul are o predilecțiune pentru exagerarea valorii lucrului cu care se ocupă, cu a persoanei pe care o cultivă într'un moment dat. Chiar când e conștient că alături de acel lucru sau persoană sunt altele superioare, el totuși vorbește astfel de lucrul cel preocupă pe el, dă astfel de calificative persoanei pe care o cultivă, că s'ar părea că ele sunt unice în felul lor, că ceva mai înalt, mai de valoare nu există.

De această ușoară formă de egoism nu sunt scutiți nici cei mai culti oameni, decât dacă-și dau bine seama, în fața fiecărei acțiuni, de înclinarea această firească a inimii omenești și se înarmează în contră-i cu toată energia. Pentru oamenii inculti ai vremurilor vechi și mai ales în materie de religie, în care antropomorfismul avea atunci un rol mult mai mare ca azi, neutralizarea acestei înclinări sufletești eră cu neputință.

Din această cauză, fenomenul descris de Max Müller sub numele de Henoteism, îl întâlnim într'o formă mai mult sau mai puțin pronunțată, în toate religiunile, iar nu numai la vechii indieni, cum a susținut el, și nu e o formă specială de religiune, ci numai un fenomen nedespărțit de religiune.

Mai importantă și mai originală este concepțiunea lui

Hoekstra, care reduce, după cum știm, originea religiunii la conștiința omului despre valoarea deosebită a ființei sale și la conflictul ce se naște din această cauză, între om și lume.

Dar și concepțiunea lui se lovește de obiecțiuni puternice. Mai întâi conflictul între omul primitiv, conștient de valoarea deosebită a ființei sale și natură, e luat într'o formă prea pronunțată, cum de fapt nu putea fi.

Apoi, omul conștient de superioritatea sa față de firea înconjurătoare, ar fi chemat în ajutor ființele din natură — superioare lui — numai ca niște tovarăși de luptă, pe care i-ar fi stimat fără ca să se înjosească și umilească prea mult în fața lor. Aceasta mai întâi pentru că o umilire prea mare ar fi jignit mândria omului și ar fi fost în contradicție cu ideea despre deosebita lui valoare și al doilea, pentru că oricât de superioare siesi și le-ar fi închipuit el pe aceste ființe, nu și le putea închipui ca atotputernice, pentru că vedea foarte bine că și puterea lor era mărginită. Un astfel de raport, însă, al omului față de una sau mai multe ființe superioare, nu este în nici un caz religione.

Dacă omul și-ar fi reprezentat unele fenomene din natură ca ființe cu puteri mărginite și s'ar fi simțit în existența sa cu totul condiționat de ele, dar ar fi avut pe lângă asta, cum presupune Hoekstra și conștiința absolută a dreptului său de viață, atunci cu greu s'ar fi plecat în fața acelor ființe și le-ar fi cerut ajutor împotriva naturii, căci știa bine că atât natura cât și el și raportul în care se află cu natura, sunt opera lor. Atunci ar fi fost mai firesc ca omul să se răscoale în contra lor, să li se opună cu îndârjire, ca un alt Prometeu și astfel în loc de religione, de adorarea divinităților, să se nască un războiu disperat între oameni și zei.

Însfârșit, dacă scopul adorării zeilor este numai asigurarea existenței omenești și a satisfacerii dorințelor, poftelor, aspirațiilor, atunci ar urmă, în chip firesc, ca religione să dispară încetul cu încetul, pe măsură ce omul cunoaște natura și ajunge la convingerea pe care o dă știința, că totul se dirijează după legi mai mult sau mai puțin stabile. Această observațiune s'a făcut încă de mult, din timpurile vechi, de învățații unor popoare, ca de p. ai Grecilor, și cu cât ne apropiem de timpurile moderne cu atât mai mult se înmulțesc și se aprofundează aceste observațiuni, fără ca totuși disparițiunea religiunii să fi mers mână în mână cu ele.

IPOTEZELE NATURALISTO-EVOLUȚIONISTE.

Expunere.—Cu privire la chestiunea noastră, naturaliștii au emis o mulțime de ipoteze, care ocupă întreaga linie dela ipoteza extremă a sofisților că: „religiunea este o simplă iluziune a minții omenești, o fantomă, o nălucire“, și până la ipotezele teiste cele mai curate. Noi nu ne vom opri însă decât la câteva din ele, la acelea care sunt mai importante, care sunt, sau mai bine zis par a avea o notă de originalitate în ele și care numără și mai mulți susținători în rândurile naturaliștilor.

Ipoteza cea mai trâmbitată de naturaliști, este ipoteza că religiunea nu este un fenomen psihic propriu numai omului, ci e ceva comun și animalelor, cu singura deosebire că la om ea se găsește pe o mai înaltă treaptă de dezvoltare.

Cunoscutul istoric și etnolog german Caspari, în opera sa: „Kulturgeschichte der Menschheit“ și scriitorul francez Guyau, în „Irreligion de l'avenir“ s'au făcut ecoul acestor idei naturaliste.

Pentru Caspari, chestiunea că și animalele au religiune, e așa de limpede și de sigură, că o afirmă în mod a priori. Germenul religiunii rezidă — după el — în acele mișcări ale sufletului animalelor, care se aseamănă mai mult cu ale omului. La animalele din ordinul rozătoarelor este o astfel de dragoste între membrii aceleiași familii, încât aceasta poate fi considerată ca morală, mai ales față de imorala nepăsare a animalelor feroce pentru semenii sau chiar pentru progenitura lor. Cât despre îngrijirea și iubirea ce maimuța arată puiului ei, aceasta este o adevărată educațiune morală, zice Caspari. Din sentimentele de dependență, de ascultare, de simpatie și mulțumire ale binecrescutului puiu de maimuță față de mama lui, din iubirea maimuții mame pentru puiu său, și din sentimentele de iubire reciprocă între membrii ordinului primatelor, la care cu timpul poate s'au mai adăogat alte motive, s'a născut religiunea.

Să ascultăm pe însuși Caspari cum pledează această cauză: „Dacă animalele au dezvoltat prin îngrijire și reciprocitate educativă familiară un cerc de sentimente de natură bună sau rea, cu atât mai ușor și într'un mai înalt grad a dezvoltat omul prin reciprocitatea dintre membrii familiei acest cerc de intime, profunde, sentimente, care cuprind în sine cele mai adânci emoțiuni ale sufletului alături de câteva asemenea emo-

tuini răutăcioase. Aci în cercul restrâns al vieții familiare, se formează fărăurirea îngrijirii și iubirii de copii, acea dependență religioasă și acea dragoste de aproapele, din care încolțesc mii de sentimente morale și fapte generoase. Aci se pune prima temelie a acelei adânci pietăți religioase și se deșteaptă mintea copilului către acea sublimă temeră amestecată cu iubire și către acea fructuoasă dependență și respect religios, pe care noi, — în chip firesc — le simțim față de bătrânul înțelept, de tată și de acel distins, înalt protector al cercului în care suntem înglobați și care se numește stat“.

Dar să vedem, cum privesc chestiunea naturalistii înșiși. Să ascultăm mai întâi pe Darwin. Darwin își dă toate silințele să facă din sistemul său evoluționist un sistem de filosofie naturală și ca atare să explice, după principiile evoluționiste, și originea religiunii și dezvoltarea ei. El spune că religiunea este una din cele mai înalte aparițiuni, sau fenomene ale vieții sufletești a omului și rezultă din concursul diferitelor puteri sufletești, însușiri și afecte ca d. p.: curiozitatea, mirarea, frica, atențiunea, speranța, etc. Religiunea formează totuși atât de puțin o deosebire fundamentală între lumea animală și om ca ori și care altă însușire sufletească; adică nici una. Toate acele însușiri și facultăți al căror produs este religiunea sunt comune și mamiferelor superioare într'un grad mai mare sau mai mic și numai dezvoltarea lor mai înaltă la om, duce la credința religioasă.

„De îndată ce importante facultăți ale imaginațiunii, mirării și curiozității se dezvoltă în conexitate cu facultatea de a cugeta, omul caută — în mod automat — să înțeleagă ceia ce se petrece în juru-i și să reflecteze asupra propriei sale existențe“.

În special însușirile morale, dezvoltate în mare grad la animalele superioare sunt — după Darwin — acelea care în dezvoltarea lor mai departe produce în om religiunea: „Sentimentul respectului religios este, zice el, complicat într'un mare grad, de vreme ce constă din iubire, complectă supunere față de un sublim și misterios ceva, dintr'un puternic sentiment de dependență, frică, adorațiune, speranță și poate, și din alte elemente. Nici o ființă n'ar fi putut face experiența unei atât de complicate emoțiuni psihice, până ce facultățile sale intelectuale și morale n'ar fi fost dezvoltate, cel puțin până la un punct de înălțime medie. Cu toate acestea observăm un fel de apropiere

de această stare sufletească în iubirea sinceră a câinelui, care vede pe stăpânul său, iubire care este unită cu deplină supunere și poate și cu alte sentimente. Purtarea câinelui, care vede pe stăpânul său după un timp mai îndelungat și, cum pot adăoga, a unei maimuțe la întoarcerea la îngrijitorul ei iubit, este foarte diferită de-aceă purtare, pe care animalele o au către semenii lor. În acest caz din urmă, bucuria pare mai mică și sentimentul de egalitate se arată în toate mișcărilor.

Afirmațiunile lui Darwin, cu privire la origina religiei sunt prea generale și lipsite de precizie, deaceia în baza lor unii s'au crezut în drept să tăgăduiască dreptul de existență al oricărei religii; iar alții au ajuns la un spiritualism mai mult sau mai puțin curat și cu aceasta la recunoașterea și admiterea religiei.

Între cei dintâi putem număra pe materialistii Büchner și Vogt, și mai ales pe Ernst Haeckel și școala lui. Să ne oprim puțin la Haeckel și să vedem ce zice el.

Ideia de Dumnezeu, ca ființă personală, creatoare a lumii, pronietoare, etc., este o superstițiune, pe care știința are datoria să o desrădăcineze. Dacă poate fi vorba de religie, atunci prin ea trebuie să înțelegem religie naturală, adică cunoașterea teoretică a universului, a vieții lui și a spiritului, care o pătrunde. Aceasta singură stă în armonie cu adevărurile cunoscute pe calea empirică.

Toate faptele și fenomenele naturii cunoscute sub auspiciile științei, ne încredințează că lumea întreagă are o unică temelie și anume unitatea perfectă a naturii organice și anorganice. Întreaga natură este însuflețită, sau pătrunsă de un spirit dumnezeesc: de lege, de necesitate.

Nu există materie fără acest spirit, după cum nici spirit fără materie. Admițând unitatea întregii naturi și a spiritului dumnezeesc, care lucrează în ea, pierdem ipoteza de un Creator personal, câștigăm însă în locu-i ideea fără îndoială mai înaltă și mai perfectă de un spirit dumnezeesc, care pătrunde și umple totul.

Critică.— Că concepțiunea lui Haeckel despre lume nu e măcar panteistă, cum îi place lui să creadă, ei curat materialistă, o poate ușor observa oricine, căci ceace numește el spirit dumnezeesc, e ceva cu totul impersonal: legea necesitatea; iar că religie materialistă închipuită de el, ca și orice altă

religiune de acest fel nu satisface sufletul omenesc și degenează în absurdități, când e vorba să fie expusă în amănunte, o dovedesc cu prisosință caricaturile la care a ajuns religiunea monistă a lui Haeckel, care întrece în absurdități și pe a lui Auguste Comte.

Tot astfel și afirmațiunea că religiunea este cunoașterea teoretică a universului, este falsă din temelie.

Expunere.— Intre cei care au ajuns de la Darwinism la spiritualism am putea cita pe: Russel Wallace, Richard Owen și Baumgärtner. Russel Wallace a formulat și susținut cam în acelaș timp cu Darwin, dar cu totul independent de el, teoria selecțiunii. Căutând să-și dea seama de puterea ascunsă care stă la bază tuturor legilor, care guvernează viața, el se exprimă:

„Că nu este imposibil ca orice putere să fie manifestarea unei voințe și că prin urmare universul nu e numai dependent de voința unor inteligențe superioare sau a unei unice inteligențe supreme, ci e în realitate această voință“ (Aci e panteist).

R. Owen zice: „O dezvoltare naturală prin cauze secundare, pe calea încetelor procese fizice și organice în lungi perioade de timp se poate admite foarte bine ca produs a unui spirit a toate ordonator“.

În fine Baumgärtner: „În natură se găsesc și puteri individuale care lucrează după puterile naturii, dar care fac și câte ceva după propria lor e chibzuință, precum: paijenii, furnicile, albinele, etc. Această primă constatare nu duce la Panteism, ca unul ce reduce ideia de Dumnezeu la totalitatea puterilor din univers, ci la un rezultat opus. Dacă pe lângă furnici, albine, etc..., admitem și puteri care-și au origina în organizațiuni superioare și chiar în sisteme întregi de lumi, atunci trebuie să căutăm mai departe cauza a tot ce se vede, de vreme ce aceste puteri sunt legate de anumite organisme, și acestea la rândul lor au nevoie de astfel de puteri spre a se naște... Cu chipul acesta ajungem la niște puteri sau la o putere, care nu mai poate proveni dintr'o organizațiune, adică ajungem la o cugetare și la o putere primitivă“.

Exemplul lui Baumgärtner, și ca el cugetă astăzi mulți naturaliști — ne arată că putem admite ideia de Dumnezeu ca creator al lumii, fără să contestăm vreunul din rezultatele sigure la care au ajuns științele naturale. Admițând că Dumnezeu

e creatorul lumii, e ușor să admitem că tot el a sădit în inima omului și sentimentul religios.

Critică.— Un lucru rezultă din afirmațiunile naturaliştilor, cari afirmă și susțin că religiunea se găsește în stare embri-onară și la animale și anume, că atotputernica evoluțiune — cuvântul magic al naturalismului modern — este sânul de mamă în care s'a adăpostit și în care a crescut religiunea; că dupăcum nimic în lume nu se poate naște și desvolta, desăvârși și pieri, tot astfel și religiunea.

Legea universală a evoluțiunii nu admite excepție pentru religiune. Și după cum, mai departe, origina ei animalică și dezvoltarea ei treptată până ce a ajuns în sufletul omului la formă superioară, care primește numele de religiune, în sensul propriu al cuvântului, este dominată de legea evoluțiunii, tot astfel și dezvoltarea ei ulterioară în sânul marilor individualități colective, care formează omenirea, se face tot sub regimul aceleiași legi a evoluției.

Este de prisos a stărui mai mult asupra respingerii acestei nedocumentate afirmațiuni, care formează esența ipotezei naturaliste. Evoluționismul cu toată importanța ce i s'a atribuit și sgomotul ce s'a făcut în juru-i, este azi părăsit de cei mai mulți și mai renumiți naturalişti.

Dacă cuvintele „evoluțiune și evoluționism“ n'au încetat să existe, ele nu mai au totuși în gura naturaliştilor aceiași semnificațiune pe care o aveau nu mai mult decât acum 30 de ani. De unde evoluțiunea era atunci considerată ca o lege universală și absolută, astăzi nu este decât ceva parțial și foarte relativ (Dr. G. Wolff: Beiträge zur Kritik der Darwinischen Lehre — Leipzig 1898).

Fiasco pe care l-a dat evoluționismul în Zoologie, Botanică și Biologie în genere și mai ales în aplicarea sa la Istoria omenirii, a fost necesarmente urmat și de fiascul pe tărâmul religios moral. Putem zice chiar, că pe acest din urmă teren e mai complect decât pe celelalte. Dacă cumva poate fi vorba și în religiune de evoluțiune, apoi aci — după însăși expresiunea unui partizan al evoluției, după afirmațiunea lui Paul Oltramare, la congresul de Istoria religiunilor dela Paris, din anul 1900, în religiune — nu poate fi vorba decât de un evoluționism cu totul aparte, sui generis, decât de evoluționismul unui organism cu legea sa proprie de desfășurare. Toate construcțiile

evoluționiste încercate până acum pe terenul religios, s'au dovedit, după afirmațiunea aceluiași învățat, că nu se pot aplica decât numai în parte, sau în chip artificial la faptele pe care ele trebuie să se bazeze în mod general. Așa că putem zice cu Oltramare, că religiunea în totalitatea sa și mai ales în fazele ei superioare, dacă nu e în afară de legile schimbării, e în afara, cel puțin de evoluțiune.

Aceasta în genere și pe scurt despre evoluțiune, de care vom avea ocaziunea să vorbim mai în extens, când vom expune și combate materialismul.

Să ne oprim un moment acum și asupra aserțiunii care zace la temelia ipotezei naturaliste, că adică religiunea e ceva comun și animalelor.

Este incontestabil că sentimentele de dependență, recunoștință, simpatie, etc., care stau la baza religiunii, se găsesc într'un grad mai mic și la unele specii sau genuri de animale superioare. La animale însă, ele n'au nimic religios în sine, de vremece sentimentele singure nu pot forma religiunea. Pentruca aceste sentimente să capete coloritul religios, trebuie să stea în legătură cu ideea de ființe supranaturale, ideie de care să fie dominate, de la care să pornească și către care să se întoarcă ca la un centru de gravitate. Cât timp ele se raportă numai la obiecte din lumea fizică, sau mai exact din sfera naturalului, nu pot fi considerate ca coeficienți religioși.

Dependența slugii de stăpânul său, a copiilor de părinți recunoștința pe care bolnavul o arată medicului său trupesc sau sufletesc, care l-a vindecat de o boală oarecare, sau în genere, oricine a fost ajutat în vre-un fel binefăcătorului sau binefăcătorilor săi, simpatia sau iubirea cea mai desinteresată și mai largă a omului pentru semenii săi, și orice alte sentimente de acest fel, nu pot purta numele de evoluțiune, cât timp nu vor avea ca punct de plecare ideea de divinitate, și animalul care nu poate concepe noțiuni abstracte, care nu se poate ridica mai presus de lumea sensurilor, nu va putea ajunge niciodată la noțiunea de supranatural, de divinitate și prin urmare de evoluțiune, oricât de dezvoltate ar fi la el sentimentele de simpatie pentru semenii lui și instinctul social, oricât s'ar arăta de recunoscător către cei ce i-au făcut vreodată bine.

Chiar Caspari și Darwin mărturisesc că sentimentele citate de noi n'au putut da naștere ele singure religiunii, ci la ele

s'au mai adăugat poate și alte elemente (Darwin) sau motive (Caspari). Ei bine, aceste elemente noi, în plus, față de sentimentele aflate la animale, se găsesc numai în om, rezidă în firea sa spirituală, cugetătoare și constituiesc între om și animal nu o simplă deosebire de grad, ci o deosebire de esență, de natură, așa că puntea de trecere dela una la alta lipsește cu totul. În virtutea acestei deosebiri, omul oricât ar sta de jos pe scara intelectuală, are religione și animalul, oricât de sus ar sta pe această scară, nu poate ajunge la concepțiuni religioase, după cum creierul a milioane și miliarde de câini, cai, elefanți și maimuțe, care au existat de când e lumea și vor exista cât va fi lumea, n'a fost și nu vor fi niciodată în stare să conceapă o cugetare de care este capabil — între oameni — chiar cel de pe cea mai înapoiată treaptă culturală.

Între om și între animal este aceeași deosebire în privința religioasă, ca între ființa vie și între reprezentarea ei statuarică: Statuia poate semăna perfect cu prototipul său, dar are un singur defect, pe care artistul nu-l poate corecta: îi lipsește viața. Tot astfel și omul și animalul au viață psihică, sunt înzestrați cu senzuri, dar animalul nu poate vorbi, raționa, avea idei abstracte, și religione.

Insuficiența ipotezei naturaliste o recunoaște chiar Caspari în multe privințe, pentru care se vede nevoit să recurgă la o mulțime de conjecturi, care nu se pot susține. Așa d. p.: el recunoaște că ființa religiunii constă tocmai în sentimentul de dependență față de puterile supranaturale și cu toate acestea concede că animalele, în care vrea să găsească rădăcinile religiunii n'au nici un interes pentru puterile naturii, necum pentru forțe supranaturale. Cum aveau să ajungă ele atunci la religione?

Caspari încearcă să umple acest gol, susținând că la început nici omul nu s'a gândit la puterile naturii, ci că trăia mărginit numai în lumea imediată a sensurilor sale. Aceasta însă n'o poate dovedi, și dacă l-am crede, fără s'o dovedească, atunci îi facem imposibilă orice explicație a originii religiunii, căci dacă ființa religiunii constă în sentimentul de dependență față de puterile naturii, considerate ca supranaturale și omul n'a dat acestora nicio atenție, cum s'a născut religionea?

De-altfel Caspari recunoaște singur superioritatea omului față de animal, afirmând că omul primitiv a avut față de animal

prerogativa, că între sentimentul iubirii de sine și aproapele domnia un însemnat echilibru. Cu aceasta însă el face o săritură dela animal la om, stabilește între amândouă o diferență, care nu armonizează cu teoria naturalistă despre origina animalică a omului.

Dar și cu acest început făcut, el nu poate explica mai departe dezvoltarea religiei, pentru că în sentimentele sociale, observate și la animale, nu e, după însăși afirmațiunea lui Caspari, nimic religios. Așa dar ipoteza naturalistă nu poate explica ceiace-și propune.

Expunere.— A doua ipoteză naturalistă mai însemnată este aceea, care pune origina religiei în frică. În vechime Epicur la Greci, și Petroniu și Lucrețiu la Romani, au susținut aceasta. De la Petroniu avem celebrele cuvinte păstrate, de Lucrețiu: „Primos in orbe Deos timor fecit“ dela care avem și următoarele versuri:

„Unde etiam nunc et mortalibus insitus horror,
Qui delubra deum nova toto suscitavit orbi“

Aceiași idee o exprimă și literatul francez Crebillon, în opera sa Xerxes, prin aceste cuvinte:

„Un coeur comme la mien est au dessus des lois;
La crainte fit les Dieux, l'audace a fait les rois“.

În secolul XVIII, filosoful englez David Hume (1778) reia această idee și se silește să argumenteze că nu idei sau sentimente înalte, curate au condus la religie, ci năzuința, interesată a omului după satisfacerea instinctelor sale și teama că fără recunoașterea și adorarea unor ființe superioare, în stare de a-i satisface această năzuință, toate eforturile făcute de el, ar rămâne zadarnice.

Acelaș lucru l-am făcut și enciclopediștii francezi în tendința lor de a răsturna religia pozitivă; iar în veacul trecut Schopenhauer, Strauss, Büchner, fără a mai aminti pe alții, au fost campioni acestei idei.

„Nevoia, zice Schopenhauer, teama și nădejdea conduc pe om la plăsmuirea de ființe personale, cărora să se poată ruga. Dacă zeii sunt la început mai mulți, cu timpul se reduc la unul, din cauza trebuinței de a pune consecință, ordine și unitate în cunoștințe. Esențialul este impulsul omului îngrozit, de-a cădea cu fața la pământ și a implora ajutor. Pentru că inima să simtă ușurarea ce dă rugăciunea și mângâierea ce de-

—*curge din nădejde, mintea trebuie să-i inventeze un Dumnezeu, nu însă contrariul, pentru că adică mintea sa a ajuns în mod logic la ideea de Dumnezeu, de aceea se roagă.*

Critica.— Insuficiența acestei ipoteze se vede dela distanță, ca și a celei precedente. Este netăgăduit că teama de evenimentele naturale, înfiorătoare, poate deștepta în sufletul omului religiozitatea. Să ne amintim numai de cazul lui Luther, care și părăsește viața sburdalnică și plină de plăceri, pe care o ducea ca student, pentru că un prieten al său a fost lovit de trăsnet la vânătoare.

Nenorocirile în genere au efectul de a apropia pe om de Dumnezeu, de a-i îndrepta gândurile către El și împlinirea poruncilor Lui. Dovață clasică sunt poporul Israil pe vremea judecătorilor și poporul românesc în timpul năvălirilor barbare și al dominațiunii turcești.

„Nevoia te învață să te rogi“, zice un proverb german. Dar teama, nevoia, nenorocirea, pot în adevăr să deștepte în om religiozitatea, când ea este deja în suflet, când e numai amorțită, adormită, însă ea să conducă pe om și mai ales să fi condus pe primul om sau pe primii oameni, la ideea de Dumnezeu și religiune, nu se poate.

Chiar dacă omul ar fi avut deja ideea de Dumnezeu, totuși teama singură nu l-ar fi putut determina să se pună în acel raport față de divinitate, care poartă numele de religiune. Unei persoane care-ți inspiră numai teamă, în a cărei inimă știi că n'are loc decât răutatea, nu îndrăznești să te adresezi. Trebuie să ai cel puțin o mică rază de speranță, că acea ființă va fi bună, îndurătoare, că-ți va asculta rugămintea, ca să poți să-ți iei îndrăzneala de a te adresa ei. Trebuie dar și alte sentimente pe lângă cel de frică, ca să poți explica pe cale naturală raportul omului cu divinitatea fără ca prin ele să poți explica vreodată însăși conceperea noțiunii de divinitate.

Dacă religiunea și-ar avea originea în frică, atunci ar trebui să observăm că omul are religiune numai în momentul de frică, de spaimă, dar nu totdeauna. Ar trebui să vedem pe omul sălbatic, adorând numai lucrurile și fenomenele înfiorătoare din natură, iar nu obiectele indiferente, ca o piatră, scoică, un baston, un animal puțin fioros, etc., după cum întâlnim în fetișismul popoarelor sălbatice.

Dar e ceva cu totul greșit în această ipoteză: afirmațiunea

tăcută, că omul primitiv și sălbaticii sunt foarte fricoși, că afectul fricei domină întreaga lor viață, căci altfel ar trebui să se pună pe seama altui afect sau ordini de idei nașterea religiunii. Antropologii și cei care au avut prilejul să trăiască în atingere cu sălbaticii și să-i cunoască, ne spun însă contrariul.

Intemeiat pe aceste constatări, apologetul german Bettex, scrie relativ de această chestiune, următoarele: „Sălbaticii și oamenii primitivi, exceptând numai unele triburi degenerate, stau individual față de natură cu mult mai mult curaj și independență decât moleșitul și lașul om civilizat de azi. După cum Biblia ne descrie pe un Cain și Lamech și pe oamenii dinainte de potop ca plini de îndârjire sălbatică, tot astfel și cele mai vechi poeme ale omenirii, ca d. p. ale barzilor celtici, Saga islandeză, cântecul Niebelungilor și al lui Gudrun, ori legenda lui Fritjof, precum și Iliada și Odiseia, în scurt toate vechile poeme, cuprind nespūsă dragoste de viață și natură, curaj sălbatic și neînfrânt, plăcere de a lupta chiar și împotriva elementelor, curaj în fața morții și drag de viață, cu atât humor miezos, sănătos, câte odată dureros, de cele mai multe ori vesel, încât noi oamenii moderni, fricoși și prevenitori, robi învățați de cabinet, oameni de birou și salon, suntem cu totul mici față de acești viteji, față de acel rege Ragnar Lodbrog, care, în turnul cu șerpi, compune un imn mândru, și moare cântând în chinuri grozave, în fața acelor Wikingeri, cari strigă de bucurie în mijlocul iernii, al grozăviilor oceanului și viscolului polar și mai bucuros mor decât să lase lopata din mână; în fața acelor bătrâni rășboinici, cari ca regele King, cu surâsul pe buze își spintecă pieptul, pentru a scăpa de rug și a se arăta demni de Wathala și Walküre“ (Natur und Gesetz).

Istoria chiar, care vorbește numai despre popoarele cu un trecut oarecare, de acelea care au ajuns la un oarecare grad de civilizațiune, ne arată că întotdeauna popoarele sălbatice au fost mai puțin fricoase.

Răspunsul dat de Sciți trimișilor lui Alexandru cel Mare, ilustrează aceasta pe deplin: „Noi nu ne temem decât de cer, să nu cadă peste noi, și de pământ, să nu se scufunde cu noi“.

Maréle medic grec, Hippocrates, a cunoscut acest adevăr, căci el a zis: „Pentru cel care trăește potrivit naturii, nu-i nimic înfricoșător“, și omul primitiv, ca și sălbaticii, trăește nu numai în mijlocul naturii, ci și conform naturii. Teamă este un

sentiment cu totul independent de religiune. Ea se poate în adevăr asocia cu religiunea. Deși în natură sunt destule evenimente, care pot îngrozi pe om, dar singure n'au putut mișcă și impresiona pe om așa de mult, ca ele să dea naștere religiunii.

Dacă omul primitiv seamănă cu copilul, atunci și impresiunile lui au trebuit să aibă acelaș caracter mixt pe care-l au ele la copil. Copilul e fricos, dar și încrezător în acelaș timp. Cum dar pe omul primitiv l-ar fi influențat în chip exclusiv numai o categorie de fenomene din natură, cele înfricoșătoare, pentru ca numai lor să-și datorească religiunea origina sa? Dacă frica ar fi originea religiunii, atunci ea ar fi trebuit să dispară pe măsură ce omenirea s'a civilizat.

Cei mai religioși oameni, martirii, ar trebui să fie cei mai fricoși. Frica religioasă e apoi de altă natură decât este frica fizică. Cea dintâi e edificatoare, înălțătoare, e un afect stenic, care adică sporește puterile omului, pe când cea de a doua face pe om să-și piardă cumpătul, să n'aibă încredere în puterile lui, e un afect astenic.

IPOTEZELE RAȚIONALISTE.

Ipotezele numite raționaliste, susțin că religiunea e o invențiune conștientă a minții omenesti. Avem mai multe ipoteze raționaliste:

A. Ipoteza raționalismului istorico-pragmatic.

Expunere.—Aceasta explică origina religiunii în două feluri: ca invențiune a preoților și ca invențiune a oamenilor de stat. După prima afirmațiune, religiunea ar fi luat naștere în chipul următor: Preoții au căutat să speculeze neștiința mulțimii și să-și asigure dominațiunea asupra tuturor claselor sociale. În acest scop, ei au profitat de cunoștințele ce aveau despre lucruri și întâmplări din natură, pe care nu le cunoșteau toți contemporanii lor. Toate lucrurile și întâmplările extraordinare din natură și mai ales pe cele îngrozitoare, ca unele ce puteau să inspire mai multă frică celor ce nu cunoșteau adevăratele lor cauze, ei le-au atribuit unor ființe plăsmuite de fantazia lor, dar fără urmă de realitate.

Când oamenii au luat drept bune aceste minciuni ale preo-

ților, atunci aceștia au încercat să facă să se creadă că ei stau în legătură cu acele ființe nevăzute și puternice, le cunosc mai dinainte planurile și intențiunile și pot interveni, ca să fie favorabile muritorilor cari recurg la intervenția lor, a preoților.

Astfel s'a născut religiunea, care a luat în urmă diferite forme, după timp și împrejurări. Pentru susținerea acestei afirmațiuni se invoacă istoria, care ne arată că toate popoarele vechi au fost guvernate mai întâi de preoți și numai mai târziu a fost înlăturată domnia lor și înlocuită cu a regilor ostași.

Critică.—E neîgăduit lucru, că istoria ne vorbește de dinastia de preoți la începutul ființării ca stat a multor popoare din vechime ca d. p. Egiptenii, Asiro-Babilonenii, Fenicienii, Galii ș. a. În istoria multor popoare preoții au jucat iarăș un rol foarte însemnat. Așa, d. p., în istoria Romanilor și a neamurilor germanice în vechime, precum și în istoria tuturor popoarelor din apusul Europei în timpul evului mediu. Acelaș rol precumpănit îl au și astăzi preoții la triburile sălbatice, mai ales la cele din Asia nordică și din Australia, și nu greșim dacă afirmăm aceasta și despre popoarele din apusul Europei la care domnește catolicismul, precum în Spania, Franța, Germania sudică, Elveția și Italia. E apoi foarte adevărat și istoria ne arată și aceasta, că la diferite popoare, atât păgâne cât și creștine, ei au abuzat uneori de influența ce au avut asupra spiritelor și nu numai că au impus tuturor vederile lor și au oprit cu forța orice cugetare independentă, ci au căutat să acapareze și întreaga putere de stat, erijându-se în suverani lumesti.

Dar dela aceste fapte, necontestate de nimeni și până la a fi inventat preoții religiunea, e o distanță incomensurabilă. Legătura logică dintre premisă și concluziune, lipsește cu totul în acest raționament, care dacă a putut fi formulat se datorește nu minții limpezi, judecării nepărtinitoare, ci numai urii pătimașe ce au avut împotriva religiunii mulți oameni în decursul timpurilor, căci preoții nu sunt altceva decât oameni puși în serviciul religiunii. Trebuie deci, să fi existat mai întâiu religiunea, pentru ca preoții să poată stă în serviciile ei și să influențeze prin ea asupra altora.

„Dacă preoții au inventat religiunea, trebuie să ne întrebăm — ca ilustrul Aug. Sabatier — atunci pe preoți cine i-a inventat?“. Istoria ne arată că religiunea a existat într'adevăr înainte de preoți, pentru că multe popoare — și după Sf. Scrip-

tură — întreaga omenirea primitivă, n'a avut preoți vreme îndelungată, ci toate serviciile religioase erau împlinite de căpetenia tribului sau familiei, cum se face și azi la multe popoare sălbatice.

Dacă preoții, ca unii ce aveau însărcinarea specială la toate popoarele, de a se ocupa cu toate cele ce privesc religiunea, au înrăurit mult asupra dezvoltării religiunii într'o direcție sau alta, dacă au făcut câteodată să se dea uitării divinități vechi și au pus în locul lor altele nouă, dacă au abuzat de puterea lor spirituală spre a trage foloase materiale, aceasta nu însemnează nicidecum că ei au inventat noțiunea de divinitate.

Astăzi ipoteza aceasta nici nu mai poate avea crezământ și să fie susținută, decât doar de cei ce nu posedă cele mai elementare cunoștințe de logică și istoria omenirii.

Expunere.— În a doua formă, ipoteza raționalismului istorico-pragmatic susține că religiunea e inventată de oamenii de stat. Firea omenească este egoistă, rebelă, nesupusă. Instinctele, poftele, înclinările rele ale celor mai mulți indivizi nu pot fi îmblânzite, moderate decât cu forța. Traiul în comun, viața în societate, cere aceasta cu imperiositate. Altfel elementele neastâmpărate, nestăpânite, turbulente, ar primejdui existența și trăinicia diferitelor forme ale vieții sociale. În acest scop se fac legi, se iau măsuri și dispozițiuni, pentru a îngredi și împedeca acțiunea elementelor turburătoare, prea expansive, a celor ce cred că lor li-e iertat orice. Așa se asigură până lu un punct ordinea și pacea în societate. Experiența a arătat însă și continuă să arate, că numai teama de pedeapsă, la care se expun cei cari calcă legea, sau o măsură de ordine nu e de ajuns pentru conservarea ordinii sociale. Pentru aceasta trebuie sau o conștiință luniantă, din care să izvorască convingerea tare și nestrămutată că legile trebuiesc observate de toți cu cea mai mare sfințenie, căci fără împlinirea lor nu poate fi ordine, progres, bună stare, etc., sau convingerea iarăși tare și nestrămutată, că legile sunt expresiunea voinții uneia sau mai multor ființe superioare omului, care pedepsesc cu asprime, fie în viața aceasta, fie într'o viață viitoare, pe cei ce calcă, chiar în ascuns, legile, și răsplătesc cu bunuri de tot felul pe cei ce le împlinesc.

La acest al doilea mijloc de a da legilor o sancțiune supra-omenească și a le asigura astfel eficacitatea au recurs, după ipoteza raționalismului pragmatic, în vremuri immemoriale, vre-

un legislator sau suveran, ori om de stat și în felul acesta s'a născut religiunea.

Punctul de sprijin se găsește în procedarea lui *Lycurg* și a lui *Numai Pompiliu*, cari au atribuit dumnezeirii legile, ce unul a dat Spartanilor, iar celălalt Romanilor. În timpul modern, deștii englezi și enciclopediștii francezi, au susținut mult această ipoteză. În zilele noastre a fost admisă de marele filosof *H. Spencer*, și după el au luat-o mulți din dușmanii religiunii. Dar ipoteza e cu mult mai veche, căci o găsim și la vechii Greci. Deja sofistul Critias, unul din cei 30 de tirani († 402 a. Chr.) învață — după cele ce ne relatează Platon — că religiunea trebuie să fi fost inventată de vreun înțelept bărbat de stat, ca antidot față de impulsele ascunse ale mulțimii de a nu se supune ordinii sociale.

Ideia de o ființă cu puteri supra-omenești, a cărei locuință a fost pusă în ceruri, de unde vine furtuna îngrozitoare, ființă, care vede și știe toate faptele oamenilor, e cea mai ingenioasă invențiune pentru constrângerea la îndeplinirea datoriilor sociale ale acelorora, cari nu înțeleg înaltul scop al societății.

Ceva mai încoace, pe la anul 300 a Cr., *Evhemeros*, un sicilian din școala filosofilor cirenaici, luă parte după însărcinarea regelui Macedoniei, *Cassandru*, la o expedițiune maritimă, în care făcù înconjurul Arabiei. În scrierea sa intitulată: „Ieră anagrafi“ (inscripțiune sfântă) — păstrată numai fragmentar în traducerea latină făcută de Ennius — *Evhemeros* susține că a dat în insula Panchea, din oceanul indian (insulă care nu există), peste o coloană de aur ridicată în cinstea lui Zeus Trifilios. Pe această coloană s'ar fi aflat scrisă, cum dealtefl erau însemnări istorice prin toate templele, genealogia zeilor începând cu Uranos. Preoții templului ar fi spus lui *Evhemeros*, că acea coloană era ridicată de cei dintâi regi ai insulei și că cuprinde genealogia lor.

Cu nespusă mirare constată *Evhemeros*, că sub numele acestor regi se ascundeau zii adorați de Greci. Astfel *Uranos*, era un rege bun, blând, care se îndeletnicea cu astrologia, din care cauză fu mai târziu confundat cu cerul. El fusese căsătorit cu o femeie anume *Hestia*, cu care avu patru copii: Pan, *Cronos*, *Rea* și *Demetra*. Următorul său pe tron fu *Cronos*, căsătorit cu *Rea* și avu trei copii: Zeus, *Poseidon* și *Hera*. *Zeus* urmă pe tron după tatăl său și avu trei soții: pe *Hera*, pe *Demetra* și

pe Tetis. Hera născu pe Kureți, Demetra pe Persefona și Tetis pe Atena.

Tatăl Zevs străbătù de cinci ori lumea ca cuceritor, dimpreună cu olimpicii săi tovarăși și îngădui să fie adorat ca un zeu pentru a-și întări mai bine stăpânirea asupra popoarelor cucerite. Mai târziu el se retrase în insula Panchea, ridică acolo bunicului său Uranos și sieși, un templu, acel peste care pretindea că a dat Evhemeros și în care zicea, că a găsit inscripțiunea. În cele din urmă Zevs se întoarse în Creta, unde muri și fu înmormântat la Knossos.

Din toate acestea rezultă — zice Evhemeros — că zeii nu sunt decât oameni îndumnezeiți. În unele cazuri, recunoașterea de merite reale, într'altele simpla ambițiune și îngâmfare, sprijinite, de întâmplare, calcul politic și ignoranța gloatelor, a dat ocaziune la înălțarea unor persoane distinse, mai presus de marginile respectului datorit muritorilor, la investirea lor cu atribute imposibile pentru oameni, la treapta de devinități.

Binefăcătorii au fost apoteozați din recunoștință, din mulțumire față de ei; cei puternici pentru puterea lor, care se credeă supraomenească și care puteă fi întrebuințată împotriva celor ce nu le dau respect ca unor zei.

Astfel, afară de zeii mai sus amintiți, au mai fost apoteozați: *Saturn*, care era un antropofag; *Venus*, care eră o curtezană, *Hera*, o tânără galantă dela curtea lui Zevs, etc. etc.

Plăsmuirile lui Evhemeros au fost luate de mulți ca adevărate. Astfel istoriograful *Diodor Sicilianul*, citează spusele lui ca fapte istorice. *Filo din Biblos* construiește o întreagă teogonie evhemeristă, sprijinindu-se pe Sancuniaton. *Pliniu* afirmă — cum ne raportează *Augustin* — că zeii au fost cândva oameni și că au fost îndumnezeiți pentru meritele lor; *Plutarch*, deși contrar Evhemerismului, a fost totuși influențat de el în explicațiunea ce dă emblemelor heraldice pe care le purtau eroii egipteni pe coifuri.

Chiar scriitori bisericești ca: *Meliton de Sardes*, *Clement Alexandrinul*, *Lactanțiu*, *Augustin* ș. a., admiteau ipoteza evhemeristă, privitoare la originea zeilor, pentru că le venea mai ușor să combată pe păgâni, imputându-le că zeii lor sunt numai „oameni nemuritori“, adică o clasă privilegiată a „zeilor muritori“, după cum a numit *Heraclit din Abdera* pe oameni.

Cultul care se da imperatorilor romani, regilor egipteni,

împăraților Chinei, încă fiind în viață, divinizarea unora din ei după moarte, numărarea printre zei a eroilor din mitologia greacă, ca de pildă: *Castor, Polux, Hercule* ș. a., sunt fapte care veneau în sprijinul acestei ipoteze și pe care se întemeiau susținătorii ei.

Exemple de apoteozare găsim apoi și în altă parte și mai târziu. Astfel, Budiștii au divinizat pe Buda, care nu admitea măcar ideea de Dumnezeu și școala Aiti-Hasica, o direcțiune raționalistă a Brahmanismului, a îndumnezeit pe cei mai renumiți Brahmani; iar în Japonia există un cult al dinastiei Șogun.

Șogunii erau un fel de majordomi ai palatului imperial japonez. Unul din ei se făcù stăpân cu forța pe putere, se proclamă împărat și cerù să fie adorat ca zeu (sec. XVII-lea al erei creștine).

Cultul Șogunilor există și azi. Acestea toate însă nu dovedesc nimic în favoarea Evhemerismului.

Critica.—Raționalismul istorico-pragmatic a fost combătut chiar din vechime. Afirmațiunile lui Critias ca și ale tuturor sofistilor, au fost combătute cu succes și răsturnate de către *Socrat*, care învăța că divinitatea e una și necreată și că ea se descopere inimii oamenilor; iar religiunea se bazează pe raportul faptic către Dumnezeirea reală.

Evhemeros fu combătut în susținerile sale de istoricii: *Eratostenes* și *Callimachos*, cu 250 a. Cr. Aceștia calificau Evhemerismul de „ateism deghizat“; iar *Sextus Empiricus*, formulă întrebarea înaintea căreia raționaliștii tuturor timpurilor vor rămâne fără răspuns: „Pos éenneian élavon theon eis ons avtoùs enétaxan“ (De unde au luat noțiunea de zei, cei cari s'au socotit pe sine între zei?).

Dintre Romani, *Ennius*, *Varo* și *Cicero* au combătut Evhemerismul, ca periculos existenței statului și ordinii sociale. „Dacă ipoteza lui Evhemeros este adevărată, — zice Cicero —, atunci religiunea este nimicită, pentrucă zeii, ca oameni divinizați (*Hercules, Castor*) mor și ei, și sunt îngropați“.

Mai departe, raționalismul pragmatic și în special Evhemerismul, se face vinovat de o interpretare arbitrară și grosolană a mitologiei, din care își estrage materialul pe care întemeiază susținerile sale.

Studiind mitologia, găsim că trăsătura ei caracteristică con-

stă în apropierea zeilor din ce în ce mai mult de oameni, în antropomorfizarea, am putea zice, în democratizarea lor.

Apoteozarea muritorilor este numai un fenomen cu totul rar și fără o deosebită însemnătate în mitologie.

Proape nu e zeu sau zeiță de care să nu se spună, că a luat cândva chip omenesc, pentru un timp mai îndelungat, sau că se întrupează din când în când, pentru câte-o aventură printre oameni. Apoi toți acei oameni cari au fost divinizați, n'au fost simpli oameni, ci oameni, cari după tată sau mamă erau de origine zeiască: *dioscuri*, și apoteozarea lor nu era preamărirea dată părții omenesti, ci reîntorcerea la divinul lor tată sau divina lor mamă, înălțarea la ei, sau răpirea lor de către ei, după ce prin multe și mari fapte plătiseră din destul în viața lor pământească, tributul cărnii.

Oamenii, cari au excelat în vreun fel oarecare, sau cari au vrut cu orice preț să se ridice mai presus de mulțimea muritorilor de rând, n'au putut fi puși în numărul zeilor, adică să fie divinizați, sau apoteozați, cum susține Evhenerismul, fără noțiunea de divinitate. Numai pentrucă atât vulgul, cât și cei ce voiau a apoteoza pe cineva sau a se apoteoza pe sine singuri, admiteau zei și credeau în ei, numai pentru aceasta și prin acest mijloc sau putut număra printre ei.

Mai mult chiar: pentru a se putea ajunge acolo trebuia să se dovedească în vreun fel, că muritorul candidat la nemurirea și fericirea vreunui Olimp nu e simplu muritor, ci că e de origine zeiască, fie după mamă, fie după tată.

Așa în mitologia greacă, cea mai bogată și poetică mitologie, Hércules era fiul lui Zeus, tatăl tuturor zeilor și al Alcmeniei, soția lui Amfitrion, regele Tebei, Tezeu era fiul lui Poseidon și al Aitriei, fica regelui Piteus și soția lui Egeus, Achile fiul muzei Tetis și al voinicului Peleus, Eneas, fiul zeiței Afrodita și al păstorului Anchise, s. m. d. p.: Sfântul apostol Pavel, în cuvântarea din Areopag face aluziune la această credință a Grecilor că oamenii sunt de origine zeiască. Chinezii cred și azi că împăratul lor e fiul cerului și lamașiții zic că Lama este încarnațiunea lui Budha.

Mitologia spune dar contrariul de ceiace susține raționalismul istorico-pragmatic.

Aceasta în ceiace privește raționalismul istorico-pragmatic în forma cum îl prezintă Evhemerus. În forma lui generală, că

adică religiunea este invenția oamenilor de stat, el se izbește de greutate și mai mari.

El pleacă dela constatarea foarte adevărată, că între religiune și stat este, în timpurile și stările normale, o strânsă legătură și că religiunea are totdeauna în asemenea împrejurări o înrâurire capitală asupra nașterii și ființării statelor în bune condiții.

Aceasta e atât de adevărat, că nu poate exista stat și ordine socială fără religiune „...In lumea largă“, zice Plutarch, veți găsi cetăți fără întărituri, fără știință, fără ocârmuitori. Veți găsi oameni fără locuințe stabile, care nu știu să întrebuițeze monedele și n'au idei de artă, dar nu veți da de nicio societate omenească fără credință în Dumnezeu, de niciun oraș, -în care să nu fie sanctuar, în care să nu se aducă nici un fel de rugăciune, jertfe, etc.“.

„Dacă n'ar exista pietatea către zei, zice Cicero, nu știu de ar mai avea oamenii încredere unul într'altul, de ar putea exista vre-o societate omenească, de ar putea exista chiar ideea de dreptate, care e temeliea oricărei societăți omenești“.

Când influența religiunii asupra spiritelor se slăbește, anarhia și peirea bat la ușă. Dacă este evident că religiunea are un rol atât de mare în viața socială, e cu totul greșit a deduce de aci, că ea este inventată de oamenii de stat și de legiuitori, cu un cuvânt, de căpeteniile sau conducătorii diferitelor forme de organizațiune socială, precum trib, stat, popor, etc., căci pentru ca ei să se fi folosit de religiune, ca să silească pe supușii lor să respecte ordinea și legile, ar fi trebuit să știe că teama de zei face într'adevăr pe oameni să respecte legile și ordinea socială. Fără aceste idei premergătoare căpeteniile n'ar fi putut susține, că ei au primit dela zei legile sau că guvernează în numele lor și n'ar fi încercat numai la voia întâmplării să aducă la ascultare pe supușii lor prin acest mijloc, iar aceștia n'ar fi crezut spusele căpeteniilor lor și nu s'ar fi supus legilor.

Partizanii acestei ipoteze se servesc dar de religiune spre a explica începutul religiunii. Istoria ne mai arată apoi că faptele pozitive, pe care se întemeiază susținătorii raționalismului istorico-pragmatic, ca d. p.: cazul cu Lycurg, Solon, Numa Pompiliu ș. a., care au atribuit Dumnezeirii legile date de ei sunt târzii de tot și că poporul cărui ei s'au adresat, avea

deja demult religiune. Prin urmare exemplele acestea nu pot servi deloc cauza pentru care se invoacă.

Tot istoria ne arată că religiunea este cu mult mai veche decât viața de stat sau organizațiunea politică a popoarelor, căci nu numai în trecut aproape fiecare din popoarele care au atins un grad oarecare de civilizațiune, au dus vreme mai mult sau mai puțin îndelungată viața sălbatică sau nomadă și au avut în tot acest timp religiune, dar și în timpul de față sunt atâtea hoarde omenești fără organizațiune politică și totuși au o religiune.

Mai mult chiar: religiunea nu numai că întreține ordinea socială, ci chiar ea prezidează urzirea ei, ajută în foarte mare măsură la închegarea organismelor sociale. Ca atare, ea nu poate fi inventată, după ce s'au constituit deja societăți omenești, spre a le menține, ci premerge acestora. (Vezi în deosebi, Fustel de Coulanges „La Cité antique“ și E. Durkheim, „Les formes élémentaires de la vie religieuse“).

În sfârșit, dacă religiunea ar fi o invențiune izvorită din șiretenia omenească și motivată de nevoia păstrării ordinii sociale, sau a prerogațivelor clasei preotești, cu alte cuvinte, dacă ar fi o minciună, atunci ar trebui să presupunem că peste tot unde o întâlnim, ea n'a putut avea altă cauză generatoare decât intențiunea de a înșelă, de a minți pe oameni, pentru a-i putea domina. E însă posibil de admis ca prin mintea tuturor căpeteniilor triburilor și a popoarelor să fi trecut acelaș gând șiret, ca toți să fi găsit același mijloc pentru a ajunge la acelaș scop? Chiar dacă am presupune o înțelegere generală între toate căpeteniile — ceiace ar fi fost imposibil de realizat — tot nu ne-am putea explica universalitatea religiunii în timp și spațiu, pentru că ar fi fost de ajuns ca un singur om, într'un timp și loc dat să fi descoperit minciuna și atunci religiunea ar fi trebuit necesarmente să înceteze, căci numai adevărul e veșnic, netrecător, pe când minciuna are durată vremelnică.

B. Ipoteza raționalismului naturalistic sau fizical.

Expunere.—După această ipoteză, religiunea și ideile mitologice, care le stau la bază, sunt rezultatul tendinții de a interpreta fenomenele naturii în mod rațional. Ca și Evhemerismul, raționalismul fizical e combinațiune rațională și fan-

tastică totdeodată, însă nu de fapte istorice, ci de fapte din sfera științelor naturale.

Cele dintâi urme de raționalism fizical le găsim la sofiști. Astfel, *Prodicos din Kos* (sec. V a. Chr.), învăță că: „In timpurile vechi soarele, luna, râurile, izvoarele și toate cele ce erau de vreun folos omului în viață, au fost privite ca zei, din cauza folosului lor. In acest fel au socotit Egiptenii, Nilul, ca zeu și tot astfel Grecii au dat pâinii numele de „Demetra“, vinului de „Dioysos“, focului de „Hefaistos“, etc.

Alți filosofi vechi găseau în numele zeilor, numiri figurate ale elementelor naturii. Astfel, Empedocle, spune că Zeus e cerul fulgerând, Hefaistos focul, Hera aerul, Afrodita atracțiunea și repulsiunea, etc. Democrit numește aburii sau vaporii de apă care se ridică din mare, ambrozie cu care se nutrește Foebus (soarele), etc.

Stoicii au dezvoltat mai departe această teorie. Și ei au interpretat natura și fenomenele ei, și prin urmare și religiuinea, în chip raționalist, dar baza lor eră alta. Ei plecau a nume dela ideia de Dumnezeu, pe care-l înțelegeau în chip panteistic, ca suflet al lumii. Puterile naturii erau — după ei — funcțiuni ale sufletului, ale lui Dumnezeu, și fiecare din ele purta un nume de zeu. Astfel, Zeus nu eră altceva decât cerul, Apollo și Artemis erau soarele și luna, Persefone vegetațiunea, Chronos și Rhea, timpul și materia chaotică din care au rezultat elementele ca: Poseidon (apa), Hera (aerul), Hefaistos (focul). Tot ce mitologia spunea despre zei eră deasemeni interpretat raționalistic. Astfel schiopătarea lui Hefaistos însemnă că focul are nevoie de cărji, adică de lemne, spre a se întreține; căderea lui Hefaistos din Olimp însemnă că oamenii au cunoscut focul întâiaș dată din trăsnet, etc...

Personificarea puterilor naturii și adorarea lor s'a făcut, — ziceau Stoicii — intenționat, de poeții vechi și de preoți, care căutau să îmbrace în aceste personificațiuni mitice și ca atare lipsite de realitate, adevăruri înalte despre lume și iurcrurile și fenomenele din ea. Cu ajutorul înțelesului ascuns pe care-l dau acestor adevăruri, sau al alegoriilor în care le îmbrăcau, ei ținteau să facă mai lesne de înțeles ceiace eră greu de înțeles și să ferească de profanare, din partea mulțimii inculte, adevărurile înalte, adevărata știință despre lume. Totodată ei mai urmăreau cu aceasta și un scop moral, acela

de a deșteptă în sufletul celor incultți interesul pentru valoarea morală a adevărilor exprimate în formă alegorică. Următorii acestor principii, Stoicii căutau să găsească și să arate — în fiecare mit — un adevăr relativ la lumea fizică și o aplicațiune a lui la viața morală. Aceasta face ca interpretarea mitologică să aibă la el caracterul fizico-moral.

Miturile dar sunt sedimentul celor mai vechi concepțiuni filosofice asupra problemelor cosmogonice și metafizice și a corelatelor morale. *Omer* și *Esiod*, departe de a fi niște ați, cum au fost invinuiți, pentru că fac genealogia zeilor și descriu scene și aventuri din viața lor, sunt dimpotrivă excelenți pedagogi și mari binefăcători ai omenirii, de oarece prin povestirile lor mitice, pline de farmec și frumusețe au influențat asupra mulțimii oamenilor de rând, instruind-o și moralizând-o.

Vederile Stoicilor au fost admise și susținute și de renumitul filosof religios al Iudeilor, de *Filan* din Alexandria, cum și de Aristotel și de Neo-platonicii păgâni și creștini. Aceștia din urmă modifică raționalismul stoic, transportând centrul de greutate din rațiune, din intențiunea conștientă, într'o presimțire vagă, nedefinită, semiconștientă, prin care vine la expresiune inspirațiunea sau revelațiunea dumnezeiască nemijlocită.

Forma mitică în care *Omer* îmbracă adevăruri profunde, nu este, după Neoplatonici, produsul intenționat, conștient, al minții lui, ci manifestarea genială a unei mistice inspirațiuni dumnezeiești.

Filosofia religioasă a vechilor Indieni, oferă asemenea câteva paralele cu raționalismul fizical al Stoicilor.

Critică.—Din expunerea raționalismului fizical, se poate ușor vedea că el este în multe privințe premergătorul Naturismului și că prin urmare are aceleași insuficiențe ca și el. Astfel, afirmațiunea Sofiștilor în frunte cu Prodicos, se apropie foarte mult de ceiace susține *Reville*.

Ceiace poate aduce folos omului, n'a putut impresiona pe oameni atât de mult încât să-l divinizeze, nici chiar după mult înconjur, cum susține Naturismul, cu atât mai puțin deodată, cum lasă a se înțelege raționalismul fizical. Nu s'a putut aceasta, pentru că fenomenele și puterile naturale folositoare omului nu sunt cele care-l impresionează mai mult, spre a-i smulge admirațiunea și a-l face să le îndumnezeiască cu tim-

pul, și nu sunt această pentru că ele formează, în marea lor maojritate, normalul, obișnuitul în natură, care, după cum afirmă Guyau, nu impresionează niciodată în chip deosebit pe om.

Intr'adevăr, un viscol pustiitor impresionează mai mult pe om decât ploaia liniștită, care aduce numai bine, înlesnind vegetațiunea și purificând aerul; o cometă deșteaptă mai mult mirarea decât soarele, luna, stelele, care se văd în fiecare zi și noapte și care sunt folositoare omului. Tot astfel un cutremur de pământ și un vulcan impresionează mai mult decât pământul liniștit și decât un munte, oricât de frumos ar fi.

Afară de aceasta, chiar dacă acest prim punct ar fi câștigat de susținătorii acestei ipoteze, se ridică întrebarea pe care am văzut-o și la Naturism: Cum ar putea să aibă durată infinită religiunea, dacă ea s'ar baza numai pe interes? Cum și întrebarea pusă raționalismului istorico-pragmatic: De unde au luat noțiunea de zei, cei care au îndumnezeit Nilul, ori pâinea, vinul, etc.?

La aceste întrebări nu pot răspunde nici cei care se întemeiază pe spusele lui Empedocles și Democrit, pentru a susține că religiunea își are origina în divinizarea puterilor și elementelor naturii.

Pentru a le face mai ușor de înțeles, ei au recurs la idei mitologice și la nume de zei, pe care le-au împrumutat din religiunea connaționalilor și contimporanilor lor. Prin aceasta ei au contribuit involuntar la interpretarea raționalistică a religiunii și au dat prilej Sofiștilor să formuleze următorul raționament în contra religiunii: „Dacă zeii sunt personificațiuni ale fenomenelor naturii, atunci ei n'au ființă aparte și nici o putere; adbrarea lor este pură superstițiune“. Filosofia are deci — după ei — chemarea de a lumina mintea oamenilor și a desrădăcina din mintea lor religiunea.

Stoicii au ca punct de plecare, în interpretarea miturilor și a originii religiunii, însăși ideia de Dumnezeu, înțeleasă — cum am văzut — în chip panteistic și pun între făuritorii miturilor, alături de poeți și pe preoți. Prin urmare, ei operează cu noțiuni religioase și ca atare susținerile lor nu merită să fie discutate. Afară de aceasta, Stoicii ca și toți susținătorii acestei ipoteze, se fac vinovați de o interpretare greșită a mitologiei, din cauză că socotesc că limbajul ei figurat se datorește intențiunii sau reflexiunii, că el, ca și tot materialul

mitic, a fost anume inventat de poeți și în genere de oamenii de știință din timpurile străvechi.

Aci stă greșala fundamentală a ipotezei.

Cercetătorii noi ai mitologiei ne spun, că puterile și fenomenele naturii au fost personificate și observațiunile făcute asupra lor, îmbrăcate în haina limbajului figurat, nu în chip conștient, intenționat — cum susține ipoteza raționalismului fizical — ci, că poeții, preoții, oamenii învățați ai acelor vremuri îndepărtate n'au putut vorbi altfel, de vreme ce această formă de limbajiu, cea figurată, cum și personificarea, însuflețirea și îndumnezeirea naturii, corespundea în totul gradului de dezvoltare intelectuală, felului și puterii de judecată de care dispunea omul de atunci. Aceasta nu însemnează nicidecum că poeții, preoții și în genere oamenii de știință ai vremurilor vechi, cari și-au exprimat cunoștințele lor în forme mitice, au inventat religiunea, căci: Dacă mitologia nu este un produs conștient, intenționat al minții omenești și dacă nu stă în legătură organică, de cauzalitate cu religiunea, ci ambele au fost amestecate și confundate în decursul timpului, din cauza înțelegerii lor greșite, atunci e cu totul greșit a afirma, că religiunea își are origina în mitologie. Mitologia este un produs al fantaziei naive, copilărești a omului primitiv, produs rezultat din amestecul ideilor religioase cu observațiuni asupra naturii, observațiuni parte drepte, parte greșite sau rău înțelese. Religiunea dar nu numai că nu izvorăște din mitologie, ci din contră este unul din factorii ei generatori. Ea a avut o bună parte la urzeala mitologiei, i-a împrumutat multe din ideile care i-au servit de bază.

C. Ipoteza raționalismului psihologic.

Expunere.—După aceasta, religiunea își are origina în obiectivațiunea sufletului omenesc. Zeii sunt piăsmuiri ale fantaziei, ale cărei motive sunt împrumutate din însuși sufletul omenesc.

După susținătorii acestei ipoteze, omul în dorința și străduința de a cunoaște totul, nu tinde atât de mult să explice firea înconjurătoare, cât să se înțeleagă pe sine. În lumea din afară, el caută cheia înțelegerii propriiei sale ființe. În acest chip și scop, el transpune cugetările, simțirile, actele sale de voință,

în natură, le proiectează în ea și în cele din urmă le personifică și antropomorfizează, socotindu-le ca însușiri ale ei.

Privite în imensa oglindă a naturii, atribuite fenomenelor fizice, însușirile sufletului omenesc câștigă în importanță, cresc în proporție, devin mai impunătoare și omul, sedus de măreția reflexului propriei sale ființe, se simte mândru că are ceva comun cu natura, că e înrudit cu ea, cu toate că în această lumină favorabilă lumea nu e decât produsul mentalității lui. Fenomenul e asemănător cu urmărirea unui ideal, care, ca și natura idealizată și însuflețită de om, nu e în cele mai multe cazuri, decât plâsmuirea propriei sale minți, îmbrăcată în haina realității ideale sau ipostaziată.

Superioritatea puterilor naturii, privită prin această prismă, față de puterile omului, îi inspiră acestuia respect. Respectul apoi, amestecat cu o mulțime de alte sentimente, ne dă cultul. Divinitățile sunt în acest caz în unul și același timp, personificațiuni ale puterilor naturii și ale însușirilor sufletului omenesc și au foarte mare asemănare cu omul, care le-a dat ființă. Această însușiri a omului de a personifica tot în jurul său, o exprimă foarte frumos poetul german Rückert în următoarea rimă:

„Sich selbst nur sieht der Mensch im Spiegel der Natur
Und was er sie befragt, das wiederholt sie nur“.

Zeus și Apollo, Pallas-Athena și Demetra, Baal și Astarte, Osiris și Isis, Pragiapati și Brahma și oricâte ar fi divinitățile diferitelor neamuri, ele nu sunt altceva decât puteri ale naturii, înfățișate sub forma omenească și înzestrate cu însușiri alese.

Intocmai aceleași însușiri pe care le au oamenii, le au și zeii, cu singura deosebire că ei le au în proporții mult mai mari și e firesc să fie așa, pentru că puterile naturii sunt personificațiunea puterilor sufletești ale omului, iar zeii sunt personificațiunea puterilor naturii.

De aceea, observarea lui Xenofanes Eleatul († 477 a. Cr.) reluată și răspândită de Voltaire, că „toate popoarele își reprezintă pe zei asemenea cu oamenii și le atribue forme potrivit caracterului lor etnic: Tracii, păr roșu, Etiopienii, piele neagră, etc... și că dacă și boii și asinii ar avea zei și i-ar reprezenta desigur, cu chipul lor“, e foarte ingenioasă și adevărată din punct de vedere psihologic.

Tot astfel și cuvintele lui Feuerbach: „Der Mensch hat Gott nach seinem Bilde geschaffen“, exprimă un adevăr psihologic, pe care-l redă mai bine Rückert în „Weisheit der Brahmanen“:

„Als wie der Mensch, so ist sein Gott, so ist sein Glaube
Aus geistigem Aether bald, und bald aus Erdenstaube“.

Raționalismul psihologic a fost susținut în vechime dintre filosofii mai însemnați, de Epicur și până la un punct chiar de Plato, în timpul modern de David Hume, iar la începutul secolului al XIX-lea de Feuerbach.

Cu toată ingeniozitatea sa, această ipoteză nu ne explică origina religiunii, pentru că putem admite foarte bine premisele ei, fără să-i admitem concluziunea. Putem admite că omul a căutat în natură cheia propriei sale înțelegeri, dar nu putem admite că din excursiunea sa în domeniul naturii s'a ales cu ideea de divinitate și de religie.

De ce nu s'a îndumnezeit omul în acest caz pe sine însuș, căci aceasta eră mai firesc, când el știa că însușirile spirituale ale naturii nu sunt reale, ci numai imaginare și că el singur posedă, în realitate, asemenea însușiri? Dacă omul și-ar fi dat seama, că tot ce consideră el în natură, viață sufletească și manifestări ale unei astfel de vieți sunt numai o oglindire a vieții sale sufletești, atunci divinizarea naturii s'ar înțelege mai ușor, dar ipoteza aceasta susține, — ca și toate ipotezele raționaliste —, că omul eră conștient de ceiace atribuia naturii, eră conștient că ființele sale divine sunt fictive.

În acest caz ne întrebăm: Ce om se mai putea înclina în fața divinității? Cum mai putea lua naștere religie?

În scurtă vreme, omul convingându-se de irealitatea plăsmuirilor sale, ar fi trebuit să renunțe la orice religie. Iar că omul și-a reprezentat dumnezeirea totdeauna sub forme omenști, aceasta nu e un rău și nici ceva de disprețuit. Aceasta însemnează numai, că el a dat Dumnezeirii cele mai înalte atribute, de a căror concepțiune au fost capabile mintea și fantazia sa. Și devremece el nu cunoaște nimic în lumea văzută, care să fie mai presus de om, de aceia dă și lui Dumnezeu atribute omenști. Numai târziu de tot ajunge la concepțiunea că Dumnezeu e spirit pur, dar și în acest caz nu-l desbracă de tot ce e omenesc (pentru că însăși ideea de spirit pur e formată

după analogia spiritului omenesc), ci numai de ceiace este josnic, rău în om.

Concluzie generală.—Ipotezele raționaliste, în genere, au fost în mare parte formulăte sau de filosofii greci, sau de filologi clasici și s'au aplicat cu oarecare succes numai la religiunea greacă și romană. Totuși, nici apoteozarea preoților și regilor din vechime, cari s'au ilustrat prin purtarea sau înțelepciunea lor, cum susține Evhemeros și evhemeriștii; nici alte considerațiuni de stat, cum afirmă Critias; nici pecetia revelațiunii dumnezeiești aplicată religiunilor curat omeneste, ca în legislațiunea lui Solon și Licurg; nici interpretarea alegorică utilitară, rațională sau psihologică a naturii și fenomenelor ei; nici una din ele și nici toate la un loc nu pot lămurii cum s'a născut religiunea de stat a Elinilor.

Pentru toate fenomenele, pe care ipotezele raționalistice le dau drept sorginte a religiunii, trebuie să avem mai întâi o bază sufletească în om, un impuls, un sentiment care cere să fie satisfăcut și pe care oamenii l-au putut crede satisfăcut, într'unul din felurile de care vorbesc ipotezele raționaliste. Pe această bază sufletească, pe instinctul religios sădit în inima fiecărui om, instinct, pe care nici sofiiștii nu-l tăgăduesc, ci se mulțumeau numai să-l declare de nebunie, iar satisfacerea lui, de superstiție și pe care filosofii spiritualiști ca Socrates îl consideră evident, numai pe el întemeiau atât unii cât și alții religiunea de stat a Grecilor.

IV. IPOTEZELE ANTIRAȚIONALISTE.

După ipotezele raționaliste și naturaliste, religiunea este un produs conștient și voluntar, al sufletului omenesc care caută să-și explice legile și fenomenele ei, să afle un ajutor în nevoi, o mângâiere în necazuri, un răzbunător împotriva vrăjmașului, un mijloc de a ține în ascultare pe supuși.

Ipotezele antiraționaliste consideră religiunea ca o scânteie, ca o sămânță dumnezeiască sădită, pusă de însuș Dumnezeu în suflet, sămânță care crește și încolțește, scânteie care se aprinde și ia proporții până ajunge foc nestins, chiar fără voia omului.

Singurul lucru pe care-l poate face omul în această pricină, unicul său merit, este numai să poarte grijă ca des-

voltarea, creșterea să se facă în mod normal. După felul cum își reprezintă sădirea în suflet a acestei semințe sau scânteii dumnezeiești și dezvoltarea ei, avem 3 ipoteze antiraționaliste: Nativism, Supranaturalism și Evoluționism.

A. Nativismul.

Expunere.— Deducerea ideii de Dumnezeu și de religieune în genere din idei înnăscute se numește Nativism.

Prin idei înnăscute: *émfiti prolixéis*, se înțelegeau în vechime (Plato, unii din Stoicii, Cicero și Scolasticii) noțiuni explicite. După această concepțiune, fiecare om are în sufletul său dela naștere, ideea clară de Dumnezeu și chiar dacă un copil n'ar învăța sau auzi dela nimeni vorbindu-se de Dumnezeu, totuș el va ajunge de sine și prin sine la ideea de Dumnezeu și cultul ce datorește ființei supreme.

Filosoful francez, Sintennis, a experimentat lucrul cu un copil pe care l-a crescut, fără a-l lăsa să aibă contact cu cineva până la 14 ani. Deși n'a vorbit nimeni cu acest copil despre Dumnezeu, și n'a auzit dela nimeni ceva despre religieune, totuș la răsăritul soarelui se ducea în grădină și cu genunchii plecați la pământ și cu mâinile ridicate spre cer prea măria pe Dumnezeu.

Potrivit acestei concepțiuni unii teologi scolastici susțineau că pruncii au credință în Dumnezeu, chiar înainte de primirea botezului. Un apărător fervent al Nativismului — sub această formă — este și filosoful Descartes sau Cartesius († 1650).

Deismul englez și raționalismul german din secolul al XVII și al XVIII întemeiază teoria lor despre religieune tot pe ideile înnăscute. Rațiunea după dești și raționaliști este, facultatea naturală a judecății sănătoase și potrivite cu firea lucrurilor, facultate comună deopotrivă tuturor oamenilor și cuprinzând în sine clar și explicit toate noțiunile pe care le are omul cult al timpurilor moderne. Ca atare, rațiunea fiind comună tuturor oamenilor și în ea cuprinzându-se noțiunea de Dumnezeu, religieuna a fost și este întotdeauna proprietatea inalienabilă a spiritului omenesc. Primul om a avut-o tot așa de bine cași noi.

Critică.— Contra Nativismului se ridică însă cu putere Psihologia științifică și teoria cunoștinței, care învață că nu.

sunt idei înăscute. Deja Iohn Locke († 1704) combătuse cu multă energie și pricepere teoria ideilor înăscute.

Lui i-au urmat apoi toți filosofii mai însemnați. Sub numele de idei înăscute se poate înțelege — și cu drept cuvânt — numai o dispozițiune originară, primitivă în om, dispozițiune care reprezintă numai o potență, și care poate deveni actualitate sub acțiunea impresiunilor din afară și a dezvoltării conștiinței de sine și de lume. În acest sens, ideia de Dumnezeu și de religiiune, este înăscută spiritului omenesc în același fel și grad cași legile fundamentale ale cugetării sănătoase, ale Logicei.

Intr'adevăr dacă observăm pe om în mersul dezvoltării sale spirituale, vedem că el ajunge să-și însușiască suma de cunoștințe, uzanțe și dexterități, sau cu un cuvânt, cultura timpului și a mediului social în care trăește parte în virtutea însușirilor sale sufletești, parte sub influența factorilor educativi.

Dacă ar lipsi unul din acești factori, fie cel intern, fie cel extern, omul n'ar fi capabil de viață culturală. Rolul acestor doi factori ai dezvoltării sale nu este mai niciodată egal, ci preponderază când unul, când altul, dar acțiunea celui de al doilea este legată și condiționată de existența, firea și capacitatea de funcționare a celui dintâi.

Acolo unde acesta e anormal, influența factorului extern este redusă la zero și unde factorul extern lipsește, cel intern își poate îndeplini numai în minimă parte rolul său. Când și unul și altul se află în condițiuni prielnice de existență și funcționare, dezvoltarea se face repede și multilateral. poate ajunge înălțimi ametoare, dar niciodată nu va trece peste limitele puse factorului intern, nici nu se va manifesta în altă direcțiune decât cea indicată de firea lui.

Potrivit acestei legi, omul realizează progrese mai mult sau mai puțin însemnate în domeniul științelor de tot felul, al artelor, meseriilor, industriei, comerțului, sportului, etc... dupăcum este mai mult sau mai puțin dotat sufletește cu inclinațiuni și aplicațiuni spre una sau mai multe din aceste direcțiuni, în care se poate manifesta sufletul omenesc și dupăcum timpul și împrejurările în care trăește, îi sunt de propice. Fără să aibă în sine dispozițiunea sufletească de a pricepe lucrurile în înlănțuirea lor cauzală, fără puterea de a primi impresiuni din afară prin sensuri și a le înregistra, păstra, repro-

duce, combina și modifica după anumite legi și potrivit trebuinții și împrejurărilor, etc., omul n'ar putea să aibă măcar o idee, să închege o propozițiune, să facă cea mai elementară aplicațiune din cecece a observat, cu un cuvânt manifestarea sa ca fiindă cugetătoare, ar fi imposibilă, oricâtă osteneală și-ar da cineva cu el să-l formeze și îndrumeze în această direcțiune, dupăcum la nimic nu i-ar fi folosit d. p.: toate sforțările și exercițiile, oricât de complicate și îndelungate, pentru a zbura ca pasările, sau a trăi în apă ca peștii, ori a ajunge să se măsoare în putere cu elefantul, în iuțimea pasului cu struțul, etc.

Tot astfel și cu animalele, și chiar cu plantele. Din niciuna nu putem face decât cecece este dat în însușirile naturii sale. Putem dresa un animal superior, îl putem obișnui să facă lucruri pe care semenii lui nu le fac, dar să-l facem să se ridice mai pre sus de sfera proprie animalului, ca d. p.: să vorbească sau să cugete în mod spontan, nu vom reuși nici-odată. O specie oarecare de pom roditor o putem înobilă prin cultură, putem face să dea roade mai multe, mai mari, mai frumoase, mai gustoase, dar ca să dea altfel de roade ca d. p.: părul să facă vișine, sau mărul lămâi sau smochine nu se poate. Aceasta ne arată că fiecare fiindă din natură își are adânc sădit în firea sa cecece poate fi și ce nu poate fi sub influența împrejurărilor din afară. Așa dar, dacă omul este capabil de a se ocupa cu științele, artele, industria, etc... cum și a avea o religiune, a concepe pe Dumnezeu ca fiindă absolută și a se pune într'o anumită relațiune cu El, aceasta însemnează că are înăscută în sufletul său această puțință, capacitate, facultate sau dispozițiune, căci cum zice Goethe:

„Wär nicht das Auge sonnenhaft
Die Sonne könnte es nie erblicken,
Läg' nicht in uns des Gottes eigne Kraft,
Wie könnt' uns Göttliches entzücken?“

În cea mai deplină concordanță cu afirmațiunea Psihologiei moderne și a teoriei cunoștinței, avem dar stabilit, că ideea de Dumnezeu este înăscută sufletului omenesc, cași legile fundamentale ale cugetării. Prin urmare, ceva religios avem înăscut în noi, dar aceasta nu e o idee, fie chiar cât de confuză, ci numai o nemulțumire adâncă și care cuprinde întreaga noastră

ființă, nesatisfacerea sufletului nostru de către nimic finit, mărginit și aspirațiunea vie, impulsul către ceva mai înalt, înfinit, necondiționat, veșnic, cum și putința de a pătrunde în infinit, necondiționat și veșnic. Nesatisfacerea de nimic finit se vedește în toate funcțiunile sufletești. Cugetarea pornind dela efect la cauză se vede silită, fără ideea de Dumnezeu să coboare la infinit pe scara cauzalității, fără să aibă un punct de razim, sentimentul, simte în sine un gol, care nu se poate umple cu nimic, voința nu se simte satisfăcută, văzându-se constrânsă să caute motivele acțiunilor sale numai în lumea sensurilor.

Nimic și nimeni, afară de Dumnezeu, nu poate satisface pe deplin sufletul omenesc, cum ne-o arată în chip eloquent fericitul Augustin. Odată acest mare cugetător se plimba pe marginea mării, afundat în reflexiuni, asupra ființei dumnezeiești. Mintea sa se oprise — poate — la cei ce îndumnezeesc și adoră natura, căci în fața soarelui ce apunea și a mării ce întindea ochilor imensitatea ei, el se adresează naturii cu întrebarea: „O natură! Tu ești Dumnezeul meu? Poți tu da liniște sufletului meu?“ La care valurile agitate îi răspund: „Quaere super nos, quaere super nos, non sumus Deus tuus“. Augustin ridică ochii spre cer și întrebă: „Voi stelelor, sunteți voi Dumnezeul meu? Puteți da voi pace sufletului meu?“ O armonie minunată fu răspunsul și un glas care-i zise: „Nu suntem Dumnezeul tău“. Suntem numai creaturile sale. Noi nu putem da pace sufletului tău: quaere super nos“.

Augustin caută mai sus. Privirile ochilor minții sale, pătrunzând până la spiritele cari stau înaintea tronului Dumnezeirii, pune și acestora aceiaș întrebare și capătă acelaș răspuns: „Quaere super nos“. Atunci sufletul său se înalță mai sus de natură și de toate spiritele, mai sus de toată făptura, se apropie de tronul lui Dumnezeu și nu mai întreabă ci se prosternă înaintea-i, se liniștește și zice: „Numai tu ai dat pace sufletului meu, de aceia numai tu ești Dumnezeul meu și numai în tine este liniștea pururelnică“.

Putem zice însă, că dacă nu poate fi vorba de o idee clară despre Dumnezeu, la om în starea actuală, ci numai vagă ca legile Logicei sau chiar mai puțin decât aceasta, apoi aceasta se poate ascrie întunecării minții cauzate de căderea în păcat și nu se poate susține că primul om n'ar fi avut înainte de

căderea în păcat o idee clară despre Dumnezeu și dacă nu într-un tot explicită, — ca un teolog — cel puțin corespunzătoare cu firea și demnitatea Ființei supreme.

Dispozițiunea sufletului omenesc de a ajunge prin observațiune și reflexiune la cunoașterea lui Dumnezeu și a raportului ce trebuie să existe între amândoi, poate fi considerată, atât ca ceva natural, cât și ca un rest din conștiința clară despre Dumnezeu, pierdută sau cel puțin întunecată prin păcat.

Astfel conceput, Nativismul preîntâmpină pe de o parte acuzațiunile ce s'au adus Deiştilor și Raționaliştilor, că teoria lor despre ideile înnăscute, contrazice datele Psihologiei și preceptele teoriei cunoaștinței; iar pe de altă parte înlesnește înțelegerea diferitelor forme de religione obiectivă, cum ni le descrie Istoria religiunilor.

Variațiunea nesfârșită și mutabilitatea ideilor și practicilor religioase nu apar — după această concepțiune a Nativismului — nici ca un produs al arbitragiului și vicleniei omenesti, ca o șarlatanie a preoților și un mijloc de guvernare al politicianilor, nici ca un simplu proces de desvoltare evolutivă a cugetării omenesti, ci ca o cădere a omului dela forma primitivă de religione, ca o degenerare și desfigurare a acesteia.

Și lungul acesta proces de decadență, de degenerare religioasă nu exclude niciunul din factorii naturali și pur omenesti ca: neștiința unită cu superstițiunea, viclenia, pofta de stăpânire, teama de necunoscut, jocul neînfrânt al fantaziei, influența climei, a pozițiunii geografice, a caracterului etnic, a culturii, etc., nici putința unui reviriment în spiritul omenesc, a unei reculegeri și cu aceasta a unui progres material și formal în privința religioasă.

În felul acesta Nativismul este și psihologic și istoric și poate fi dat ca adevărată ipoteză despre originea religiunii, fără teamă de a fi învinuit că e neștiințific.

B. Supranaturalismul.

Ca complectare a Nativismului, cu privire la chestia ideilor înnăscute, avem mai departe Supranaturalismul, care reduce originea religiunii la o revelație dumnezeiască făcută primilor oameni.

Cum că conștiința religioasă a omului trebuie să aibă o o-

originea dumnezeiască, să se bazeze pe o revelație primitivă, acesta este un fapt a cărui realitate n'o tăgăduesc decât acei cari închid ochii în fața rezultatului cercetărilor psihologice, istorice și etnologice. Se naște însă întrebarea: Cum trebuie înțeleasă revelațiunea primitivă?

Aceasta poate fi sau ceva din afară de om, o acțiune a lui Dumnezeu asupra omului, un fel de învățătură sau comunicare făcută de Dumnezeu omului, sau ceva intern, o inspirațiune pusă de Dumnezeu în inima omului, sădirea sau plantarea în inima lui a unei conștiințe mai mult sau mai puțin clare de divinitate, conștiință pe care — cu timpul — omul avea s'o aprofundeze, lărgască și îmbogățească prin propria sa experiență și reflexiune.

Cea dintâi concepțiune a revelațiunii, deși cu puțință și demnă atât de Dumnezeu cât și de om, este totuși admisă de un număr restrâns de Teologi, din cauză că dă naștere la multe dificultăți. Ea a fost susținută în deosebi de Fr. Creuzer, în lucrarea sa: *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*.

Dumnezeu e reprezentat prea antropomorf, dacă admitem că El a învățat pe primul om sau pe primii oameni adevărata cunoaștere de Dumnezeu, în felul cum învață un dascăl pe elevii săi. Apoi dacă Dumnezeu în persoană — sau cum se zice în stil biblic, față către față — ar fi predat omului cele dintâi cunoștințe despre Dumnezeu, atunci desigur acestea ar fi fost atât de precise și lămurite și i s'ar fi întipărit în minte atât de adânc și durabil, încât el ar fi fost în afară de orice pericol de a cădea în păcat.

Al doilea fel de concepere a revelațiunii, ca descoperire sau luminare internă, ca inspirație, este mult mai ușor de admis, căci este mai potrivit cu firea omului. Această cu atât mai mult, cu cât urme de revelațiune dumnezeiască găsim în întreaga natură. Ideia de revelațiune, luată în acest sens, o găsim și în filosofia păgână. Socrates atribuia toate cugetările sale filosofice demonului, despre care spunea că locuște în sufletul său și învăța că aceiași zei, cari ne vorbesc prin oracole, locuesc în interiorul nostru, cu toate că la cunoașterea lor se ajunge numai prin observarea universului.

Stoicii învățau că materia cosmică este organizată și primește anumite forme prin intermediul unei puteri dumnezeiești

numită *Logos spermaticos*, în care apoi Sf. Iustin Martirul și filosoful recunoaște revelațiunea dumnezeiască făcută în păgânism. Și acțiunea Logosului nu putea fi înțeleasă decât ca ceva care se adresa deodată sufletului, iar nicidecum ca ceva extern, perceptibil cu ajutorul sensurilor.

Tot astfel trebuie luată și acțiunea cuvântului dumnezeesc, despre care Sf. Ioan Evanghelistul, în prologul Evangheliei sale, zice: „Și cuvântul în lume era și lumea printr'însul se făcu dar lumea pe dânsul nu-l cunoscă“.

Dacă Logos ar fi fost ceva văzut sau pipăit, ceva care se putea percepe cu ajutorul sensurilor, atunci — desigur — lumea L-ar fi cunoscut, dar El era ceva spiritual, perceptibil, numai pentru spiritele curate și luminate, de aceea cunoștința Lui n'a putut fi un apanagiu comun, ci numai privilegiul câtorva, al spiritelor de elită ale păgânismului. Numai după ce Cuvântul se făcu trup fu cunoscut de toți.

Din cele zise, rezultă dar, că revelațiunea primitivă făcută de Dumnezeu omului, poate fi considerată ca ceva intern, nemijlocit, ca o inspirațiune, iar nu ca ceva extern, venit din afară, ca un fel de instrucțiune sau învățătură pe care ar fi dat-o El omului. În acest sens, Supranaturalismul poate fi admis ca teorie, despre originea religiunii fără cea mai mică teamă de critica corosivă a filosofiei ateiste.

Cum că revelațiunea primitivă n'a fost deplină în sensul absolut al cuvântului, ci numai relativă, adică potrivit cu gradul de dezvoltare al facultăților sufletești ale primului om și că numai cu timpul și treptat, treptat, s'a dezvoltat până ce a atins punctul ei culminant în persoana Mântuitorului Christos, aceasta o atestă numeroase locuri din Sf. Scriptură și formează baza întregii economii a mântuirii neamului omenesc. Cu chipul acesta, însăși revelațiunea ne conduce către a treia teorie antiraționalistă, către evoluționism.

C. Evoluționismul.

Există o specie de evoluționism, evoluționismul naturalistic despre care am vorbit când am expus teoria naturalistă, care explică originea și dezvoltarea religiunii ca ceva pur natural, ca un complex de idei, sentimente, afecte, acte de voință, etc... al cărui germene se observă și la animale, dar nu de a-

cest evoluționism ne ocupăm aci, ci de un evoluționism mai spiritual, căruia îi vom da numele de: Evoluționism religios.

Este un fapt incontestabil că Istoria religiunilor ne arată un progres în dezvoltarea cugetării religioase a omenirii. Dela Fetişismul și Zoolatria popoarelor sălbatice, până la Politeismul vechilor Greci, la Dualismul Perșilor, la Brahmanism și Budism și de aci până la Mozaism și în fine la Creștinism, este o mare distanță și o mare diferență de concepțiune. Omenirea, sau cel puțin o bună parte din ea, a urcat încetul cu încetul — cu pauze mai mari sau mai mici —, lungul pripor, dela adorarea lemnelor și pietrelor până la adorarea adevăratului Dumnezeu, descoperit lumii de însuș Fiul său.

Acest progres s'ar putea împărți astfel:

1. *Progres în cadrele religiunii* (cultul tribului, al națiunii, universal).

2. *Progres în reprezentarea Divinului* (animism, antropomorfism, politeism mai mult sau mai puțin spiritual, monoteism moral).

3. *Progres în felul de a comunica cu Divinitatea* (descânțete și constrângere, rugăciune și contract, încredere și asigurare).

Însă Sfânta Scriptură semnalează acest progres, deși numai în limitele istoriei revelațiunii biblice și prea puțin în religiunea popoarelor păgâne, sau mai bine zis la unele persoane din sânul păgânismului. Astfel, Apostolul neamurilor declară revelațiunea primitivă de nedeplină (I Cor. XV), opunând lui Adam cel dintâi, ca om psihic și de lut, revelațiunea celui de al doilea Adam, a Mântuitorului Christos, ca om spiritual, ceresc; iar în epistola către Ebrei începe cu ideia, că Dumnezeu a pregătit și educat mult timp pe poporul Israel prin prooroci, și numai la urmă, când a venit plinirea vremii, s'a descoperit pe deplin prin însuș Fiul său. Predica celorlalți apostoli și chiar a Mântuitorului, se referă adesea în chip expres la revelațiunea treptată a Vechiului Testament, făcută patriarhilor, judecătorilor și profeților. Pentru aceasta sfântul apostol Pavel numește vechiul Testament: conducător către Christos (*Pedagogos eis Christos*), iar în literatura patristică se găsește adagiul: „*Novum Testamentum in Vetere latet, Vetus in Novo patet*“.

Tot asemenea și în lumea păgâna, ideile mai curate, mai

înalte despre Dumnezeu și motivele vieții morale, ca d. p. ideia de divinitate a lui Anaxagora, Socrates, Plato, Aristoteles, curăția vieții morale a Stoicilor, Pitagoreilor, etc., au fost atribuite de Sf. Părinți inspirațiunii cuvântului dumnezeesc „lui *Logos spermaticos*”, care s'a întrupat apoi și a adus revelațiunea deplină în persoana Mântuitorului.

Acest progres, observat în desfășurarea revelațiunii dumnezeiești, îl numim evoluționism religios. El nu este o teorie care se referă de-a dreptul la origina religiunii, ci o ipoteză auxiliară, care explică progresul observat în viața religiunilor istorice și cum că păgânismul, în partea lui cea mai mare și mai bună, a condus, ca și religiunea mozaică, către creștinism și a pregătit spiritele în chip negativ pentru primirea lui. Așa că numirea de conducător către Christos, aplicată de sf. Apostol Paul la religiunea V. Testament, se poate aplica, în sens mai larg, și păgânismului grec și roman.

Istoria religiunilor ne arată, că dezvoltarea religioasă a omenirii a trecut prin următoarele stadii:

1. Adorarea a ceiace e mai prejos de om, a lucrurilor și obiectelor neînsuflețite din natură, sau cu un cuvânt, Fetișismul în sensul strict al cuvântului.

2. Adorarea a tot felul de lucruri din natură, dar din cele mai impunătoare pentru omul incult, ca d. p. a munților, râurilor, pădurilor, mării, vântului și norilor, sau cu un cuvânt Fiziolatria.

3. Adorarea a ceiace este mai presus de noi sau cultul naturii, în mare, precum: cultul soarelui, al lunii, al stelelor (Sabeismul), al cerului în genere (Uranolatria), al luminii și întunerecului, ca în vechiul Parsism. Apoi adorarea elementelor din care se credea făcut omul, ca: focul, al cărui cult e comun aproape tuturor religiunilor pământului, a pământului, a apei, aerului, etc.

4. Adorarea animalelor folositoare și vătămătoare sau Zoolatria și Totemismul. — Teriantropia sau reprezentarea zeilor sub forme jumătate de om și jumătate de animal, cum vedem mai ales la Egipteni și Babilonieni, formează trecerea la faza următoare.

5. Adorarea a ceiace este lângă noi, divinizarea sau apo-teozarea oamenilor și cultul manilor și, în legătură cu aceasta din urmă, credința în tot felul de spirite.

6. Adorarea a ceiace este în noi, a părții intelectuale și

morale din om, reflectate în oglinda naturii sau Antropologismul.

7. Adorarea unei divinități din care elementul natural este înlăturat și căreia se atribue numai însușirile persoanei omenești ca d. p. în concepțiunea despre divinitate a religiunii patriarhilor Vechiului Testament, în păgânismul Grecilor și Romanilor, etc.

8. Adorarea lui Dumnezeu ca ființă spirituală, diferită de lume și de care omul e legat să-i împlinească voia exprimată într'o anume lege, făcută cunoscut prin anume organe ale revelațiunii, prin profeți. Acest stadiu, cunoscut sub numele de Nomism, este reprezentat prin Confucianism și Islamism, la care s'ar putea adăuga și Deismul.

9. Adorarea lui Dumnezeu ca ființă identică cu lumea sau Panteismul cu diferitele lui nuanțe, dela Panteismul Vechilor Egiptenii și Indieni, până la Panteismul zilelor noastre. Tot aci am putea pune și așa zisul Monism contemporan, care nu este decât un Materialism prezintat sub un alt nume.

10. Teismul sau Monoteismul creștin, după care Dumnezeu este mai presus de lume, dar totdeodată și în lume, nu numai în virtutea atotputerniciei, ci și a omniprezenței Sale. Aci, Dumnezeu, deși spirit pur, poate fi reprezentat, în cel mai perfect acord cu Logica, sub forme omenești, pentru că El a luat, în persoana Fiului, formă omenească, fără ca prin aceasta să fi lepădat Dumnezeirea.

Pentru o mai ușoară țineră de minte, aceste zece faze pot fi grupate în trei categorii sau clase de religiuni: a) *Religiuni naturale*, în care natura și fenomenele formează obiectul adorării. Natura și fenomenele ei pot fi personificate pe această treaptă a conștiinței religioase, — cu toate acestea personificarea este numai alegorică, pentru că lipsește credința în ființe spirituale, cu individualitate proprie, inteligente și libere. b) *Religiuni antropomorfe*, în care zeii sunt reprezentați sub forma omului care și-a arătat în vreun fel superioritatea sa față de puterile naturii, față de celelalte fapte vii și față de semenii săi. c) *Religiuni morale*, care recunosc de Dumnezeu o ființă moralo-spirituală, care n'are nimic material în sine și care așa dar nu poate fi recunoscut decât prin reflecțiune.

Cum vedem, din schițarea fazelor prin care a trecut dezvoltarea religioasă a omenirii, Istoria religiunilor constată un progres continuu în cugetarea omenească cu privire la reli-

giune, și Creștinismul apare ca cea din urmă fază, ca cea mai înaltă treaptă a scării religioase.

Progresul dar, nu poate fi contestat din acest punct de vedere. Pe el se întemeiază Evoluționismul religios pentru a explica fluctuațiunea ideilor religioase în omenire până la ivirea Creștinismului, cum și mulțimea imensă a formelor religiunii istorice. Dimpreună cu celelalte două teorii precedente, deasemenea antiraționalistice — cu Nativismul și Supranaturalismul, în forma în care le-am admis noi — Evoluționismul formează adevărata teorie despre originea și dezvoltarea religiunii.

D. Teoria teologico-filosofică.

Teoria rezultată din combinarea Nativismului cu Supranaturalismul și Evoluționismul și căreia pentru mai multă ușurință, îi vom da numele de filosofico-teologică, este pe deplin științifică și totdeodată singura care explică în mod suficient, atât origina cât și ființa religiunii. Ea singură explică caracterul transcendent al religiunii, tendința ei către supranatural, demonstrându-ne că origina religiunii este în prima linie transcendentă, supranaturală, că ea își are punctul de plecare în însăși ființa dumnezeiască, în înțelepciunea și bunătatea lui Dumnezeu, care a binevoit a indica facultăților sufletești ale omului, singura cale către: adevărul, binele și fericirea supremă, care se pot ajunge numai prin religie.

Teodia noastră stă în deplin acord cu rezultatele și investigațiunile Istoriei religiunilor, cu postulatele criticii și vederile marilor cugetători, cum și cu litera și spiritul Sf. Sripturi, condițiune sine qua non a admisibilității oricărei teorii cu privire la religie.

S'ar părea, poate, la prima vedere, că teoria noastră admitând un progres în viața religioasă a omenirii — așa cum constată Istoria religiunilor și Etnologia — ar cădea în contradicție cu Sf. Scriptură, care învață că omenirea, în urma căderii primilor oameni, s'a aflat în cea mai crasă rătăcire religioasă, a înnotat în ignoranță și în viciu, afundându-se din ce în ce mai mult, până în timpul venirii Mântuitorului. Excepțiune a făcut numai poporul ales — Israil — care, fiind condus de Dumnezeu prin trimișii săi, a mers cu pași siguri spre luminarea conștiinței lui religioase.

Intr'adevăr, istoricii religiunii sunt împărțiți în două tabere: unii susțin că omenirea a avut la începutul existenței sale o formă de religie curată, înaltă, pe care nu ezită să o numească Monoteism, dar că, cu timpul, noțiunea aceasta de religie s'a întunecat, s'a pervertit din ce în ce mai mult, cu alte cuvinte că, religie a degenerat. Teoria aceasta este cunoscută în Filosofia religiunii sub numele de: *Teoria depravațiunii*.

A doua tabără susține că religie a avut la început o formă vagă, nedefinită, a fost cu totul imperfectă și că în decursul timpului, mai ales sub influența culturii și a altor factori favorabili dezvoltării ei, s'a perfecționat din ce în ce mai mult. Teoria aceasta se numește a *ameliorațiunii* și susținătorii ei sunt mai toți filosofii și naturaliștii.

De care parte este acum dreptatea?

Fără să intrăm în expunerea și cercetarea argumentelor și faptelor pe care le induc apărătorii ambelor teorii în susținerea cauzei lor, trebuie să recunoaștem — dacă judecăm obiectiv — că dreptatea este împărțită: și unii și alții au câte o parte, dar nici una din tabere n'o are toată. Mai întâi, Istoria nu se poate urca cu investigațiunile sale până la originea neamului omenesc, așa că ceiace Istoria religiunilor ne spune despre cutare sau cutare formă de religie a primilor oameni, nu poate fi admis ca atare.

Istoria se bazează numai pe fapte pozitive. Dar în privința acelei epoci îndepățate, în care pământul a văzut apărând pe el pe primul om, nu ne putem ajuta decât cu conjecturi și ipoteze, lipsindu-ne orice fel de date precise. Chiar și asupra timpului de mai târziu, asupra așa zisei epoci preistorice, domnește cea mai complexă nesiguranță.

Concluziunile trase din unele descoperiri paleontologice sunt în mare parte pripite, prea șubrede și întemeiate mai mult pe fantazie decât pe ceva sigur. Ca atare, orice afirmațiune a Istoriei religiunilor despre o formă desăvârșită sau una rudimentară a religiunii primilor oameni, este o simplă ipoteză, supusă îndoelii și nicidecum un fapt istoric pe care să putem pune temelii.

Obiectul asupra căruia domnește neînțelegere între cele două teorii: a depravațiunii și a ameliorării, este dar în afara de domeniul istoric și ca atare nu se poate susține nici una nici alta din cele două teorii.

Dacă ținem seamă de faptele pe care se bazează și una și

alta din ele, fapte cari nu sunt istoricie, ci numai observațiuni psihologice și concluziuni logice și mai ales concluziuni trase din observarea sufletului copiilor, s'ar părea că dreptatea o are teoria ameliorațiunei. Date etnologice însă, ne confirmă pe de altă parte, deși numai slab, adevărul teoriei depravațiunii.

Astfel stă chestiunea în ce privește punctul de plecare al ambelor teorii, adică: nimic hotărît, nimic sigur.

Și pe când ambele teorii stau neputincioase în afăa acestei probleme, teoria noastră găsește soluțiunea cu mare ușurință. Într'adevăr, soluțiunea adusă de ea nu este a treia, ci tot una din cele două propuse de celelalte două teorii, care stau între ele ca membrele unei dileme, dar baza pe care se întemeiază soluțiunea susținută de ea este cu totul alta: o bază nouă și sigură.

Teoria filosofico-teologică se pronunță, în ce privește prima formă de religiune a omenirii, pentru teoria depravațiunii, adică admite că religiunea primilor oameni a fost religiune curată, înaltă, spirituală și atât de perfectă cât se putea față cu gradul de dezvoltare intelectuală a primilor oameni. Temelia acestei forme înalte de religiune nu trebuie căutată numai în om, care ca produs imediat al bunătății dumnezeiești, eră înzestrat cu facultăți sufletești, deși nu dezvoltate în mare grad, dar totuși capabile de orice dezvoltare, luminate și integre, pentru că nu fusese încă atins de otrava distrugătoare a păcatului, nu trebuie căutată numai în om, ci și în Dumnezeu și mai ales în Dumnezeu, ca creatorul prea înțelept, prea bun și atotputernic al omului.

Astfel, ceiace părea nesigur și chiar neprobabil din punct de vedere psihologic; ceiace eră după teoria depravațiunii numai problematic, devine cu totul sigur după această teorie.

Ce privește dezvoltarea mai departe a religiunii, în special în ce privește timpul care cade în limitele istoriei, aci atât teoria depravațiunii cât și ameliorațiunii se aplică la fapte, a căror realitate nu poate fi contestată de nimeni.

Și dacă este și în această privință deosebire de vederi între amândouă, cauza este că fiecare din ele are câte un punct diferit din care privește și judecă faptele pe care se bazează, punct ales ca centru de observațiune și acțiune deja dela pozițiunea ce ia fiecare față de prima chestiune. Aci materialul este atât de bogat, în cât și una și alta din ambele teorii pot invoca numeroase exemple și fapte, care să depună pentru ele.

Dacă cercetăm în mod critic susținerile și unele și altele, găsim că teoria depravațiunii prevalează asupra celei a ameliorațiunii, în timpurile cele mai vechi, în acele veacuri îndepărtate ale trecutului, care stau la pragul timpurilor preistorice.

Credința în paradis, într'o epocă de aur, legenda multor popoare sălbatice despre zii superiori, cari s'au retras în regiunea îndepărtată a cerului, etc., credințe și legende care militează pentru o formă mai înaltă a religiunii primitive, au ca corolar, căderea omului din acea stare de fericire și afundarea lui din ce în ce mai mult în întunec, în rătăcire pe toată linia: intelectuală, religioasă și morală. Așa că a contesta adevărul teoriei depravațiunii ar fi numai a închide ochii în fața luminei, pentru a putea susține că e întunec.

Dacă privim însă mai departe mersul diferitelor religiuni, observăm că ele se modifică, spiritualizându-se și moralizându-se cu atât mai mult cu cât cultura pătrunde mai adânc în straturile poporului care o profesează. Religiunea Grecilor din primul secol dinnainte de Christos, nu mai este atât de grosolană ca a Grecilor din timpul lui Omer. Sacrificiile de oameni nu se mai practică, oracolele nu mai joacă un rol atât de însemnat ca mai înainte, cultul zeităților obscene este înfierat de multe din spiritele alese, preoții zeităților moralizatoare încep a avea preponderență asupra celorlalți, etc.

Acelaș lucru se petrece cu toate religiunile, cel puțin ale popoarelor mai culte din atiquitate ca: Egiptenii, Indienii, Babilonienii, Perșii, Grecii, Romanii ș. a. m. d.

Dacă corupțiunea domnește încă în acel timp mai mult poate decât altădată, decât atunci când corupțiunea și desfrâu, săvârșite sub cupolele templelor și în pădurile sacre, purtau masca religioasă; dacă în acel timp credința în zei slăbise, ateismul îi luase în multe părți locul, aceasta înseamnă tocmai că oamenii trăiseră sub imperiul acelei religiuni îndeajuns, pentru a-i cunoaște toate lipsurile, gustaseră destul din preceptele ei, pentru a putea să le aile incapacitatea și a face să se nască în spiritul lor Scepticismul, și aceasta — departe de a fi un rău, de a însemna un regres — eră din contră un bine, însemna un progres, pentrucă pregătea spiritele către primirea unei forme superioare de religiune, care nu întârzie să se arate în Creștinism. Fără această criză religioasă, fără pregătirea aceasta negativă, Creștinismul ar fi încolțit și prins mai greu

rădăcini. Când a venit el, totul eră pregătit, venise plinirea vremii.

Din cele zise, rezultă că teoria depravațiunii se aplică — în ce privește stadiile de dezvoltare ale religiunii — la timpurile vechi și chiar preistorice, iar teoria ameliorațiunii la timpurile relativ mai nouă, la timpurile dinnaintea aparițiunii Creștinismului.

Teoria filosofico-teologică pune deci în cea mai complectă lumină atât originea, cât și dezvoltarea religiunii, aplicând la ea în mod succesiv ambele teorii: a depravațiunii și ameliorațiunii. Prin aceasta se explică atât perversitatea sau decadența religioasă a omenirii, provenită din întunecarea conștiinței de Dumnezeu, ca urmare a căderii în păcat a protopărinților noastre omenesc, cât și progresul făcut în spirite, până ce întreaga lume păgână a fost pregătită și matură pentru primirea ideii, că o reformă religioasă este indispensabilă și iminentă.

Această stare a spiritului lumii păgâne a înlesnit răspândirea cu repeziciune a Creștinismului, care corespunde așteptării încordate și este numită cu un termen biblic — *plinirea vremii* (Gal. IV, 4).

Arătând că religiunea este — în ultima linie — de origină dumnezeiască, teoria noastră lasă totdeauna lor liber și influenței tuturor factorilor omenesci, care pot determina și înrăuri mersul dezvoltării religioase, căci dovedindu-ne că religiunea își are rădăcina în sufletul omenesc, ne îndeamnă prin aceasta la studiul legilor psihologice și sociale de care este condiționată manifestarea și desfășurarea religiunii.

După cum rădăcina unei plante își are geneza pe deoparte în germenul său, în sămburele din care se dezvoltă, iar pe de altă parte în sânul pământului în care crește, tot astfel și religiunea are un sămbure, un germene, care este de origină dumnezeiască, și un teren în care crește, se dezvoltă: viața intim sufletească a omului.

De aceia arborele religios își îndreaptă ramurile în creșterea sa spre Dumnezeu, adică sufletul omului tinde în chip firesc către Dumnezeu, Il caută, Il dorește și e neliniștit fără el, cum zice fericitul Augustin: „*Inquietum este cor meum donec requiescat in te*“.

CURS DE TEOLOGIE FUNDAMENTALĂ

NOTE DUPĂ PRELEGERILE FACUTE

DE

Preotul IOAN MIHĂLCESCU

PROFESOR LA FACULTATEA DE TEOLOGIE DIN BUCUREȘTI

PARTEA DOUA ISTORIA RELIGIUNILOR

Fascicola I-a:

Inceputul și dezvoltarea Istoriei Religiiunilor.

Impărțirea religiunii.

Religiunea primitivilor.

BUCUREȘTI

e. 882. — Tipografia „LUPTA“ N. Stroilă, Str. G-ral Badișteanu No. 8.

1 9 2 6

INCEPUTUL ȘI DESVOLTAREA ISTORIEI BELIGIUNILOR.

Istoria Religiunilor ca disciplină este relativ nouă, căci datează abia din veacul XIX. Și înainte de aceasta, chiar din epoca clasicității greco-romane și în evul mediu au existat lucrări și autori cari au tratat despre diferite religii. Așa din vechime am putea aminti pe istoricii și geografii *Herodot*, *Strabo*, *Tacitus* și *Plutarh*, cari culeg și transmit informațiuni despre mai multe religii. Dintre scriitorii bisericești este mai ales fericitul Augustin, care în scrierea sa „*De civitate Dei*”, oferă bogat material pentru cunoașterea celorlalte religii. Din evul mediu merită să fie amintită celebra operă anonimă „*De tribus impostoribus*” — epitet sub care sunt înțeleși Moise, Isus Cristos și Mahomed — apărută în 1598, iar pe la jumătatea veacului XVII Gerhardt Iohannes Vossius, cu lucrarea sa „*De theologia gentili seu de origine ac progressu idololatriae*”, (Amsterdam 1642), pe ale cărui urme au călcat Abbé Banier și Pierre Daniel Huet.

Trecând peste mulți alții, este destul să pomenim pe *Bernard Picart*, care a publicat (între anii 1723—1728, în Amsterdam) 7 volume de studii asupra confesiunilor și sectelor creștine și a o mulțime de alte religii, sub titlul „*Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*” și pe *F. Dupins* cu lucrarea sa „*De l'Origine de tous les cultes*”, în 3 volume (Paris, 1795).

Cunoașterea din ce în ce mai aprofundată a limbii sanscrite și chineze, a ieroglifelor și cuneiformelor, a dialectelor persane și indiene, ca și numeroase descoperiri de documente și resturi de culturi în mare parte necunoscute, cum și studii făcute la fața locului asupra credințelor și obiceiurilor diferitor popoare culte și a primitivilor din continentele noi, de către numeroși misionari creștini, și nu mai puțin și relațiunile de tot felul

dintre cele mai îndepărtate națiuni, mulțămită intensificării mijloacelor de transport, au dus la studiul comparat al religiunilor și au dat naștere disciplinei Istoriei Religiunilor.

Cea dintâi țară în care s'au început studiile sistematice de Istoria Religiunilor este — cum era și firesc să fie — Anglia, care, având numeroase și întinse colonii în celelalte continente, avea și prilejul și putința să studieze, prin învățați din sânul său, aproape toate religiunile lumii. Germanul *Max Müller*, născut în Dessau, anul 1823, discipolul marilor sanscritologi Franz Bopp, din Berlin, și Eugène Burnouf, din Paris, el însuș un mare sanscritolog, fiind chemat în Anglia și trimis în India, edită mai întâi *Rig-Veda* (1846—1850), începu apoi traducerea și publicarea în englezește a cărților sfinte ale religiunilor orientale, sub titlul: „*The Sacred Bookes of the East*”, din care apărură sub conducerea sa (Oxford 1878—1905) 50 de volume, inaugură (în 1878) cel dintâi curs de Istoria Religiunilor (*Hibbert Lectures*) și scrise o mulțime de studii de Filosofie religioasă și de Istoria Religiunilor. Datorită trusturilor Hibbert Fund și apoi catedrelor și cursurilor de Istoria Religiunilor, întemeiate cu spesele scoțianului Gifford la 4 universități (în 1878), disciplina aceasta a luat în Anglia un mare avânt.

În Franța, lucrările sanscritologului Eugène Burnouf asupra religiunilor Indiei și ale sinologilor *Charles Remusat* și *Stanislas Julien* asupra religiunilor Chinei, cum și înființarea muzeului de obiecte sfinte ale religiunilor orientale, (1876) de către negustorul lionez *Guimet*, și celebra publicațiune de texte și documente privitoare la aceste religiuni, intitulată „*Les Annales du Musée Guimet*”, pregătiră terenul pentru noua disciplină. Crearea, în 1879, a școalei practice „des Hautes Etudes” pe lângă Sorbona, în locul facultății de Teologie, scoasă din universitate, a contribuit în foarte mare măsură la progresul disciplinei noastre. Cel dintâi titular al catedrei de Istoria Religiunilor a fost protestantul *Albert Réville*, un fecund scriitor pe acest teren. Catolicii nu s'au lăsat nici ei mai pre jos și au pus prin *Abbé Broglie*, contemporan cu Réville, începutul acestei ramuri de știință pe temelii care corespundeau punctului lor de vedere confesional.

Olanda a dat o deosebită importanță studiului Istoriei Religiunilor. Pastorul arminian *C. P. Tiele* a publicat, înce-

pând din anul 1864, mai multe studii asupra religiei mazdeene, egiptene și haldeene, cum și cel dintâi manual de „Istoria Religiei până la ivirea religiilor universaliste” (1876), tradus apoi în mai multe limbi. În 1876, statul olandez transformă catedrele de Teologie Dogmatică dela cele patru universități de stat în catedre de Istoria Religiei și Tiele fu cel dintâi titular al celei din Leyda.

Germania a rămas ceva mai în urmă pe tărâmul Istoriei Religiei. Filologii și etnologii s’au îndeletnicit într’adevăr cu acest studiu și *Brugsch* și *Erman*, egiptologi, *Noeldecke* și *Goldzieher*, semitologi, *Oldenberg* și *Bühler*, sanscritologi, *Preller* și *Roscher*, eleniști, *Wissowa*, latinist, *Richthofen*, etnolog ș. a. și au dat prețioase contribuțiuni la cunoașterea diferitor religii, dar studiile de sinteză au lipsit multă vreme, pentru că nu existau catedre de Istoria Religiei. Abia prin 1908, după moartea lui *Otto Pfleiderer* — care ținuse multă vreme prelegeri de Filosofia și Istoria Religiei — s’a întemeiat o catedră specială de Istoria Religiei în Berlin, la care a fost chemat danezul *Eduard Lehmann*, din Copenhaga, care însă după câțiva ani s’a întors în țara sa. Aceeaș soartă, a avut și catedra înființată cam în acelaș timp în Leipzig și ocupată de norvegianul *Nathan Söderblom*, care de asemeni s’a retras în curând în țara sa și e și azi arhiepiscop în Upsala. Un docent al său, *Carl Clemen*, a ajuns profesor de această materie în Bonn, unde e singura catedră de Istoria Religiei.

Țările scandinave prețuiesc mult acest studiu. Acolo trăiesc azi trei din cei mai mari istorici ai religiilor: *Söderblom* în Upsala, *Lehmann* în Copenhaga și *Nielsson* în Lund.

În Belgia s’a înființat o catedră de Istoria Religiei în Bruxelles, în anul 1884, al cărui titular a fost ilustrul *Goblet d’Alviella*, astăzi Nestorul magiștrilor de această specialitate.

În Italia s’a înființat o asemenea catedră, în 1886, la Roma și titular a fost *Labanca*. Au urmat apoi și altele.

În țările ortodoxe nu există catedre pentru acest studiu și nici nu se țin cursuri în această ramură decât la facultatea noastră.

Dintre publicațiunile cu caracter general, pe acest tărâm și autorii mai însemnați sunt de amintit pe lângă cele pomenite în treacăt:

Lectures on the History of Religions, Londra. Bibliothèque d'Histoire des Religions, Paris (Lethielleux). — Etudes sur l'Histoire des Religions, Paris (Beauchesne). — Revue d'Histoire des Religions, Paris (Leroux). — Bilychnis, (Roma). — Archiv für Religionswissenschaft, Tübingen. — Anthropos, Viena. Biblioteca Istoriei Religiunilor, București.

A. Réville *Prolégomènes de l'Histoire des Religions*, Paris, 1886 (Fischbocher) — R. Dussaud, *Introduction à l'Histoire des Religions*, 1914. — George Foucart, *Histoire des Religions et méthode comparative*, Paris 1912 (Picard). — Max Müller, *Einleitung in die Religionswissenschaft*, — C. P. Tiele, *Kompendium der Religionswissenschaft*, deutsch von F. W. T. Weber, Berlin, 1887. — A. Réville, *Histoire des Religions*, 4 vol. Paris, 1885 (Fischbacher). — Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, 2 Bände, Tübingen 1905, (în franțuzește e tradusă de Hubert). — Conrad von Orelli, *Algemeine Religionsgeschichte*, 2 Bände, Bonn, 1913. — J. Bricout, *Où en est l'Histoire des Religions*, Paris, 1912 (Letouzey et Ané). — Salomon Reinach, *Orpheus*, Paris, 1918 (Picard). — Joseph Huby, *Christus, Manuel d'Histoire des Religions*, Paris, 1913 (Beauchesne).

IMPĂRȚIREA RELIGIUNII.

Împărțirea religiunii în subiectivă sau internă și obiectivă sau externă, care până nu demult era discutată, este admisă astăzi aproape în unanimitate.

Religiunea subiectivă, fiind un fenomen sufletesc, nu se poate împărți. Manifestarea ei în afară însă, sau obiectivațiunea sa, a primit în scurgerea vremilor forme diferite. De împărțirea sau clasarea acestor forme ale religiunilor istorice este chestiunea, când se vorbește de împărțirea religiunii.

Clasificațiunea este firul mitic al Ariadnei, care ne arată drumul în vastul labirint al religiunilor omenirii. Adevărata știință se bazează pe clasificațiune. Deviza politică a strămoșilor noștri: „Divide et impera” trebuie să se aplice și în știință, dacă voim să fim stăpâni deplini pe cea ce studiem. Teologia nu se poate sustrage dela această regulă generală. Dacă voim să cunoaștem bine religiunea noastră creștină, trebuie să cunoaștem mai întâi toate celelalte religiuni, care au existat înainte și care

există astăzi alături de ea. Numai astfel vom putea să ne pronunțăm în deplină cunoștință de cauză asupra caracterului ei, să ne dăm bine seama într'cât și în ce anume este superioară celorlalte religii, să ținem la ea cu tăria, pe care o dă convingerea și s'o apărăm cu zel și entuziasm.

O veche clasificare a religiei este cea de: *religiune adevărată și religiiune falsă*. „Religiunea adevărată ar fi cea care este conformă cu cuvântul d-zeesc, iar falsă aceea în care se adoră zei falși, sau nu se cinstește după cuviință adevăratul D-zeu”. (Holaz). Pe cât este de simplă această clasificare și poate fi utilizată cu folos pentru scopuri practice, pe atât este de puțin științifică și de mult discutată. Nu există religiiune, care să nu fie considerată de aderenții ei ca adevărată și încă unica adevărată. Altfel nici n'ar putea exista atâtea forme de religiiune.

Nepractică este și clasificarea în *religiune privată și publică*, adică în religiiune recunoscută și nerecunoscută de stat. Este nepractică, mai întâi pentru că religiiunea a existat înainte de a fi recunoscută viața de stat, la a căruia zămislire ea a luat o însemnată parte și al doilea pentru că aceeași religiiune poate fi în unul și același timp recunoscută sau permisă într'un stat și interzisă într'altul, așa că împărțirea aceasta cade dela sine.

Mai multă valoare științifică, dar de puțin folos real este clasificarea în *religiuni naturale și revelate*, căci aproape nu există religiiune, care să nu-și reducă origina într'un fel sau altul la revelațiune. De bună seamă, noi avem anumite criterii după care deosebim revelațiunea adevărată, pe care o declarăm de proprietate exclusivă a creștinismului și a premergătorului său mozaismul, de revelațiunea falsă, dar aceste criterii sau nu sunt admise de partizanii tuturor religiunilor, sau sunt astfel interpretate în cât adevărata revelațiune revine mai multor religiiuni, fără a se putea preciza numărul lor. Cu chipul acesta împărțirea este lipsită de precizie.

Cât privește apoi semnificațiunea cuvântului „natural”, aplicat la religiiune, aci iarăș părerile sunt diferite.

Unii înțeleg prin religiiune naturală toate acele religiiuni care — după părerea lor — nu se întemeiază pe revelațiune. Așa este de ex. budismul în ochii brahmanilor și brahmanismul și budismul după părerea mahomedanilor. Din punct de vedere creștin sunt considerate naturale toate religiunile, afară de cea creștină și judaică. Deși natural nu este aci identic cu fals, totuș după expresiunea sfântului Paul „Păgânii cei ce n'au lege din

fiere fac ale legii", adevărurile religioase se reduc numai la arătările conștiinței.

Alții, și în special deistii și filosofii sec. XVIII, dau cuvântului natural o altă semnificațiune. Religionea naturală constă după acest, a în acel mănuchi de noțiuni comune tuturor religiunilor, ca noțiunea de D-zeu, suflet, nemurire, virtute, etc. la conceperea cărora omul poate ajunge numai cu ajutorul minții sale, fără conlucrarea sau intervenirea revelațiunii.

Partizanii acestui fel de a înțelege religionea naturală au căutat să șteargă din religiunile revelate și în special din creștinism toate adevărurile care întrec puterea minții, tot ce este supranatural și să înființeze cu chipul acesta o religione bazată numai pe rațiune. Această religione au numit-o ei naturală sau universală, și au susținut că este singura formă de religione comună omenirii întregi, pentru că zace la baza tuturor religiunilor și ca atare și singura religione adevărată. Celelalte religiuni, religiunile revelate sunt, după expresiunea lui Diderot, crezii față de religionea naturală. — O astfel de religione are însă numai defectul că este pur imaginară, căci ea n'a existat nici odată de cât numai în creierul celor care au botezat-o cu acest nume.

Alții înțeleg sub numele de religione naturală adorarea obiectelor naturii, iar mulți dintre Teologi dau acest nume religiunii omului căzut în păcat sau păgânismului în genere.

O clasificare potrivită a religiunilor este cea de: *religiuni politeiste, dualiste și monoteiste*, după cum se adoră mai mulți D-zei, sau unul singur (creștinul judaismul, mahomedanismul) ori două principii antagoniste (parsismul). Max Müller voiește să se adauge la aceste trei categorii de religiunii încă alte două, pentru ca clasificățiunea să fie completă. Aceste două categorii ar fi: *religiuni henoteiste* (religiunea indiană în faza vedică) și *religiuni ateiste* (budismul). Însă aceste două numiri sunt de prisos, întâi pentru că se aplică numai la câte o religione și al doilea pentru că și aceste religiuni pot fi cuprinse în împărțirea de mai sus, de vreme ce vechea religione indiană este tot politeistă iar budismul este ateist numai la origină, pe când mai târziu este politeist.

Schleiermacher împarte religiunile în *fetișiste, politeiste, și monoteiste*.

Împărțirea însă nu este potrivită, pentru că fetișismul nu

poate fi întrebuințat ca numire generică pentru toate formele de religie inferioare politeismului ca: sabeismul, zoolatria, etc.

O clasificare foarte rațională și potrivită este a lui *Drobisch* (*Grundlehren der Religionsphilosophie*, 1840). — El împarte religiunile în trei clase, corespunzătoare cu cele 3 faze ale dezvoltării sufletești a omului.

Prima clasă cuprinde *religiunile naturale*, adică acelea în care se adoră natura sau personificările ei, dar căror le lipsește credința în ființe spirituale, inteligente și libere. Aci numără el: fetișismul, zoolatria și sabeismul. Această clasă corespunde psihologiceste treptei copilăriei omului, în timpul căreia domnește fantazia și impresiunile simțurilor.

A doua clasă o formează *religiunile antropomorfe*, adică acelea în care zeii sunt considerați ca ființe personale, și sunt în mare parte personificațiunea omului idealizat. Aci spiritul omenesc ne apare în faza tinereții sau adolescenței, când este dominat de gustul estetic și de scopuri raționale. Din această clasă face parte religiunea grecilor, care e religiunea frumosului și religiunea romanilor, religiunea calculului politic, a scopurilor statului.

Din a treia clasă fac parte *religiunile moraliste*, în care se recunoaște ca D-zeu numai o ființă spirituală, personală, din care se exclude tot ce este material, și care poate fi cunoscut numai cu spiritul, prin ajutorul cugetării. Această treaptă corespunde stadiului de maturitate al spiritului omenesc, în timpul căruia el este condus de moralitate și scopuri mai înalte raționale. Între religiunile de pe această treaptă se numără: mahomedanismul, mozaismul și creștinismul.

Clasificarea aceasta are darul de a fi psihologică într'un înalt grad. Ea se poate aplica cu succes la religiunile superioare și este tot odată foarte corespunzătoare și cu dezvoltarea conștiinței religioase, așa cum ne-o prezintă Istoria Religiunilor, nu cuprinde însă toate religiunile.

Sunt multe alte clasificări ale religiunilor istorice.

Vom expune încă alte câteva, nu pentru valoarea lor științifică, nici pentru caracterul lor practic, care le lipsește, nici pentru că sunt ale unor bărbați foarte cunoscuți pe tărâmul Istoriei Religiunilor, ci mai mult ca o curiositate, pentru a vedea din cele numele diferitelor religiuni, afinitatea dintre ele și întru câtva și caracterul individual al fiecăreia.

Hegel împarte religiunile în 3 clase: *religiunea naturală*, *religiunea individualității spirituale* și *religiunea absolută*.

De *religiunea naturală* ține: 1. Religiunea imediată (vrăjitoria - șamanismul). 2. Religiunile conștiinței analitice sau religiunile substanței și anume: *a)* religiunea mărimii, a cantității (chineză); *b)* religiunea fantaziei (brahmanismul); *c)* religiunea închiderii în sine (budismul). 3. Religiunea naturală în trecerea sa către religiunea libertății sau lupta subiectivității și anume: *a)* religiunea binelui sau a luminii (persană), *b)* religiunea durerii (siriană), *c)* religiunea enigmei (egipteană)..

2. Din a doua clasă de religiuni, *religiunea individualității spirituale*, fac parte: 1. Religiunea sublimului (judaică); 2. Religiunea frumosului (grecească); 3. Religiunea scopului sau rațiunii (romană).

3. A treia clasă de religiuni, *religiunea adevărată*, o formează *creștinismul* (sistemul filosofic al lui Hegel).

Eduard von Hartmann împarte religiunile în: *naturaliste* și *supranaturaliste*.

1. *Naturaliste* 1. Henoteismul naturalistic 2. Spiritualizarea henoteismului: *a)* perfecționarea estetică (greci), *b)* secularizare utilitaristă (romani), *c)* aprofundare tragică-etică (germani). 3. Sistematizarea teologică a henoteismului, *a)* monism naturalistic (egipteni), *b)* dualism seminaturalistic (perși).

2. *Supranaturaliste*. 1. *Monismul* abstract sau religiunea idealistă a mântuirii, *a)* acosmismul brahmanic, *b)* iluzionismul budistic. 2. *Teismul*: *a)* henoteismul primitiv al lui Israel și monoteismul profeților; *b)* religiunea nomistă heteronomă (teocratică) a timpului sacerdotal de după perioada profetică și a islamului, *c)* religiunea realistă a mântuirii sau creștinismul, a cărei direcțiune heterosoteriologică va fi înlocuită prin religiunea (direcțiunea) autosoteriologică a spiritului, că adică nu omul va fi mântuit de D-zeu, ci D-zeu de om și prin om.

C. P. Tiele le împarte în religiuni naturale și religiuni morale.

1. *Religiuni naturale*. 1. Naturalismul polizoic. 2. Religiuni magico-polidemonistice (animismul sălbaticilor). 3. Politeism magico-teriantropic mai luminat *a)* neorganizat: japonezi, dravidieni, fini, estoni, slavi, arabi, pelasgi, vechii itali; *b)* organizat egipteni, vechii chinezi, popoarele americane semiculte; mexicanii, chilenii, peruvienii. — 4. Politeismul antropomorfic demietic: Religiunea Vedelor, a perșilor, babilonienilor, asirienilor,

2. *Religiuni morale sau revelate spiritualisto-etice*: 1. *Religiuni nomiste*: taoismul, confucianismul, brahmanismul, giainismul, mazdeismul, mozaismul și judaismul, acesta din urmă ca tranziție la 2. *religiunile universaliste*: buddhismul și creștinismul.

Islamismul, cu caracterul său nomist și particularist, este o cădere dela principiul religiunilor universaliste.

În cele ce urmează, noi vom trata mai întâi despre religiunilor primitivilor, după aceea despre religiunile popoarelor istorice sau civilizate, după marile grupări etnice în care se împart, și vom încheia cu creștinismul, ca religiunea deplină, absolută.

RELIGIUNEA .PRIMITIVILOR.

INTRODUCERE.

În tundrele Siberiei, în centrul și sudul Africii, prin pădurile Americii de nord și de sud, ca și în ghețurile Grönlandei și insulele care compun continentul australian au trăit până de curând și trăesc încă turme omenești, cărora li se zice sălbateci sau primitivi, două calificative care au nevoie de a fi lămurite și precizate.

Primul calificativ a fost îndeosebi întrebuințat până acum câteva decenii, de când a fost înlocuit aproape cu totul de al doilea, din cauza înțeleșului greșit în care a fost luat adesea. S'a observat însă, că și acesta a fost înțeles uneori tot așa de greșit. Deacea trebuința de lămurire și precizare a ambilor termeni.

Sub numele de sălbateci sau primitivi se înțelegea în veacul XVIII, veacul lui Rousseau și al romantismului, masse omenești, lipsite de orice cultură, trăind în mijlocul naturii ca și animalele și alături de ele, și înfățișând în totul și întocmai pe cei dintâi oameni, așa cum au eșit din mâna Creatorului sau s'au dezvoltat din animal prin evoluție.

Obsevațiunile făcute de misionari, funcționari coloniali, călători și negustori, cum și studii speciale de etnografie și lingvistică au dovedit că sălbaticii sau primitivii de azi nu sunt nici decum lipsiți de cultură, nici de cea materială, nici de cea spirituală, cu toate că doza ei variază foarte mult dela un grup de primitivi la altul și diferă esențial de a popoarelor culte. S'au deosebit chiar mai multe straturi în această cultură, ceea ce însemnează că primitivii au trecut prin diferite stadii de dezvoltare și își au istoria lor proprie, în cea mai mare parte necunoscută azi. La cei mai mulți dintre ei, starea culturii din

timpul de față este un regres, o decadentă față de trecut, iar ceea ce a fost altă dată a fost sau bunul lor propriu, adică o cultură originală, autohtonă, sau ceva împrumutat dela popoare mai înaintate, cu care au venit în atingere sau care i-au stăpânit.

Astfel, tasmanienii trăiau când au fost descoperiți, încă în epoca de piatră, pe când toți ceilalți primitivi au fost aflați în epoca bronzului și a fierului. Diferite săpături făcute în delta Zambezului au scos la iveală vase de pământ foarte fin lucrate și unelte de metal, cum și cuptoare de topit metale în diferite părți ale continentului, ceea ce face pe marele explorator englez *Livingstone* să scrie: „În vremea când strămoșii noștri se serveau încă de arme de piatră, africanii par a fi stat pe o treaptă de dezvoltare mult mai înaltă”, (Ebrard).

Stanley povestește de asemenea în descrierea călătoriilor sale, că tribul canibalic Vavința, de lângă lacul Victoria Nianza, cunoștea arta lucrării fierului și a aramei ca moștenire din străbuni (Idem, ibidem, pag. 360, nota 3).

Polinezienii au fost purtătorii culturii extremului orient asiatic și au influențat populațiunile din întreaga Australie și din sudul Africii, negrii din Nordul Africii au venit în atingere cu cultura egipteană și greco-romană și mai târziu cu cea arabă, în America de Nord s'au produs chiar invaziuni din Asia, iar încașii și ațtechii aborigeni au înrâurit pe primitivii din întreaga Americă.

În sălbateci sau primitivi n'avem dar nici pe omul primitiv vici tipul lui nefalsificat, autentic, ci avem sau ființe omenești rămase pe o treaptă inferioară de cultură sau resturi ale unor popoare care au avut cândva o cultură mai înaintată.

Tot ce privește viața lor sufletească nu trebuie dar privit nici ca simplă și pură superstiție, cum vor evoluționiștii, ca *John Lubbock*, *Mac Lenin*, *Lippert*, *Bastian* ș. a. nici ca un modest dar substanțial germene, în care se cuprind, în stare rudimentară, toate manifestările sufletești și instituțiunile sociale, politice și religioase, cum susține *Durkheim* și împreună cu el școala sociologică. (Vezi lucrarea lui: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*).

Este meritul folkloriștilor de a fi atras luarea aminte, că superstițiunile sunt în fond religioase, că diferite obiceiuri și practici reprezintă un cult de mult dispărut și că ele sunt, pentru cei ce le practică, o necesitate sufletească, prin care ne putem

explica cum s'au dezvoltat și unele și altele la oamenii de pe cele mai inferioare trepte de cultură. Cu ajutorul studiilor folkloristice s'a isbutit să se descopere în multe cazuri pătura primordială de credințe și datini care a precedat oricărei culturi. Această metodă, inaugurată de frații *Grimm*, la începutul veacului trecut în Germania, continuată de *Adalbert Kuhn* și de *W. Schwartz* cu aplicare la poporul german, și întinsă de *W. Mannhardt* la mai toate popoarele Europei, a fost aplicată la primitivi de englezii *Andrew Lang* și *I. G. Frazer* și a dat rezultate strălucite.

Intinsele studii etnografice ale lui *Theodor Waitz*, la începutul celei de a doua jumătăți a veacului trecut, continuate și aprofundate de școala autropologică engleză din Oxford, în frunte cu *E. B. Taylor*, au contribuit de asemeni în mare măsură la cunoașterea primitivilor, deși s'a ajuns la concluziuni greșite.

Nu puțin au ajutat la aceasta și misionarii care au trăit vreme îndelungată în mijlocul primitivilor și i-au studiat à vif, cum sunt *Pater W. Schmidt*, din Viena și *Mgr. A. Le Roy*, actual episcop francez, cari au stat câteva decenii între primitivii din centrul și sudul Africii și au publicat după aceea interesante lucrări despre ei, ca și *Strehlow* în Australia.

Mulțumită acestor studii și lucrări se cunoaște întru câtva viața sufletească și religiunea primitivilor. Intru câtva, iar nu în totul, pentru că psihologia lor este foarte deosebită de a noastră. Mai întâi, primitivii sunt foarte neîncredători în europeni în genere, cărora le atribue o mare putere magică și de cari se tem, că vin la ei, ca să-i exploateze și să-i domine. Apoi, ei sunt din fire sficioși și puțin comunicativi, mai ales în materie de religiune. Din aceste pricini, ei răspund la întrebările ce li se pun de europeni sau cum le trece momentan prin minte, sau cum cred, că are să placă mai mult celui ce-i întreabă. Limbile pe care ei le vorbesc sunt iarăș foarte primitive și greu de învățat temeinic de reprezentării popoarelor culte, cari se duc la ei, și felul lor de a judeca, logica lor este, cu totul alta decât a noastră.

Aceste greutăți ce stau în calea cunoașterii sufletului primitivilor au făcut pe mulți cercetători să susțină, că primitivii n'au nici o religiune. Astfel n'a fost grup etnic de primitivi de care să nu se afirme că n'ar avea religiune. Așa *Livingstone* a afirmat aceasta despre beciuani, din sudul Africii, *Samuel Boker*,

Dalton și Lichtenstein despre diferite populațiuni din Africa și America, *Darwin* despre indigenii din sudul Americii de sud, *Lubbock* despre californieni, polinezieni, hotentoti, eschimoși ș. a. iar cunoscutul antropolog *Brow* s'a crezut îndreptățit să scrie: „E pentru mine mai presus de orice îndoială, că, printre rasele inferioare sunt popoare care n'au nici un cult, nici o dogmă, nici o idee metafizică, nici o credință colectivă și prin urmare nici o religie”.

Constatarea aceasta o face și un profund cunoscător al primitivilor, *Leo Frobenius*, care zice: „Când un învățat se duce într'o țară străină, între oameni pe cari nu-i înțelege, într'o lume, care nu-i a sa, e firesc ca să nu găsească cece caută, cece gândește el. Și dacă concepțiunile acelora sunt îmbrăcate numai în alte culori, îi va fi greu să-și recunoască ideile sale sub acea mască. De aceea, mulți învățați și călători au decretat: „Acești oameni n'au religie”, (*Frobenius*, *Die Weltanschauung der Naturvölker*).

Nici o mirare dar, că ceea ce afirmă un cercetător despre religie primitivilor, contrazice altul. Totuș, dacă ținem seama că cece desparte și deosebete pe cercetători nu sunt atât faptele în sine cât interpretarea lor, părerile asupra lor, vom păși cu oarecare încredere către studiul religiei primitivilor, îl vom întreprinde cu convingerea, că nu va fi o vânare după fantome, ci studierea unor fapte concrete și pozitive.

I. RELIGIUNEA PRIMITIVILOR DIN ASIA.

În nordul și nord-vestul Asiei locuiesc și azi numeroase horde omenești, care duc viață nomadă, din care unele au ajuns cândva la un oarecare grad de cultură și au jucat un rol în istorie, dar din care au decăzut și au rămas pe o foarte înapoiată treaptă de cultură, nedeosebindu-se întru nimic de cei cari nu s'au ridicat niciodată din starea de primitivitate.

Toate aceste horde aparțin familiei popoarelor turanice și se împart în două ramuri: ugrotatarofinii și mongolii.

Din ramura ugrotatarofinică fac parte: tătarii nomazi sau cirghizii, cari locuiesc în stepele cirghize din răsăritul și mijzănoaptea Turchestanului, tătarii rusești (cei din Crimeea, Cazan, Obi), baschirii, iacutii, teleuții, calmucii, samoezii din nordul Siberiei (împărțiți într'o mulțime de triburi), cum și

turcii, bulgarii, ungurii, finii, estonii, livonii din Europa, azi popoare civilizate (afară de laponi) și hunii și avarii, cari au năvălit în Europa în veacul IV și V.

Din ramura mongolică fac parte: mongolii propriu ziși cu locuința între deșertul Gobi și Manciuuria, burietii și calchii, în jurul lacului Baikal, calmuchii, între Urali și Volga. Tot din această ramură fac parte, după mulți etnografi și chinezii, pe când manciurienii sunt de origină mongolică, dar amestecați cu tătarii, iar tungușii sunt de origină tătarică amestecați cu mongolii.

Din prima grupă ne vom ocupa de religiunea tătarilor și a celorlalte popoare nomade, iar din a doua de a mongolilor, lăsând la o parte acele neamuri care au ajuns la un grad mai mare de civilizație.

1. *Tătarii* au — ca toate neamurile ugrofinice — culoarea pielei albă, părul blond, bătând în roșu, ochi albaștri-verzui, statura mijlocie, craniul brahicefal. Locuința le este în corturi de pâslă, iar uneltele sunt făcute din fer, lucrat în foc, dar în chip grosolan. Se îndeletnicesc mai mult cu creșterea vitelor, mai ales a cailor, al căror lapte îl mănâncă, cu vânatul și cu furtul. Femeile se cumpără și ele duc greul muncii. Căsătoria este îngăduită până între cele mai apropiate rude. Este și o căsătorie de levirat, ca la iudei. Poligamia este aproape regulă, iar pe castitatea fetelor nu se pune nici un preț.

Credința lor religioasă este un aninism cras, cunoscut sub numele de șamanism, după șamani, vrăjitorii cari se ocupă cu alungarea spiritelor rele. Credința generală este că lumea e plină de spirite. Fiecare obiect, fiecare agent natural își are spiritul său. Fiindcă în lume este mult rău, spiritele sunt socotite în deobște ca rele și dușmane omului. Intre spirite se numără în prima linie sufletele morților, care, sub formă de strigoi, de stafii, etc. fac tot felul de rele celor vii. Șamanii știu să le alunge și să le facă să fie binevoitoare și folositoare oamenilor.

Șamanii nu formează o clasă socială deosebită, un fel de sacerdoțiu, cum ar urma să fie după rolul ce-l îndeplinesc. Ei aparțin tuturor treptelor sociale și nu sunt numai dintre bărbați, ci și dintre femei. De restul muritorilor se deosebesc prin portul lor curios, constând dintr'o rasă de piele, cisme și tot felul de bucăți de sticlă, de tinichea, de piei de animale, capete de șerpi, piei împăiate, labe de urs sau de vulpe,

ghiare de vultur etc. atârinate de rassă, ca embleme magice. Alungarea duhurilor rele sau îmbunarea lor, șamanii o fac noaptea, după un anumit tipic: Se așează în jurul focului, fumează și bat într'o tobă, până când sunt apucați de spasmi, încep să gesticuleze violent, sar ca niște energumeni în jurul focului, strigă spiritele, le amenință, le conjură, le pun întrebări, ascultă cu luare aminte la pretensele lor răspunsuri, mai trag câteodată cu lăcomie din pipă, iar aleargă și strigă până ce în sfârșit cad la pământ, lipsiți cu totul de conștiință și de puteri. Cât timp stau căzuți în nesimțire se crede că sufletul îi părăsește, ia forma unui animal și se duce la locuința spiritelor, spre a conjura pe spiritul care face rău celui pentru care intervine șamanul, ca în viitor să nu-i mai facă nici un rău.

Când își revin în simțiri li se dă plata, căci reprezentăția e sfârșită.

Dacă spiritele persistă în răutatea lor, reprezentăția se repetă de mai multe ori.

Inrăurirea pe care o exercită aceste practici superstițioase asupra nervilor celor ce apelează la intervenția șamanilor este așa de puternică încât face ca adesea să se vindece boale grele, să se opereze schimbări în sufletul credincioșilor, cu un cuvânt să se producă adevărate minuni.

Sufletele șamanilor sunt socotite ca având un grad mai înalt de putere și răutate, de aceea sunt temute în chip deosebit.

Nu numai prin vrăjitoria șamanilor în viață cred tătarii, că pot alunga boalele, moartea și relele de tot felul, ci și prin diferite practici și mijloace magice de care se poate folosi ori cine. De aceea, în fiecare iurtă (cort) se află câte o păpușă, îmbrăcată ca șamanii, căreia i se atribue aceeași putere ca și șamanilor. Spre răsărit de iurtă, între doi mes- teceni, legați cu o frânghie, se atârână o blană de hermelin, care de asemeni slujește de amulet. În sfârșit, fiecare om poartă la sine tot felul de amulete: bucăți de postav de diferite culori, păr de cal, oase de animale, clopoței, etc. Există și amuleți obștești, ai unei grupe de familii, sau ai unui întreg trib. Acestea constau de obicei dintr'un pietroiu sau o prăjină, înfipte în vârful unei movile naturale sau făcute de mână. Ori cine trece pe lângă movilă e dator să arunce o piatră sau un petec de stofă, ca jertfă adusă pietroiului sau prăjinii

amulet. Credința e că în aceste obiecte locuște un spirit protector.

Un cult în adevăratul înțeles al cuvântului nu există, ci el se reduce aproape numai la ceremoniile și practicile șamanilor.

De moarte, tătarii au teamă, ca și de sufletele morților și de cadavre. La înmormântare se săvârșesc mai multe ceremonii, care au de scop să împedecă sufletul mortului de a face rău celor rămași în viață. Numele morților nici nu trebuie pronunțate. Viața de dincolo de mormânt este înfățișată ca foarte asemănătoare cu cea de pe pământ.

De aceea se obicinuește să se îngroape cu bărbatul și una din soții, să se toarne pe mormânt băuturi și să se jupoae un cal, a cărui piele se umple cu pae și se atârână de un arbore aproape de mormânt, în credința că astfel calul va sluji sufletul mortului. Camciadalii au o idee atât de bună despre viața viitoare, că mulți se sinucid de bună voe, ca să se împărtășească mai în grabă de această viață.

Cu toate că religiunea tătarilor a constat și constă aproape exclusiv din practicile animiste și fetișiste cuprinse sub numele de șamanism, totuș, dacă cercetăm cu luare aminte credințele lor religioase, găsim că ei au avut cândva credința în adevărate divinități, în fruntea cărora sta zeul cerului, pe cari tătarii îl numeau Tenghere Caira Can, samoezii Nun, vogulii Torom, ostiacii Turum, finii Iumala, etc. Acesta era socotit de unele neamuri, ca tungușii și manciurienii, de creator nevăzut al lumii, având locuința în cer sau în soare. Alții îl identificau cu soarele sau și-l reprezentau sub formă omenească, cum fac d. p. teleuții, cari și-l închipue ca un bătrân cu barba albă, îmbrăcat în uniformă de ofițer rus de dragoni.

Alături de acest zeu suprem sunt o mulțime de alți zei mai mici, cu atribuțiuni și numiri diferite, în a căror cinste se aduceau tot felul de sacrificii, dar mai ales de animale.

Despre origina omului, tătarii cred că el este creat de Tenghere Caira Can, care a făcut și cerul și pământul. Cea dintâi pereche de oameni, nemulțumită de veșnica liniște și pace, în care era destinată să trăească, voi să se ridice mai presus de Tenghere. Din această pricină, omul căzu în adâncime. Cerul cel bun făcu să se ridice pământul din adâncime, pentrucă omul nu mai putea zbura; dar nici pe pământ, omul nu ascultă de Tenghere, care, supărat, îl prefăcu în cel mai rău spirit,

și-l numi Erlic, iar în locul lui făcu alți oameni. Erlic însă îi amăgi și-i înduplecă să nu se supere voinții lui Tenghere. Indignat de aceasta, Tenghere lăsa pe oameni în părăsire, dar le dăte un învățător și ocrotitor în persoana lui Măi-Tără, închise pe Erlic în adâncimile de sub pământ, unde este mai mare peste duhurile rele, iar pentru sine făcu cele 17 ceruri. Influența creștinismului și a buddhismului asupra acestei legende se vede dela distanță, totuș în fondul ei trebuie să fie și ceva de origină pur tătarească.

2. *Mongolii* în genere se deosebesc de neamurile tata-rougrofinice prin forma mai lungăreață a craniului, prin culoarea feții care bate în galben, prin ochii de culoare închisă și pieziși și prin ieșirea înainte a oaselor maxilare.

Ei au jucat într-o vreme un rol însemnat în istorie. Gingis-han (1227) a întins stăpânirea lor până în apusul Europei și a încercat să-i civilizeze, introducând legi aspre. Astfel, el pedepsea adulterul cu moarte și prescria pedepse corporale pentru cel care s'ar îmbăta mai mult de trei ori pe lună. Rezultatul însă a fost nul. Pe la jumătatea veacului XIV, chinezii scuturară jugul lor, iar în veacul următor fură alungați și din Rusia. La sfârșitul veacului XIV (1380), Timur-lenk formă o nouă împărăție mongolă în Asia anterioară, dar ea se desmembră în 1468. Un urmaș al său, Baber, înființă o împărăție mongolă în India, în 1519. Sub numele de mari moguli, împărații mongoli domniră în India până în veacul trecut, când fură desființați cu totul de englezi. Puterea lor se slăbise însă încă din veacul XVI.

Mongolii de azi se îndeletnicesc cu creșterea vitelor, cu vânatul și cu pescuitul și stau sub stăpânirea a vre-o 200 de principii ereditari, tributari Chinei. Cei mai mulți au credința budhistă, iar cei din India sunt mahomedani.

După toată probabilitatea, a predominat cândva și la mongoli aninismul și fetișismul, ca la tătari, dar și înainte de aceea și după aceea la ei găsim o religie mai curată. Gingis-han opri sub pedeapsă de moarte vrăjitoria și descântecul și impuse credința în Dumnezeu creator al cerului și al pământului, ceea ce nu era ceva nou, născocit de el, ci vechea lor credință, pe care începuseră s'o dea uitării. Aceasta ne o confirmă martori contemporani, ca franciscanul Ioan Plancarpinus și venețianul Marco Polo, cari au fost la curtea împăraților mongoli,

cel dintâi la anul 1246 și cel de al doilea la 1271, și ne relatează că mongolii credeau într'un Dumnezeu, creator al tuturor lucrurilor, numit Nagatai (dela naga-cer și tai, chinezescul tao-Dumnezeu), căruia nu-i dau nici un cult special.

Alături de Nagatai stau o mulțime de alți zei, ocrotitori ai corturilor și ai turmelor. În fiecare cort se găsește chipul de lemn al acestor zei, acoperit cu o bucată de stofă de mătase, uneori așezat pe un cărucior, frumos împodobit. Ori de câte ori se taie vre un animal, inima lui se pune dinaintea chipului zeilor, ca jertfă și se lasă acolo până a doua zi. Din laptele de iapă, pe care-l beau, și din carnea, pe care o mănâncă, mongolii dau mai întâi puțin pe la gura idolului. Înaintea acestor chipuri, ei se și pleacă, în semn de venerație. Dinaintea cortului hanului stă deasemeni un astfel de chip împodobit cu stoffe de preț. Sunt și corturi în care se păstrează chipurile zeilor ocrotitori ai unui întreg trib.

Zeitățile protectoare ale familiei sunt, după toată probabilitatea, spiritele strămoșilor. În acest punct, mongolii se deosebesc fundamental de tătari. Pe când aceia consideră spiritele morților ca spirite rele, de a căror influență nu se pot scăpa de cât prin practicile șamaniște, prin magie și amulete, mongolii dimpotrivă socotesc de bune spiritele morților și pe ale strămoșilor mai vechi le adoră și cinstesc în chipurile de lemn, pe care le păstrează în corturi și cărora le aduc sacrificii. Divinitatea supremă este de asemeni cu totul spirituală la mongoli, nu e înfățișată prin nimic material, nu primește nici un cult. Buddhismul primit de ei, prin veacul XIII al erei creștine, a fost lepădat de mai multe ori și are o înfățișare specifică, este o adoptare la religiunea lor națională, care trăește și azi sub masca buddhismului.

II. RELIGIUNEA PRIMITIVILOR DIN AFRICA.

În Africa locuiesc popoare diferite unele de altele nu numai ca naționalitate, ci și ca rasă. Se înțelege de sine, că la neamuri de oameni atât de diferite unele de altele din punct de vedere etnic și religiunea va fi diferită.

Din punct de vedere etnografic, Africa nu este încă destul de bine cunoscută. Părerile etnografilor diferă mult în ce privește rasa și origina fiecărei populațiuni în parte. Aproape toți

etnografii sunt însă de acord, că primitivii de azi ai Africii se pot împărți în trei grupe: cafrii și hotentotii din partea de sud și negrii din centru. Nu intră în această împărțire popoarele de pe litoralul Mediteranei, de origine hamită sau semitică, amestecate însă într'o măsură mai mare sau mai mică cu negrii, popoare care au avut în trecut o însemnată civilizație, care nici azi nu sunt pe o inferioară treaptă de cultură și care, din punct de vedere religios, sunt în mare parte mahomedane, iar unele creștine. Aceste popoare sunt: egiptenii, maurii, berberienii.

Cei mai numeroși dintre primitivii africani sunt negrii.

1. *Negrii* propriu ziși, sau negrii de miază noapte, numiți și nigriți, formează un tip aparte, bine deosebit de celelalte neamuri, atât din punct de vedere etnic cât și religios. Caracteristica lor o formează: culoarea neagră a pielii, craniul dolihocfal, fruntea mică, oasele maxilare proeminente, buzele groase, răsfrânte și de un roșu murdar, nasul turtit, dinții albi, părul lănos și creț, statura uscățivă, brațele lungi, pulpele puțin dezvoltate și oasele călcâiului ieșite înapoi. Ei se subîmpart într'o mulțime de triburi, din care cele mai multe n'au nici o legătură unele cu altele, vorbesc vre-o 200 de limbi, plus un număr destul de mare de dialecte și stau pe cea mai de jos treaptă culturală, morală și religioasă.

Caracterul etnic al negrilor este pretutindeni acelaș. Negrul este din fire greoiu, leneș, nepăsător, dar se și mânie și se înfuriere, se bucură și se întristează numai decăt. E bun, dar poate fi și foarte rău și crud. Ii place mult muzica și dansul, cum și să imiteze pe albi. De aceea se îmbracă de multe ori foarte caraghios, d. p. cu un halat de noapte, cu o tunică de militar, au pe cap o pălărie demodată etc. și se fălesc cu acestea, socotind că sunt la fel cu albi.

În Senegambia și Dahomei există un fel de barzi, cari se cred inspirați și păstrează și cântă tradițiunile eroice. Totuși sunt temuți de popor ca vrăjitori. De aceea cadavrele lor nu se îngroapă, pentru ca să nu se spurce pământul, ei se atârnă de arbori, ca să fie mâncate de pasărilor de pradă. Au memorie foarte bună, ceea ce le înlesnește învățarea repede a limbilor streine. Venirea în atingere cu albi și cu civilizația lor le-a fost fatală, întâi pentru că aceștia i-au vândut și dus ca sclavi mai ales în America și al doilea, pentru că s'au deprins cu

consumarea băuturilor alcoolice, care i-a dus la o completă degenerare și fizică și morală.

Tuturor negrilor le place să-și schilodească și schimonosească trupul prin tatuare și prin introducerea de bucăți de lemn ascuțite în nas, buze, urechi. Unele triburi își ascut dinții, iar la multe se practică circumciziunea, când tinerii ating vârsta pubertății, ca o jertfă adusă divinității și ca simbol al emancipării cărnii. Imbrăcămintea lor e foarte sumară, constând dintr'un mic șorț, sau chiar lipsește cu totul. În schimb, țin mult la tot felul de podoabe, ca: mărgean, mărghăritare, bucăți de metal strălucitor, sticle colorate, etc.

Locuința lor este în bordeie și colibe de pământ și de crăci și frunze de arbori, care sunt mai multe la un loc, formând sate. Dela europeni au învățat să-și facă și căsuțe cu oare care gust și confort. — Familia este poligamică. Averea și vaza bărbatului se judecă după numărul femeilor ce are. Fiecare femeie își are coliba sa. În general femeia se bucură de foarte puțină considerație, ea duce greul muncii și e față de bărbat întocmai ca o sclavă. — Copiii sunt lăsați mai mult în voea soartei și adesea vânduți.

Ocupațiunea lor de căpetenie este agricultura. Cu toate acestea n'au izbutit să domesticească multe animale. Le place mult și comerțul, pentru care au aptitudini firești. Lucrarea metalelor e cunoscută și practică numai de unele triburi nomade, în felul zlătarilor noștri. În loc de monedă se servesc în unele părți de coji de scoică atârinate pe o ață, iar în altele total se prețuește în porumb.

Organizația politică a negrilor are la temelie înrudirea dintre triburi. Se grupează într'o unitate politică superioară numai triburile de acelaș sânge, sau care vorbesc aceeaș limbă. Forma de guvernământ este atât monarhică, cât și republicană și oligarhică. În toate însă domnește despotismul cel mai cras. Regele sau căpetenia politică are puteri nelimitate asupra supușilor săi. În unele părți nu e îngăduit nici unui supus să poarte acelaș nume cu suveranul, așa că la urcarea pe tron a unui nou suveran, toți cei cari au acelaș nume cu el trebuie să și-l schimbe, sau câte odată sunt chiar executați cu toții. În Dahomei și în Loango nimeni nu poate să vadă pe rege mâncând sau bând. Cel ce calcă, fie și să fără voe, această rândueală, plătește cu capul. În Darfur, când tușește sau strănută sultanul, oei

dimprejur cată să facă la fel. Apoi cu suveranii nu se poate vorbi direct, ci numai prin tâlmaci oficiali. Toate aceste prerogative și formalitățile se explică prin aceea că suveranii sau căpeteniile politice sunt socotiți ca persoane sfinte, care stau în nemijlocită legătură cu zeii și cu spiritele. Numai în cazuri excepționale, în deosebi când e vorba de declarare de războiu sau de încheiere de pace, suveranul se consultă cu șefii triburilor și cu magii sau vrăjitorii.

Religiunea actuală și efectivă a negrilor este animismul și fetișismul.

Nu e alt neam de oameni pe lume, care să creadă așa de mult ca negrii, că națura întreagă este tixită de spirite, care se găsesc deci pretutindeni și intră și es, după plac, din orice lucru. De aceea nicăiri, ca la ei, nu găsim adorate atâtea obiecte și lucruri artificiale și naturale, începând dela lemne, pietre, pene, scoici, stofe, articole de toaletă, oase și piei de animale, continuând cu arbori, animale, munți, râuri, lacuri și sfârșind cu astrele și cu cerul. — Fiecare om își are fetișul său, pe care-l poartă cu sine în tot locul, ca amulet sau talisman, ca să aibă noroc și să fie ferit de vrăji. Fiecare casă își are fetișul ei, atârnat la ușă sau adăpostit într'un colț, ori într'o încăpere anume făcută pentru el. Fiecare sat sau oraș, fiecare trib, fiecare stat își are fetișul sau fetișii săi.

Omul însuși poate servi de locuință spiritelor bune, care-l ocrotesc și-i însuflă gânduri și fapte bune, sau spiritelor rele, care-i aduc tot felul de boale și-i fac rău, de care poate fi scăpat numai de vrăjitori, ale căror nume nu trebuie pronunțate.

Sufletele morților se numără și ele printre spiritele propriu zise și sunt, ca și ele, bune și rele. În deosebi, despre sufletele bune ale răposaților se crede, că se întrupează în noii născuți ai aceleiaș familii. Ca să înlesnească aceasta, morții se îngroapă, în Africa apuseană, în colibă sau aproape de ea. — Sufletele morților se pot însă întrupa și în animale, care sunt în acest caz geniul protector al unei familii, al unui stat, trib sau chiar al unui întreg stat. Aceste animale se numesc totemi și nu pot fi mâncate de adoratorii lor.

Sufletele dușmanilor sau ale celor cari n'au fost înmormântați după toată rânduiala sunt răufăcătoare și foarte periculoase, de oarece prin moarte omul nu numai că nu pierde nimic din puterea sa, ci devine mai puternic schimbând trupul material cu

unul mai fin. De aceea, mortului trebuie să i se dea: mâncare, arme, îmbrăcăminte, găteți, femei, sclavi etc. și dacă a fost rege sau căpetenie politică și un număr cât mai mare dintre supușii săi. „In Dahomei, când moare un rege, i se dă mai întâi o gardă de o sută de oameni, care se face înjunghiind o sută de soldați.... apoi i se înjunghie opt dansatoare din haremul său și cincizeci de servitori. Timp de trei zile, cavoul rămâne deschis, pentru ca să se poată sinucide în el ori cine vrea. Victimele de bună voie nu lipsesc niciodată. Se măcelăresc oameni pe piața publică, se jertfesc femei în harem, se înjunghie sclavi de fiecare frunțăș. Toți cei sacrificați se duc să caute pe regele defunct și să-i dovedească, prin prezența lor, că n'a fost dat uitării. Din timp în timp, i se trimite apoi câte un sol, care să-l pună în curent cu evenimentele politice”, (Girard de Rialle, *Mythologie comparée*). În alte părți se petrec orori și mai mari.

Spiritele formează o ierarhie, în fruntea căroră stă Dumnezeu. Totuș spiritele rele își au o căpetenie a lor.

În serviciul spiritelor stau preoții și vrăjitorii. Preoții sunt cei ce păzesc fetișii și le slujesc, păstrând curățenia curții și a colibeii (templului) în care se ține fetișul și primind ofrandele ce i se aduc. Ei umblă îmbrăcați în alb și lasă preoția moștenire fiilor lor. Aceștia sunt așa ziii preoți de carieră, alături de care mai este o altă categorie, căci fiecare părinte sau șef de familie este și preotul familiei, având dreptul de a îndeplini orice act religios pentru membrii familiei sale.

Cum însă n'are oricine zel și pricepere pentru lucrurile sfinte, îndatoririle religioase se îndeplinesc în chip oficial de vrăjitori.

Vrăjitorii au în general un rol cu mult mai precumpănitor decât preoții. Ei nu stau exclusiv și neîntrerupt în serviciul fetișilor, ci de obicei își văd de îndeletnicirile lor zilnice. La sărbători se înfățișează mulțimii ca întrupări ale fetișilor, sunt cuprinși de spasme — ca șamanii — și săvârșesc pretinse minuni, care sunt de fapt simple scamatorii. Așa d. p.ucid un cocoș pe care-l ascund în șalvării largi ce-i poartă în asemenea ocazii și scot din ei un altul viu, pretinzând că e cel dintâi, care a fost înviat de fetiș, sau se fac că-i tae gâtul, umplând de fapt cuțitul de sânge dintr'un intestin ce-l poartă cu ei și când cocoșul se desmeticește și-și vine în simțiri, zic că a înviat prin puterea fetișului.

Fiind priviți ca sălaş al spiritului fetișilor, vrăjitorii exercită asupra coreligionarilor lor o tiranie din cele mai nemiloase, terorizându-i și exploatăndu-i fără nici un scrupul, în deosebi când se ivește vreo calamitate publică, ca d. p. o molimă, secetă, inundații, etc. care sunt prezentate ca o urmare a mâniei fetișului, căruia trebuie să i se dea satisfacție prin mari jertfe sau prin uciderea acelor pe cari vrăjitorii îi acuză, că ar fi supărat pe fetiș.

Prin vrăjile lor, ei pretind că pot alunga spiritele rele, vindeca boalele, descoperi pe autorii crimelor, prezice viitorul, produce ploae, etc. Pentru îndeplinirea fiecăreia din aceste acțiuni sunt ceremonii speciale și un vrăjitor nu le poate săvârși pe toate, ci competența este împărțită: unul alungă spiritele rele, altul vindecă boalele, ș. a. m. d. și după acțiunile speciale ce îndeplinește poartă numele de: exorcist, vindecător, ghicitor, prezicator, făcător de ploae, etc.

Rolul cel mai important îl au vindecătorii. Cum orice boală este — după părerea primitivilor — cauzată sau de un spirit sau de o putere misterioasă a naturii, lucrul de căpetenie pentru însănătoșire este combaterea influenței acelu spirit sau a acelei puteri, printr'o altă influență pe care o exercită religiuinea sau magia. Tratamentul terapeutic este dar în prima linie un act religios sau magic, pe când tratamentul medical și hirurgical e privit ca ceva cu totul secundar. Pentru aceasta, vindecătorul poartă în jurul capului o bandă lată de stofă, sau un corn, ori oase, ghiare, piei, coade de animale sălbatece, atârinate de gât, pentru a îngrozi pe bolnav și a-i inspira încredere, iar buruienile, rădăcinile, frunzele, florile ce i se dă să bea, ca infuziune, ca și spălăturile, inhalațiile, băile ventuzele, cauterizările, fricțiunile ce i se fac se îndeplinesc cu un arome ceremonial și sunt considerate de cele mai adeseori ca mijloace de purificare de anumite necurății. Eficacitatea firească a acestui primitiv tratament în unele cazuri, sugestionarea bolnavului și întâmplarea în altele, fac ca reputația vindecătorilor să nu fie de cât în mod excepțional desmințită și când se întâmplă contrariul, vindecătorul trebuie să restitue întreg onorarul ce a primit.

Pentru descoperirea criminalilor și a delicvenților există un fel de ordalii, care constau de obicei în înghițirea de către cel bănuțit a unei băuturi otrăvitoare, pe care, dacă o varsă sau nu-i face nici un rău, însemnează că a fost nevinovat. Totul depinde, bine înțe-

les, de felul cum e preparată otrava de vrăjitor.—In caz de moarte, vrăjitorul trebuie asemeni să descopere pe asasin, pentru că negrii nu cred că moartea e ceva natural, ci că se produce numai prin magia neagră, adică de acei oameni care sunt stăpâniți de spirite rele sau stau în slujba lor. Cu aceste prilejuri, vrăjitorii se răsbună crunt pe dușmanii lor, pe cari-i arată mulțimii ca asasinii celor răposați, căci pe cât de iubită, prețuită și respectată este magia oficială a vrăjitorilor, cari operează în numele fetișilor, pe atât de detestată este vrăjitoria neoficială, care e privită ca pricină a tuturor nenorocirilor publice și private.

Vrăjitorii formează o clasă sau un ordin al lor aparte. Cine vrea să devină vrăjitor, trebuie să facă ucenicie cel puțin un an, după care depune jurământ că nu va divulga niciodată secretele ordinului și se împărtășește din sângele său amestecat cu al maestrului. Sperjuria sunt pedepsiți cu moarte. Dela vrăjitori trecuți la creștinism se știe, că cel mai mare secret profesional al lor stă în mărturisirea că fetișul nu e nimic. Ucenicii învață după aceea toate mijloacele prin care vrăjitorii înșeală, țin în ascultare și exploatează publicul.

Vrăjitorii sunt adesea constituiți în societăți secrete, care exercită cea mai revoltătoare tiranie asupra coreligionarilor lor, dela cei mai mici până la căpeteniile politice. Se cunosc în amănunte organizația, scopul și mijloacele unei asemenea societăți, mulțămită unui vrăjitor, fost membru al acestei societăți, și după aceea creștin. Aceasta este societatea Eve, din Togo, ale cărei statute, scrise în limba eve, au fost aflate și traduse în limba germană. Cuvântul „eve” însemnează „șanțul șiretlicurilor”, pentru că cultul divinităților eveice nu este de cât un șiretlic și o șarlatanie ordinară. Neofitul jură credință și supunere necondiționată șefului societății, după care i se dă să bea apă, ca simbol al intrării divinității în el și i se schimbă numele. Membrii acestei societăți trăesc toți la un loc, într'un fel de mănăstire, și duc viața cea mai desfrânată. Fiecare este dator să facă alți membri de bună voia lor sau cu deasila. Casele celor ce stau în vre un fel în calea acestei societăți sunt incendiate și se pretinde că zeul trăsnetului a făcut-o, iar viața lor este ridicată, punându-se și aceasta în seama divinității. Un cunoscător de aproape și dela fața locului al acestei societăți se exprimă astfel despre funesta ei înrâurire: „...Astfel își întinde societatea Eve urgiile ei asupra tuturor sferelor țării Togo. Ea face din

cei puternici sateliți, din cei săraci sclavi, practică asasinatul, otrăvirea, minciuna și înșelătoria; sfărâmă cu mâna criminală cele mai sfinte legături familiale; ademenește bărbați și femei către o șarlatanie trândavă și-i desobișnuiește de muncă foloșitoare. Pândirea și spionajul este după aceea ținta lor, amăgirea, și trădarea bucuria lor. Chiar din fața celor mai de osândiți crime nu dau înapoi și varsă cu seninătate sânge nevinovat. Cultul eveic este în realitate, cum îl arată numele, „șanțul sireneniilor” și vai de cel ce cade în acest șanț, (H. Seidel, *Der Euebund und seine Anhänger*).

Cultul populațiilor negre constă în tot felul de mijloace și acte prin care se crede că pot împăca spiritele și a le dispune în favorul lor. Intre acestea se numără în prima linie sacrificiile, începând cu ofrande de fructe și de porumb, după care vin sacrificiile de pasări și de animale: găini, oi, capre, boi și în sfârșit sacrificiile omenești. După sacrificiile de animale urmează de obicei o masă comună, pregătită din carnea pasărilor sau animalelor sugrumate, din care se lasă fetișului numai măruntaele. Cu sângele se ung pragurile colibelor și țâțânele ușilor, ca să se alunge spiritele rele. Pentru îndepărtarea blestemului este la unele triburi obiceiul de a se alunga în fiecare an în pădure un țăp, care duce cu el blestemul, întocmai ca țăpul ispășitor dela ebrei. Sacrificiile omenești par a avea la bază (vezi A. Réville, *Les religions des peuples non-civilisés*, I, 114) ideea că cel mai sigur mijloc de a obține împlinirea cererilor dela un zeu este de a-i procura carne omenească pentru hrană, oamenii de serviciu și femei ca concubine. Ori cine e credințios, ar trebui să-și arate supunerea și respectul față de fetiși prin sinucidere. Intervine însă instinctul de conservare, care duce la două surrogate: sacrificarea altora și anume a prizonierilor, a sclavilor, a femeilor, a copiilor, cu un cuvânt sacrificarea celor mai slabi și sacrificarea unei părți din corp., ca d. p. a unuiu sau mai multor dinți, a unui deget, a lobului urechii, a prepuțului (aci stă origina circumciziunii), a părului, etc.

Antropofogia este practică pe o scară întinsă de negri, atât ca mijloc de alimentare obicinuită, cât și cu prilejul jertfelor omenești. La multe triburi, cei destinați ca să fie mâncați, sunt puși la îngrășat de stăpânii lor, iar părți din corp sunt vândute amatorilor. Astfel unul se angajează să cumpere pieptul, altul un șold, al treilea un picior ș. a. m. d. Când totul e vândut,

victima e înecată, pentru ca să-i fie mai fragedă carnea, și după aceea e tăiată în bucăți, împărțită, și mâncată.

Jertfele omenești se săvârșesc cu un ceremonial foarte bogat. Iată d. p. cum le descrie un martor ocular (misionarul O. Allaire, apud Le Roy, *La religion des primitifs*, pag. 253 sqq.), că se săvârșeau în anul 1889 în Congo. „Jertfele omenești sunt foarte mult în uz la popoarele sălbatece printre care locuim. Când am sosit în .Liranga, vecinii mei din Nyambe, Butunu, Busuidi și Irebu își îngăduiau adesea luxul să facă două sau trei jertfe omenești pe săptămână. Această ceremonie era o petrecere obștească, la care luau parte toate satele dimprejur. Se cânta, se juca și enorme vase cu vin de palmier treceau din om în om, la toți cei de față. Victima sau victimele, legate cobză, erau martorii unei veselii pe care moartea lor avea s'o ducă la poroxism. La un moment dat, victima este deslegată și așezată pe un trunchiu puțin ridicat, cu brațele atârând dealungul corpului, cu mâinile fixate de pământ cu ajutorul unor furci, care fac cu neputință orice mișcare.

Alte furci îi țin strânse picioarele, iar pieptul este imobilizat de un fel de macara, care-i ajunge până la umeri. În spatele victimei, pironită astfel de pământ, la o depărtare ca de doi metri, stă înțepenită o prăjină lungă și zdravănă, al cărei vârf flexibil prinde cu ajutorul unei liane capul victimei, întinzându-i gâtul ca cu un rezort. Se face tăcere, căci a sosit vrăjitorul sacrificator. În părul său creț strălucesc mai mult de două sute de pene de pasăre de diferite colori, cu meșteșug rânduite, care-i fac capul cât o baniță. Ochiul îi sunt înconjurați de două cercuri albe și au o strălucire neobicinuită. Imbrăcămintea îi este bogată, deși foarte sumară și foarte cuviincioasă pentru această țară. Pe frunte și pe obraji i se văd dungi roșii, care se deosibesc foarte bine pe fondul negru al pielii. Pe brațele și pe picioarele goale se deosibesc asemeni dungi groase, galbene și roșii. El înaintează încet, legănându-și penele de pe cap, ținând în mâinile-i nervoase temutul cuțit de execuție, care face să sară capetele dintr'o singură lovitură. Deodată se oprește și salută pe nenorocitul pe care are să-l înjunghie.

Cuprins apoi de aiurare, face niște strâmbături pe care nici un condeiu nu le-ar putea descrie. Se zbate, ca un îndrăcit, sare, se svârcolește, înaintează încet, ca o reptilă, încât nu i se aud pașii. Mulțimea aplaudă, dar se face din nou liniște, îndată ce se

ridică cuțitul fatal. Vrăjitorul începe atunci un cântec ritmat: e cântecul morții. Mulțimea îi răspunde, repetând cuvintele pe aceeaș melodie și bătând în tact din palme. Gesticulând și cântând, vrăjitorul se apropie de mai multe ori de victimă, care privește, eșită din minți, la aceste pregătiri. El trage cu creta o linie înjurul victimei, unde va da lovitura de cuțit, când va sosi clipa potrivită. Fluturându-și cuțitul în aer, îl lipește de două ori de gâtul osânditului. Cântecul se sfârșește. Dintr'o săritură vrăjitorul, care se trăsese înapoi, e alături de victimă. De două ori brațul mai spintecă aerul într'o mișcare de probă, după care cuțitul se prăbușește și dintr-o singură lovitură taie capul, care e aruncat departe de prăjina discordată, în timp ce mulțimea se prăbușește, urlând asupra cadavrului. S'a sfârșit, sălbaticii se întorc veseli în colibele lor".

Pentru fiecare început al unei noi epoci din viață sunt ceremonii diferite. Așa d. p. înainte de nașterea unui copil, mama roagă un fetiș cu vază, să-i dăruiească naștere ușoară și întrebă un prezicător să-i spună, spiritul cărui strămoș se va întrupa în copil. Pe Coasta de aur se ține a opta zi după naștere o sărbătoare, când tatăl întrebă pe copil ca pe cineva venit de departe: „Cum e pe acolo de unde vii?” În numele copilului răspunde mama: „E pace”. — „Cum se află oamenii de acolo?” „Bine”. După aceea toarnă apă pe stuhul cu care este acoperită coliba, așa ca să curgă peste ușa casei și se pune copilul acolo, făcându-i-se urări de fericire. Cu acest prilej i se dă și numele, care se pune după ziua săptămânii în care se săvârșește această ceremonie, sau după ordinea în care s'a născut: Ca întâiul, al doilea, al treilea copil.

Când băieții și fetele ating vârsta pubertății se circumcid și sunt supuși un timp oare care la ajunare și exerciții aspre, care se termină cu un ospăț. Fără această formalitate, tinerii nu pot fi numărați printre bărbați, iar fetele nu se pot mărita, și dacă mor, nu li se face înmormântarea cu ceremonialul obicinuit.

Înmormântarea are de asemeni caracter religios. Ea se face după un anumit ritual și se încheie cu un ospăț în amintirea mortului. În mormânt se pun — cum am văzut ^{văzut} pe ^{pe} tot felul de lucruri, hrană, îmbrăcăminte, se înjunghie sclav ^g focuri ^{pe} parte pentru a servi răposatului în viața de dincolo de ^g tătorul ^{pe} parte spre ^{s.} Ea se face

nici un rău. Când se crede că mortul e nemulțumit și face rău celor vii, ise desgroapă osemintele și se ard.

Viața viitoare este înfățișată ca întru totul asemănătoare cu cea de pe pământ. Incredințați, că după moarte trăesc mai departe, negrii se sinucid cu ușurință, când dau de greutate sau neplăceri mari. Se practică mult la ei și obiceiul care la japonezi se numește *harichiri*, adică atunci când cineva e în ceartă sau dușmănie cu altcineva se sinucide, iar adversarul e obligat să facă și el la fel, ca să se poată mai ușor justifica înaintea spiritelor.

Locul unde petrec sufletele după moarte este în răsăritul sau în apusul îndepărtat, într'o peșteră, sau în cer.

Începutul morții în lume este înfățișat în chip deosebit. Astfel conzii au legenda că Dumnezeu a făcut cea dintâi pereche de oameni și i-a dat colibe, porumb, banane etc. iar femeii i-a mai dat și aur și lucruri de podoabă. Din această cauză, bărbatul prinse pismă pe femeie și o ucise cu un cuțit de banan. Pentru fapta sa, Dumnezeu îi luă înapoi tot ce-i dase și-l alungă în munți. Unii cred că el s'a prefăcut în Ubasi-diavolul. Femeia fu înviată de Dumnezeu și născu copii, din care se trage întreaga omenire. La început oamenii nu erau muritori, dar fură supuși morții după ce mâncară carne de bivoli. Alții dintre negrii explică altfel origina morții, toți sunt însă de acord în a o reduce la o greșală a oamenilor celor dintâi sau de demult față de Dumnezeu.

Divinitățile. Cu tot crasul fetișism ce se întâlnește la negri, ei au și credință în Dumnezeu. Deja în 1860, antropologul german Th. Waitz scria: „Dacă luăm seama mai bine, ajungem la surprinzătorul rezultat, că mai multe triburi negre, la care până acum nu s'a putut dovedi și nici nu se poate presupune o înrăurire din partea altor popoare mai civilizate, sunt cu mult mai înaintate, în desfășurarea ideilor lor religioase, decât aproape toți ceilalți primitivi, așa de înaintate că, dacă nu le putem numi monoteiste, putem totuși susține despre ele, că stau la limita monoteismului, cu toate că religiunea lor este amestecată cu o mulțime de superstițiuni. (Antropologie der Naturvölker, II, 167). Observațiunile făcute de atunci până acum au dat în totul dreptate lui Waitz. Azi e lucru stabilit, că negrii cred într'un Dumnezeu, înaintea căruia se închină și care le este bun și milos.”

a făcut lumea și pe om. Numele ce se dă acestui Dumnezeu n'are formă de plural și prin el se designează când cerul însuș, când o ființă deosebită și mai presus de ceruri. Astfel negrii numiți așanti numesc pe acest Dumnezeu *Niame* sau *Oniame*, care însemnează „strălucitul”. Acest nume se întâlnește și la cafri, în forma puțin schimbată de *Niambe* și se mai întrebuințează pentru a desemna: ploaia, tunetul, trăsnetul, care vin din cer, dela Dumnezeu. Bolta cerească este partea dinainte sau dinafară a lui *Oniame*. Soarele, luna și stelele sunt servitorii lui și anume: Soarele este un servitor prietenos, care privește cu bunăvoință spre pământ; de aceea și răsare zilnic. Luna dimpotrivă e un ucigaș, cu trâmbița morții în mână. Aceasta se vede în petele din lună și prin sunetul ei cauzează moartea oamenilor. Când e plină, luna aduce boale. De aceea *Oniame* n'o lasă să răsară în fiecare noapte. Stelele sunt ocrotitorii speciali ai copiilor. Că acest Dumnezeu bun, căruia i se dă chiar numele de tată, locuiește în cer, o spun și diferite zicători. Astfel o zicătoare sună: „Vrei să vorbești cu *Oniame*? Adresează-te vântului”; iar negrii de pe coasta de azur zic despre copiii sugaci, când se uită în sus, că „privesc la Dumnezeu”, și de găină, când bea apă și ridică ciocul în sus, că „se uită la Dumnezeu”, etc.

Oniame a făcut tot ce există și anume în 6 zile, iar în ziua a șaptea a dat oamenilor o poruncă. Ordinea creațiunii este următoarea: mai întâi femeia, după aceea bărbatul, apoi animalele, plantele și în cele din urmă pietrele. La început oamenii stau împreună cu Dumnezeu pe pământ și când aveau nevoie de ceva, loveau cu un baston în văzduh, și îndată ploaia cu pește și cu tot ce le trebuia. O femeie, pisând odată banane, lovi; din nebagare de seamă, pe *Oniame* în față. Acesta se supără și se înalță la cer. După șase ani de secetă, se produse o foamete mare, încât se mânca om pe om. După sfatul unui înțelept, oamenii trimiseră atunci un sol la Dumnezeu, mărturisiră că au greșit și-l rugară să le trimită un locțiitor al său, care să le poarte de grijă. *Oniame* le trimise pe cel mai mare sfințic al său și vesti oamenilor, că nu mai e supărat pe ei și că va trimite ploaie regulat pe pământ. De aceea, când se arată curcubeul, negrii trag focuri de pușcă în semn de mulțumire către Dumnezeu, datătorul ploiei și al căldurii soarelui.

După o altă legendă, a cărei origină e mai nouă, căci se vorbește în ea și de oameni albi, Oniame ar fi făcut de la început atât pe oamenii negri cât și pe cei albi și a fost mai binevoitor către cei din urmă. După o legendă păstrată de negrii așanti, Dumnezeu a făcut 3 perechi de oameni albi și 3 de negri și i-a lăsat să aleagă între bine și rău, punându-le înaintea o tîgvă și o foaie de hîrtie pecetluită. Negrii au ales tîgva și au găsit în ea o bucată de aur, una de fier și alte câteva metale, a căror întrebuintare n'o cunoșteau. Albi au ales foaia de hîrtie, care i-a învățat toate.

Oniame s'a supărat pe negri, cari nu s'au mai închinat lui, ci spiritelor inferioare care locuiesc în râuri, munți și păduri. După o altă legendă în fine, Dumnezeu trimise pe Borebore și pe Adomankana, să facă pămîntul. Amîndoi străbătură toate regiunile fără să doarmă, pînăce ajunseră la maimuța neagră, care-i ademeni să ospăteze și să petreacă noaptea la ea. Acolo adormiră, și când se treziră din somn, Adomankana veni în Europa și făcu tot ce e aici, iar Borebore rămase în Africa și făcu tot ce e acolo. Acelaș personaj mistic, Boreborre, care în această legendă pare a ține locul lui Adam din Biblie, se întâlnește și într'o legendă, care ne amintește de potop și de turnul Babel. Legenda sună astfel: La început erau în cer doi Dumnezei: unul bun și altul rău, și doi oameni: unul alb și altul negru. Cei doi Dumnezei se luptară multă vreme între ei pentru stăpînirea celor doi oameni. În cele din urmă locuitorii cerului hotărîră, ca acei doi oameni să fie îndepărtați din cer. Borebore legă pe oameni cu un lanț, al cărui capăt fu atârnat de gâtul său, și astfel îi coborî pe pămînt. El însuși se coborî apoi pe pămînt, rămase cu oamenii 100 de ani și săpă o groapă enormă. Un potop se abătu peste pămînt, dar apa lui se adună în groapă și astfel luă naștere marea dintre oamenii albi și cei negri. Borebore își ascunse înțelepciunea într'o tîgvă, pe care o pierdu și muri. Omul alb găsi tîgva cu înțelepciunea și deosebi cu ajutorul ei un leac împotriva morții. Din cauză însă că oamenii ajunseră să fie prea bătrîni, prea urâți și prea mulți, renunțară la acel leac. Negrul se închină la piatra pe care sta. Atunci toți oamenii vorbeau o singură limbă. Albi născociră ceva cu care puteau pluti pe apă și ajunseră în țara negrilor. Înainte de a se despărți

de aceștia, încercară să se suie la cer. În acest scop, ei grămădiră una peste alta toate piuăle în care pisau banane și făcură un turn înalt. Mai trebuia numai o piuă, pe care n'o mai aveau. Se hotărâră s'o ia pe cea de desubt și s'o pue deasupra. Făcură astfel, dar turnul se prăbuși și i-ar fi omorât pe toți, dacă nu se grăbeau să fugă. Așa s'au împrăștiat oamenii peste tot pământul și au luat naștere diferitele limbi.

Oniame este bun față de toți oamenii, de aceea — pretind multe triburi de negri — că nici nu trebuie să i se aducă sacrificii, cum se aduc spiritelor, care sunt rele. Aceasta este cauza pentru care cultul său a fost dat uitării în cea mai mare parte. Alte triburi spun, că el s'a retras dela conducerea lumii, pe care a lăsat-o în seama spiritelor subordonate lui.

Sub ascultarea lui Oniame stau într'adevăr, după credința negrilor, o sumedenie de ființe, pe care ei le numesc „fiii lui Oniame” și pe care și le înfățișează ca spirite create și invizibile, dar care se arată câte odată oamenilor ca chipuri îmbrăcate în alb și le fac cunoscut voea lor prin animale, arbori, etc. Aceste spirite se deosebesc de spiritele strămoșilor decedați (sisa) și se numesc „obosom” (dela obo-piatră și som-închinare, probabil pentru că au fost adorate la început în pietre sfinte, în care se credeau întrupați) și „atumfo-puternici”, pentru că se crede că au deplină putere asupra vieții și morții oamenilor. Obosom stau în apropierea lui Oniame și-i împlinesc în totul voința. Când un om a greșit ceva, ei duc fapta omului înaintea lui Dumnezeu, spre a-i dicta pedeapsa pe care o aduc la îndeplinire. Tot ei duc înaintea lui Dumnezeu și rugăciunile oamenilor și fac legătura între cer și pământ.

Conzii de pe țărmul nordic al lacului Nianza, numesc asemenea pe Dumnezeu „tată”, și-l înfățișează sub formă omească și cred că locuște în cer cu oamenii săi „fiii lui Dumnezeu”. În timp de secetă, conzii se adună pe țărmul lacului și aduc un sacrificiu. Unul din căpeteniile lor ia apoi apă din lac cu o tîgvă, își umple gura și o varsă pe pământ, rostind următoarele cuvinte: „Mbamba! Kiara! Ne-ai oprit ploaia. Dă-ne ploae, ca să nu murim. Scapă-ne de moarte prin foamete, căci tu ești tatăl nostru și noi suntem copiii tăi și tu ne-ai făcut. Pentru ce vrei să murim? Dă-ne porumb,

banane și fasole. Ne-ai dat picioare, ca să umblăm, brațe ca să muncim și vite; dă-ne și ploae, ca să avem ce culege”. Când sunt amenințați de năvăliri dușmane, conzii se roagă astfel: „Vrăjmașii vin, o Dumnezeule! Intărește-ne brațele. Dă poporului tău, copiilor tăi, inimi tari, ca să nu ne răpească vrăjmașul femeile și vitele ce ne-ai dat. Tu ești Mbamba! Tu ești Kiara! Intărește-ne”.

Negrîi abo din Camerun adoră iarăș un Dumnezeu unic, Dumnezeu al cerului, pe care cred că-l fac să ia seama mai bine la rugăciunile lor, fluierând după fiecare propozițiune. Pentru a se adresa lui Dumnezeu, ei cred că nu e nevoie de preoți, ci fiecare i se poate ruga, el însă nu ascultă de cât rugăciunile celor neprihăniți. De aceea, bătrânii, ca unii ce înclină mai puțin spre păcate, sunt socotiți ca cei mai indicați de a se ruga lui Dumnezeu pentru trebuințele obștești.

Galla's adoră și ei un Dumnezeu al cerului, pe care-l numesc „*Vac*” sau „*Vaca*”. El a făcut tot ce există; a dat oamenilor toate bunurile pe care le au, pentru care ei sunt datorți să-i aducă sacrificii; este nevăzut, dar se arată câte odată printre oameni; e judecător aspru și va judeca pe oameni după moarte pentru faptele lor. În cinstea lui nu se înalță temple, pentrucă cerul e templul său, pământul altarul său și pârga roadelor pământului și cele întâi născute ale vitelor sunt jertfele sale, la care el are dreptul. Când este invocat, *Vac* este numit: „O bunule Dumnezeu”, sau „O bunul meu Dumnezeu”. În fiecare an se ține în cinstea sa o mare sărbătoare, când i se înalță această rugăciune: „O *Vac*, dă-ne copii, tutun, grâu, vaci, boi și oi. Ferește-ne de boale și ajută-ne să răpunem pe vrăjmașii noștri: pe creștini și pe mahomedani. Ia-ne la tine, o *Vac*, și du-ne în grădină, iar nu la Satan și în foc”.

Masaii, din jurul muntelui Kelimanjaro, se închină unui Dumnezeu, pe care-l numesc *Engai*, nume ce însemnează „cer” și „ploae”. El locuște în cer, dar se lasă câteodată pe vârfulurile veșnic acoperite de zăpadă ale Kelimanjarului. Stelele sunt ochii săi. În timpul ploilor, când vitele se îngrășă, masaii cred, că *Engai* varsă lacrimi de bucurie, iar în timpul secetei, când vitele slăbesc, cred că *Engai* plânge din pricina indiferenței masailor. Ei se cred poporul ales al lui *Engai*, cărora numai le-a dat vite cornute, așa că ei consideră ca un drept sacru al lor de a răpi vitele cornute dela toate popoarele vecine.

Chiar eveii, despre care ultimele cercetări (Spieth, *Die Religion der Eweer in Süd-Togo*, 1911) susțin că au „pe lângă fetiși și spiritele strămoșilor, o mulțime de zei pe cari și-i a creat treptat, adoră și un zeu suprem „*Mavu*”, care locuște în ceruri, e nevăzut și nu i se dă nici un cult.

Cu toate că ideea despre Dumnezeuul suprem sau unic nu este întotdeauna și la toate triburile negre destul de clară, nu mai rămâne totuș nici o îndoială, că ea nu lipsește din religiunea negrilor și că pe când cultul spiritelor de tot felul sau al fetișilor izvorăște din frică și oportunism, cultul zeului suprem sau credința în el este pretutindeni idealist, moral și înălțător, căci zeul suprem e întotdeauna binevoitor și bun.

2. *Cafrii*. Dela ecuator și până aproape de extremitatea sudică a continentului african, în deosebi pe coasta răsăriteană, locuiesc mai multe neamuri de oameni, cari seamănă cu negrii din Africa septentrională, dar se deosebesc totuș de ei prin culoarea neagră cenușie a pielii, prin nasul arcuit, prin proeminența oaselor maxilare, prin forma regulată a craniului, prin buzele cărnoase, dar nu răsfrânte, și prin părul lor lănos. Numele lor generic este de cafri, care vine dela cuvântul arab „*kaferuna*”, cu însemnarea de „necredincioși” și e numele cu care arabii denumesc toate popoarele mahomedane, după cum grecii numeau „barbari” pe toți cari nu erau greci, evreii „*goim*” pe neevrei, românii „nemți” pe orice strein. Ei înșiși se numesc: *amatembus*, *amapondas*, *amakosas* și *bantu*. Acest din urmă cuvânt însemnează „oameni” și se găsește într’o mulțime din cele 170 de limbi câte se vorbesc de populațiunile cafre. De aceea mulți întrebunțează ca nume colectiv pentru aceste populațiuni pe cel de *bantu*, în loc de *cafri*.

Inrudite cu *cafrii* sunt și triburile: *Zulușii*, *beciuanii* (spre apus de *Transvaal*), *sutos* (spre sud-est de statul *Orania*), *bușmenii* (spre nord de *hotentoși*), locuitorii din *Congo* și *Loango*, precum și cei din *Mozambic*, *Zanzibar* și *Suaheli*.

Cu privire la origina *cafrilor*, mai toți etnologii sunt de acord, că ei sunt de origină cușită. Deosebire de păreri e numai, dacă au venit dela miazănoapte, din *Etiopia*, sau dela răsărit, din *India*, prin *Madagascar*.

Cele mai multe neamuri cafrice au o frumoasă și atletică

constituție fizică, sunt inteligente și trăesc mai mult din vânătoare și pradă. De aceea s'au și sălbăticit grozav și au degenerat din punct de vedere moral, social și religios. Așa de pildă, la zuluși fetele sunt socotite ca o marfă și se vând la mezat. Femeile duc greul muncii, pe când bărbații trândăvesc și pot fi schimbate reciproc de bărbații lor și puse la dispoziția oaspeților de seamă. La alte neamuri, tinerii și tinerele, după ce au primit circumciziunea, adică au fost declarați formal de majori, trăesc câțva timp în comun, în toată libertatea, iar adulterul este pedepsit numai cu o amendă bănească. Beciuanii se îndeletnicesc cu creșterea vitelor și în patre și cu cultura pământului, iar sutoșii au avut până în anul 1820 ca formă de stat republica federativă. În acel an au năvălit peste ei cafrii propriu ziși și din cauza mizeriei au devenit canibali, până ce o căpetenie politică a lor a instituit monarhia absolută și i-a desobișnuit de canibalism. Bușmenii s'au sălbăticit așa de mult că n'au nici animale domestice, ci numai câini de vânătoare.

De nici un alt neam de oameni primitivi nu s'a afirmat atât de mult, de des și de apăsător, ca despre cafri, că ar fi lipsiți de religie. Cercetări și observațiuni mai întemeiate au dovedit însă, că ei au o religie destul de bine pronunțată, care însă variază dela un trib la altul și este amestecată cu tot felul de superstiții grosolane. Însă semnificațiunea numerelor date de ei divinităților lor, ca de pildă: *Utisco* (cel ce pedepsește), *Umdali* (orânduitorul), *Umenzi* (creatorul) etc. ne arată nu numai că cred într'o divinitate, ci că o și concep moral. Alte nume ale divinității ca: *Incosi onkulu*) marele stăpân și *Umfo onkulu* marele bărbat, ca apelative ale puterii care tună și fulgeră, ne trădează credințele lor naturaliste.

Pe lângă animism și fetișism, e în mare cinste la acești primitivi cultul strămoșilor, în fruntea cărora stă un „tată”, „strămoș”, sau „bătrân”, care foarte adesea este indentificat cu divinitatea.

Așa de pildă, la zuluși *Unkul unku* este cel dintâiu dintre strămoși și totodată și cel ce dă pământului fecunditate, tribului legi, bărbatului curaj, femeii supunere și tuturor moarte. Spre a nu se confunda *Unkuluunku* ca strămoș cu *Unkulu* ca Dumnezeu, ei au împrumutat dela triburile vecine pentru Dumnezeu numele de „*Utilisco*” (Le Roy, La Religion

des Primitifs, 187). Ideea de Dumnezeu în adevăratul înțeles al cuvântului este totuși întemeiată la acest popor. Abia bătrânii mai știu, că semănăturile sunt date „de cel ce a făcut toate și chiar pe regi”, și că „autorul tuturor lucrurilor stă acolo sus, unde sunt și mulți oameni și el este domnul domnilor”. O indicație că altădată zulușii au adorat o divinitate cerească e faptul, că în caz de primejdie ei cheamă și acum în ajutor cerul.

La *beciuani* nu se găsește nici o urmă de temple, altare jertfe, imagini sau statui de zei, dar numele lui Dumnezeu e pronunțat destul de des în expresiuni ca acestea: „Dumnezeu l-a omorît”; „S’a dus la zei” sau „Ce minunat a făcut Dumnezeu acest lucru!”. Pe Dumnezeu, ei îl numesc *Morimo* și au legenda, că el a făcut mai întâi pe oamenii negri și după aceea pe cei albi, pe care i-a iubit mai mult și le-a dat haine și multe lucruri frumoase, pe când negrilor le-a dat numai animale, suliiță și arta de a face să plouă. (Aceasta constă în următorul procedeu, practicat mai ales de tribul suto: Se iau lilioci arși, escremente de epure de casă, ficiți de șacal, inimă de pavian și de leu și niște rădăcini bulboase otrăvitoare, din amestecul cărora se prepară o băutură, din care se dă o parte unei oi s’o bea. Negreșit că oaia moare. O altă parte din acelaș preparat se arde și e credința, că fumul ce se înalță din această ardere produce neapărat ploaie). Tot cu numele de *Morimo* se desighează și practicile magice, întru cât magia influențează asupra divinității, constrângând-o să dea oamenilor cele ce-i cer prin punere în practică a magiei. Că și în sânul acestor primitivi atât de înapoiți se găsesc oameni capabili de cugetare metafizică și profund religioasă ne o dovedesc cu prisosință următoarele cuvinte ale unui beciuan, adresate misionarului Arbousset: „Ceea ce înveți tu, înțelepte bărbat, este tocmai ceea ce doream și căutam eu înainte de a te fi cunoscut pe tine. Acum doisprezece ani, într’o zi noroasă îmi păzeam turma în pământul Maluților, dealungul râului Ilotse. Șezând pe o stâncă, cu oile în față, îmi puneam întrebări triste, într’adevăr triste, pentru că nu le găseam răspunsul. Stelele — îmi ziceam eu — cine le-a atins vreodată cu mâna? Pe ce stâlpi se sprijine ele? Apele nu obosesc. Ele aleargă fără încetare ziua și noaptea, dar unde se opresc? Sau cine le face să alerge așa?

Norii asemeni se duc, vin și cad pe pământ sub formă de apă. Unde se înalță ei? Cine-i trimete? Desigur un barocas (vrăjitorii cari pretind că pot face să ploae) ne aduc ploaia, căci cum ar face-o ei? Vântul, cine-l aduce, cine-l ia? Cine-l face să sufle, să vâjâe, să ne sperie? Știu eu cum cresc semănăturile? Eri nu se vedea nici un paiu în țarina mea. Azi vin din nou și găesc ceva. E foarte mic, abia pot să-l văd, dar va crește ca un tânăr om. Cine a putut da pământului înțelepciunea și puterea de a produce aceste bucate? Pe când îmi ziceam acestea, îmi sprijinii fruntea de mână. Din nou cugetai în mine și zisei: Noi ne ducem cu toții, iar acest pământ rămâne. El singur rămâne, căci noi toți trebuie să ne ducem de aici. Dar unde ne ducem? Inima îmi răspunse: Poate că mai sunt și alți oameni afară de noi și ne ducem la ei. Atunci îmi zisei iarăș: Poate că acești oameni trăesc sub pământ și la ei ne ducem. Dar o altă cugetare se ridică împotriva și zise: Acei oameni de sub pământ, de unde provin? Acum inima mea nu mai știu ce să cugete și se încurcă de tot, dar iarăș se ridică și zise către mine: Toți oamenii fac mult rău și tu asemeni, da, și tu ai făcut mult rău. Vai de tine! Mi-am adus atunci aminte de multe nedreptăți ce am făcut altora și cugetul mă muștră pentru ele în chip neobicinuit cât timp șezui singur pe stâncă. Ți-o mărturisesc: mă cuprinsese groaza. Sării în sus și alergai după oi, ca să mă înveselesc, dar tremuram cumplit”.

Chiar dacă această istorisire a fost înflorită și exagerată de misionar, esența ei totuș nu e de necrezut și dovedește strălucit, cum sufletele simple, dar curate, pot pătrunde spontan în inima celor mai adânci taine ale naturii și întrezări răspunsuri pe care mintea omului cult numai cu anevoe și după mult timp le poate găsi.

Sutoșii — de care mai pomenirăm — au păstrat mai multe resturi din cultul dat altă dată divinității. Religgiunea lor se reduce azi aproape exclusiv la cultul strămoșilor, cu deosebirea caracteristică de alte popoare, că sufletele strămoșilor morți sunt considerate ca însăși divinități (barimo). Când moare un suto, se crede că sufletul său se duce la sufletele strămoșilor, în pământ, și se transformă în rimo. Cadavrul se îngroapă în țarcul închis al vitelor și i se jertfește pe mormânt un animal, atât ca prima adorare adusă noiei divinități, cât și ca

jertfă de expiere pentru greșelile săvârșite de răposat în timpul vieții și ca sufletu-i să fie mai bine primit de strămoși. La nașterea copiilor se aduc asemeni jertfe spiritului strămoșilor, pentru ca să dăruască zile fericite noului născut. Prezicătorii de întâmplări viitoare (linohe) joacă mare rol la sutoși. Alături de spiritele strămoșilor se crede și într'o divinitate propriu zisă numită *Morimo*, care a făcut lumea, dar care n'are de fapt nici o înrâurire asupra vieții religioase a sutoșilor, ci e dată cu totul uitării din cauza rolului precumpănitor pe care-l are cultul strămoșilor.

Înșiși *bușmenii*, cei mai sălbatici dintre primitivii Africii, cum îi arată chiar numele care însemnează „oameni trăitori prin stușiuri”, cred — după unii misionari — într'o zeitate masculină, care stă mai presus de pământ și într'un feminină, ce locuște sub pământ; iar după alții, într'un om nevăzut, cu locuința în cer. Acela stăpânește și conduce totul, lui i se roagă în nevoe și în cinstea lui joacă dansuri anumite înainte de a pleca în războiu. Numele lui e *Caghe*.

Populațiunea indigenă a ținuturilor *Congo și Loango* este descrisă de cei mai mulți ca fetișistă în sensul strâns al cuvântului. Ea face însă deosebire între spiritele răufăcătoare, care se întrupează în diferite obiecte și pedepsește ca crimă magia, care stă în serviciul lor, iar de puterea lor vătămătoare se apără prin obiecte (*milangho*), ce provin de la spiritele bune. Aceste obiecte le poartă cu sine în săculețe sau le atârnă de trei prăjini încrucișate înaintea caselor, țarinelor, satelor, templelor etc. Alături și mai presus de spiritele propriu zise, bune și rele, se recunosc și o mulțime de divinități, numite generic *Kissie sau Kisso*, pe care le socotesc ca diferite de obiectele în care se crede, că locuiesc. În temple stau bănci de lemn alături de statuile lor, pentru a se odihni pe ele Kissii, când es din pământ. Preoții (*ganga*) pretind că pot vedea aceasta și atunci sună un clopoțel de metal. Cei mai însemnați dintre Kissie sunt: *Bunsi*, numită și *Mama Mamkisie*, adică Mama tuturor zeilor. Este adorată în toată țara și are un oracol, în localitate Cimsinde, unde iese câteodată nevăzută din pământ, spre a învăța — prin rostul preotului ei — pe noi aleși regi datoriile ce au față de zei și de supușii lor. Alți zei mai sunt: *Kissie insie*, zeul pământului, înfățișat prin două statui de lemn, ce se susțin reciproc, sau printr'o oală înfășurată în panglici, sau — ca zeu al recoltei

— printr'o grămadă de cranii de animale. În această din urmă calitate i se aduc jertfă prinițiile fructelor și semănăturilor. Preotul slujește și lui *Kissie'm shiti*, zeul pădurii. *Kissie Mangaka* păzește de hoți și cine vrea să abată mânia lui asupra unui vrăjmaș, bate un cuiu în statuia lui de lemn, a cărei jumătăți inferioară este înfășurată în rogojini, iar fața, încadrată de barbă și de o frunte turtită, e colorată. Acelaș efect se crede, că au și cuiele bătute în statuia lui *Mabiali*, care e vopsită în alb, are ochii de sticlă, un braț întins amenințător, o bucată de stofă roșie în gură și pe piept o oglindă. *Nimina* este zeul pescuitului soția sa *Niambi* zeita bogăției sau a comerțului, *Um-yemve*, fiul *Bunsii*, este cel ce ucide pe vrăjitori, *Kondu-mambo* și soția sa *Umgulambenzi* sunt zeii fecundității animalelor, *Cicoco* și *Gumbiri*, zeii războiului, etc. etc.

Alături de acest bogat politeism se găsesc în Kongo și Loango și resturi foarte elocvente ale unui monoteism mai vechiu. Mai pre sus de toți *Kissie* stă *Zambi*. Acest cuvânt pare a fi un vechiu apelativ al divinității, căci sunt doi *Zambi*: unul bun, numit *Zambi am-Pungu* și altul rău, *Zambi am-Hi*. Despre *Zambi am-Pungu* se crede, că a creat lumea, pe toți *Kissie* și pe oameni. Aceștia au păcătuit împotriva lui și drept pedeapsă au fost colorați negru. *Zambi am-Pungu* a murit (adică n'a mai fost adorat), iar locul său a fost luat de un rău *Zambi*, care se numește *Zambi'm-pi*. Acesta a creat spiritele rele (*șimbi*) și le sporește numărul cu suflete ale morților (*șimbinda*).

Locuitorii din *Kabinda* cred, că *Zambi am-Pungu* conduce tunetul și fulgerul cu mâna sa, că el a făcut pe cel dintâi rege al lor și i-a dat de protectoare pe *Bunsi*, mama tuturor zeilor, care născu pe toți *Kissii*.

Tot aci se găsește și o interesantă legendă despre căderea omului în păcat și despre potop. Cea dintâi sună astfel: „*Zambi* făcuse pe toți oameni albi. Când însă o femeie, împinsă de curiozitate, deschise ușa unei camere în care se făceau lucruri foarte frumoase, un butoiu, plin cu o substanță neagră, căzu în capul ei și al amăgitorului ei. Inspăimântați, ei fugiră din *Emputo* (paradis) la fluviul *Zajra*”. Cea de-a doua glăsuiește: „Când albi se retraseră de la coaste, palmierul sfânt își închise coroana și negură deasă acoperi cerul și pământul. *Niambi* (zeita bogăției) se retrase în *Emputo*. Negura se lăsă din ce în ce mai jos, până ce, în cele din ur-

mă, niște pasări eșiră din închisoarea palmierului și zburară încoaci și în colo. Acum Niambi veni înapoi, negura dispăru, soarele luminează cu toată strălucirea și din nou veniră corăbii cu oameni albi". Elementul religios tradițional este aci amestecat cu venirea și plecarea celor dintâi vase portugheze.

Foarte caracteristic e, că credița în Zambi se manifestă și în mod practic, trezind și moralizând conștiința. Astfel, când Zambi este rugat să se lase în chip nevăzut pe un taler de lemn, soții sunt datori să-și mărturisească unul altuia abaterile ce eventual ar fi săvârșit dela îndatoririle conjugale. Există chiar o categorie de căsătorii, numită *lemba* (după zeitatea Lemba), care se săvârșesc cu un ceremonial deosebit și cu invocarea Kissiei Lemba, ai cărei membri își jură statornică credință reciprocă și-și iau îndatorirea de a-și mărturisi unul altuia, în fața lui Zambi, abaterile de care s'ar face vinovați.

Giriyama și *Vanyika*, de pe coasta răsăriteană a Africii cred într'un Dumnezeu, pe care-l numesc *Mulungu*, despre care mărturisesc, că „locuște sus (în cer), pe când sufletele morților locuiesc jos (în pământ)", că „oriunde te-i duce, el e de față", că „chiar dacă te-ai ascunde într'o gaură, el tot te vede", că e pretutindeni în lume, stând, ca să zicem așa, la spatele ei.

Despre *Mulungu*, acești primitivi mărturisesc mai departe, că al nu e om, ca ori ce om, deși i se atribuie însușiri omenești. Nu e suflet, în felul celor ce trăesc în lume. Nu e sufletul unui mort. Nu e spirit. A crede aceasta, ar fi a-l insulta și a vorbi prosteste. Nu e nici cerul, nici soarele, nici lumina, nici luna etc. ci e în toate, dar e altceva de cât ele. El este, adică există, trăește, vede, face ceeace vrea, este nevăzut și stă mai pre sus de puterea noastră de pricepere, este *Mulungu*... (Le Roy, *La Religion des Primitifs*, 184—186).

Un lucru pe care ar trebui să-l învățăm rușinați noi europenii, preținși civilizați și creștini, dela sărmanele neamuri cafrice, este ceeace afirmă Le Roy, care a trăit multă vreme printre ele, și anume, că: „Nicăiri în Africa locuită de cafri, Dumnezeu nu este blestemat, în înțelesul propriu al cuvântului, deși de altfel nici nu e adorat în înțelesul în care luăm noi acest cuvânt. Câte odată, fără îndoială, ei se plâng de el, îl găsesc nepăsător sau aspru, îl numesc rău, din cauza secetei sau a unei nenorociri sau calamități publice, ori a morții cuiva, dar nimănui nu-i trece prin minte să se adreseze lui cu cuvinte de dispreț sau de injurie, căci ce alt poate omul în fața lui de cât să tacă și să asculte?" (Le Roy, lucr. cit. 183).

3. În extremul sud al Africii și în deosebi pe coasta de apus locuiește a treia grupă de primitivi, *hotentoții*. Acest nume este o poreclă ce li s'a dat de olandezi din cauza graiului lor, care se aseamănă cu bolborositul curcanului, și însemnează „peltic”. Ei înșiși se numesc koi-koin, adică popor, în înțelesul de oameni prin excelență, oameni aleși, nume pe care și-l dau mulți dintre primitivi, cum a fost cazul și cu cafrii, cari-și zic bantu. După însușirile lor fizice fac impresia unui degenerat popor mixt. Nasul lor turtit, buzele cărnoase și două particularități pudice ale femeilor ne vorbesc de proveniența lor din negri, pe când obiceiul de a-și unge părul cu grăsime, a purta blană de capră împrejurul mijlocului și a-și înfășura capul cu intestine de bou, ne arată comunitatea lor de rasă cu cusiiți, cari au năvălit din Etiopia spre centrul Africii, sub numele de galas. După toată probabilitatea, ei au venit dar din nord, sau poate au venit direct din India, au trecut prin Madagascar, s'au amestecat pe continent cu negrii iolofi din Senegambia și au fost împinși mai târziu de cafri spre sud.

Din faptul că în ținuturile locuite de cafri multe râuri și munți au nume hotentote și în diferite limbi ale triburilor africane se întâlnesc multe cuvinte hotentote, unii etnologii sunt de părere, că hotentoții ar fi o rasă africană autohtonă, ca și negrii. Adevărul e, că pământurile locuite altă dată de ei au fost cucerite în mare parte de cafri, iar ei au fost împinși spre sud și apus, în ținuturi mai puțin fertile.

Intelectualmente, hotentoții sunt slabi dotați. Totuș învață ușor limbi străine, ca și negrii. Mulți din ei au primit creștinismul și și-au însușit un grad oare care de cultură. Cei rămași credincioșii religiunii străbune se îndeletnicesc aproape exclusiv cu creșterea vitelor, ca și cafrii, din care cauză duc viață mai mult nomadă. Cu cultura pământului se ocupă numai puțini din ei. Organizația lor socială este primitivă. Șeful familiei celei mai de seamă dintr'un trib guvernează împreună cu ceilalți șefi de familii, dar noțiunea de putere și autoritate este nedefinită. Furtul, adulterul, și incestul se pedepsesc cu moarte și la execuție șeful tribului trebuie să dea cea dintâi lovitură. Poligamia este regulă, iar monogamia unde se întâlnește își datorește ființa numai lipsei de mijloace materiale a bărbatului. Ca și la cafri, femeia îndeplinește toate muncile cele mai grele, dar e ceva mai bine tratată decât la cafri. Copiii gemeni și cei năs-

cuți cu vre'o diformitate sunt uciși, pentru că tot ce e anormal e privit ca efect al vrăjitoriei. Bătrânii bolnavi sunt părăsiți, după ce li se lasă mâncare; așa că cei mai mulți mor de foame. Cadavrele se cos într'un sac, în poziția fetusului, și după aceea se înmormântează.

Trecând acum la religiunea lor, hotențoții adoră luna sub diferite numiri și mărturisesc, că ea nu este zeul suprem, ci numai unul subordonat și vizibil. Apariția și dispariția lunii și fazele ei par a fi ceea ce a impresionat mai mult pe hotențoți și a trezit în ei ideea de nemurire, cum ne arată o legendă care se găsește și la cafri, numai că actorii sunt alții. „Luna trimise pe păduche să spue oamenilor din partea sa: „Cum mor eu și trăesc murind, așa veți muri și voi și veți trăi murind”. Epurele însă întâlnind pe sol din întâmplare, îi smulse mesajul și zise oamenilor: „Cum mor eu și pier murind, așa veți muri și voi și veți pieri murind”. Cu această ispravă, epurele se făli înaintea lunii, care de necaz îl lovi peste bot și-i spintecă în două buza de sus. Dar și el, apărându-se, sgârie oribil luna, care, din această cauză, are pete pe față. De atunci oamenii urăsc pe epure și nu-i mănâncă carnea”.

Lunii i se atribue schimbarea vremii și în noaptea lunii pline și a lunii nouă se adună cât mai mulți la un loc și cântă, strigă și bat din palme până la răsăritul soarelui, exclamând: „Te salutăm. Fii binevenită. Dă-ne nutreț pentru vite și lapte din destul”.

Alături de cultul lumii stă cultul unei insecte — *mantis religiosa* — un fel de lăcustă cu spatele verde, cu pânțele roșu amestecat cu alb și cu particularitatea că poate întoarce capul în toate părțile. Când această insectă, considerată ca incarnațiunea unui zeu bun, se arată într'un sat, toți locuitorii se strâng împrejurul ei, cântă joacă, aduc sacrificiu două oi grase și o presară cu un praf mirositor, fiind convinși că le-a adus iertarea păcatelor și fericire. Dacă insecta se așează pe vre-un om, acela e considerat ca sfânt. În cinstea sa și a insectei se sacrifică îndată cel mai gras bou și după moartea unui astfel de sfânt se dă numele său unui râu sau munte. Oricine trece pe lângă un asemenea loc, trebuie să-și înfășure capul în manta și să joace, invocând ajutorul sfântului.

Cât de doritori de o stare morală mai bună sunt hotențoții, cu toată primitiva lor concepție religioasă, ne o spun mărtu-

riile mai multor misionari. Când un misionar întreabă pe un hotentot, dacă știe că există un Dumnezeu și dacă crede în el, acesta-i răspunde: „Domnule. Cine nu vrea să creadă, că este un Dumnezeu, să-și arunce privirile deasupra, dedesubtul și în jurul său și, dacă e în stare, să meargă și să spună, că nu este Dumnezeu”. La întrebarea, dacă ei, hotentoții, cunosc pe acest Dumnezeu și i se închină, misionarul primi răspunsul: „Dumnezeu are servitori cu mult mai buni de cât noi”, iar când un alt misionar întreabă, pentru ce nu cinstesc pe marele Dumnezeu, i se răspunde, că ei nu știu pentru ce nu cinstesc pe marele Dumnezeu, li s'a spus însă de către părinți, că strămoșii lor ar fi păcătuit oribil împotriva acestui mare Dumnezeu, din care cauză el a împietrit inimile lor și ale urmașilor lor așa de tare, încât ei acum nu-l mai cunosc bine, nu-l mai cinstesc și nu-i mai slujesc.

Acest Dumnezeu suprem, care a făcut lumea și toate ființele vii și conduce totul, se numește *Gunia Tikoia*, iar sub numele de *Țuni Goam* este adorat ca un părinte bun, atotputernic și atotștiutor. I se mai zice și Marele Dumnezeu. Când hotentotul e lovit de o nenorocire pe care crede că n'a meritat-o, el exclamă: „O Țuni Goam, ce ți-am făcut, de m'ai pedepsit așa de aspru?”. Dacă e învinuit pe nedrept și nu-și poate dovedi nevinovăția, el exclamă: „O Țuni Goam, tu singur știi, că nu sunt vinovat”. Când este în vreo primejdie mare și totuș scapă, Țuni Goam e cel ce l-a izbăvit, (Le Roy, lucr, cit. 377). În fiecare dimineată hotentotul ese din colibă și în spatele unui tufiș, adresează o rugăciune, îngenunchiat cu fața spre răsărit, lui Țuni Goam „tatăl taților”.

Hotentoții au și credință în spirite bune și rele, din care cel mai de temut este *Gauna* sau *Gaunal*, care locuiește în cerul negru și e cauza tuturor relelor.

Sufletele înaintașilor morți suntenerate în fiecare familie și li se aduc ofrande. Un misionar, care a trăit multă vreme în mijlocul hotentoților povestește următoarea instructivă scenă: „Intr'o zi întâlnii o ceată de hotentoți la frontierele Kalabarii, condusă de o doamnă pe care o cunoșteam și pe care o întrebai, unde se duce. Mă duc, zise ea, la mormântul tatălui meu, să mă rog și să-l implor, căci seceta și bușmanii ne-au ruinat. El va asculta glasul meu și va da isbândă soțului meu, care e la vânatoare de struți, ca să avem cu ce ne cumpăra

capre și vaci, pentru ca copiii noștri să aibă cu ce trăi. Dar, întâmpinai eu, tatăl dumneavoastră e mort, cum v'ar putea deci auzi? — Da, răspunse, hotentota, e mort, dar doar me numai. Noi, koi-koin, când ne aflăm la strâmtorare, ne ducem totdeauna la mormintele părinților și moșilor noștri să ne rugăm. Acesta este un vechiu obicei al nostru”.

În spre miez-noapte și răsărit de lacul Nianza locuiește un tip de primitivi de aproape înrudit de hotenotoți, la fel cu cari își aduc aminte de venirea lor dinspre miez-noapte, din Etiopia, în teritoriul pe care-l ocupă. Ei au legendă, că un om pios, un preot, anume Kintu, a venit în vremurile dedemult în pământul locuit de ei (în *Uganda*), care atunci era pustiu. El a adus cu sine pe soția sa și câteva feluri de semințe și de animale domestice. Neamul său se înmulți repede și populă tot ținutul, pentru că soția sa năștea în fiecare an câte patru copii în vârstă matură. Toți se îndeletniceau atunci cu cultura bananelor și a cartofilor, carne nu mâncau și vin nu beau. Când unul dintre ei descoperi prepararea vinului din banane și din pricina băuturii se dădură mai toți la desfrânare, uitare de Dumnezeu și crime, Kintu și soția sa dispărură într'o noapte din mijlocul lor și fură în zadar căutați de fiii și nepoții lor, căci nu mai fură aflați.

Această legendă este în simplitatea ei o strălucită reminiscență despre credința în paradis, despre căderea în păcat a celor dintâi oameni și despre Noe.

Inrudiți cu hotenotoții sunt în fine o categorie de primitivi, a căror descoperire a făcut mare senzație. Aceștia sunt *pigmeii*, cunoscuți sub numele de *negrii* sau *negriți*, cari trăesc răspândiți printre cafri. Ei n'au nici un fel de proprietate, nu cunosc nici un meșteșug, nu lucrează pământul și nu cresc vite, ci trăesc prin păduri, în colibe foarte primitive, nutrindu-se cu fructe și cu vânat, și totuș pretind că ei sunt stăpânii tuturor locurilor pe unde sălășluiesc. Neamul lor se întâlnește și prin pădurile din inima Africii, ca și prin Malaezia și Melanezia, Filipine, Malaca. Pe cele mai vechi monumente egiptene se văd deasemeni desemnați sau pictați pigmeii, ca ostateci sau prizonieri luați de regii Egiptului. Nu e nici o îndoială că aceia sunt strămoșii celor de azi și că deci au o vechime prin acele locuri de cel puțin 5000—6000 de ani. Dată fiind statura lor mică și puterile lor fizice reduse, ei n'au putut fi nici într'un caz cucerito-

rii locurilor pe care le-au stăpânit, ci sunt desigur populațiunea autohtonă cea mai veche a Africii. Cum în viața lor nu se văd urmele nici unei evoluțiuni, mulți etnologi sunt de părere că pigmeii reprezintă pe omul primitiv neschimbat.

Moravurile acestor omunculi sunt mai curate de cât ale tuturor celorlalte neamuri de primitivi cu cari conviețuesc. Ei singuri au căsătoria monogamică.

Religiunea lor constă în adorarea ființei supreme, fără nume, care e stăpâna tuturor, cea care le-a dat pădurea cu pomii fructiferi și cu animalele de vânat, care dă viața și moartea, care-i vizitează câte odată în colibeile lor, omorând pe vre unul din ei, de care ei caută să se ascundă, fugind din locul în care au pierdut pe cineva de ai lor și căreia totuși se cred datori să-i aducă, în semn de omagiu, jertfe de fructe. Doi tineri aduc în gură o nucă de ncula, cu capul plecat și în cea mai adâncă tăcere. În timpul cât acestea ard, pigmeii joacă și cântă, rugând pe Dumnezeu să le dea hrană și mai departe. Numai după acesta se cred ei în drept a mânca din fructele noului an. La fel fac și cu izvoarele de apă și cu vânatul: nu gustă din ele până ce mai întâi n'aduc jertfă.

Iarăș spre deosebire de toți ceilalți primitivi din jurul lor, pigmeii n'au nici un fel de feteși și nu dau nici un fel de cult, nici public nici privat, spiritelor. Se găsesc însă la unii din ei talismane sau amulete foarte primitive, constând dintr'o bucată de lemn. Despre acestea cred, că îi pot feri de rău.

N'au nici cultul morților, pentrucă se cred că în fel de vânat înaintea lui Dumnezeu și că nu mor decât atunci când Dumnezeu le-a descoperit culcușul. De aceea îngroapă pe morți într'o scorbura de copac sau sub albia unui pârâu și se cărbănesc cu toții în mijlocul nopții, alegându-și un alt sălaș, unde rămân până mai moare unul dintre ei, pentru ca să fugă atunci și de acolo, fiind astfel veșnic cu casa 'n spinare. (Le Roy, Les Pygmées).

III. RELIGIUNEA PRIMITIVILOR DIN AMERICA.

Origina populațiunii indigene a Americii, aflată de europeni la descoperirea acestei părți a lumii, care ține azi sus stindardul civilizațiunii, nu s'a putut încă stabili. Nu e limpede nici în ce raport stă această populațiune cu restul omenirii,

nici dacă este vreo unitate între diferitele neamuri ce o compun. De omenirea din celelalte continente se deosebesc americanii indigeni prin caracterul lor etnice, prin culoarea feții, prin configurațiunea craniului, prin limbă, prin însușirile psihice, prin credință, moravuri etc. Aceleași deosebiri se constată și între cele mai multe din neamurile ce locuiesc pe întinderea întregului continent transoceanic.

Ceea ce îngreuiază puțința lămuririi originii acestei populațiuni sunt fără îndoială și numeroasele invaziuni săvârșite de neamuri de oameni din alte continente către diferite părți ale acestui nou continent, invaziuni care au avut ca urmare un amestec profund de caractere etnice, de credințe și de moravuri, din care a rezultat bogatul mozaic etnic, religios și social de azi. Astfel, s'au adus până acum dovezi de o invaziune a malaieziilor între anii 1600—1400 a. Chr.; de o invaziune japoно-mongolă, pe la anul 100 p. Chr.; de o îndoită invaziune mongolă, pe la 1220 și 1281 p. Chr. și în fine de o invaziune ugrofinică tot prin veacul XIII. Așa s'ar explica amalgamul fără pereche de însușiri etnice, de credințe și tradițiuni ce se întâlnesc la primitivii din America: năvălitorii s'au amestecat cu autohtonii și au dat naștere puzderiei de neamuri și de credințe ce sunt cuprinse și exprimate de numele generic de primitivi din America (Vezi Ebrard, Apologetik, II, p. 369—405).

În două categorii bine distincte am putea împărți această populațiune: deoparte eschimoșii în nord și de altă parte indienii în tot restul nordic al continentului și câteva alte populațiuni.

Alte două categorii, de care nu ne vom ocupa aici, le formează deoparte peruvienii, mexicanii și muișcii, cari se numără între popoarele culte, ca unii ce au atins un însemnat grad de civilizație și de altă parte negrii aduși din Africa, pentru lucrarea pământului, despre a căror religione am vorbit.

1. *Eschimoșii* (mâncători de carne crudă, nume dat de indieni, pe când ei se numesc pe sine innuit-oameni) locuiesc azi Grönlanda, Labradorul și Alasca. Cu câteva veacuri în urmă se întindeau mult mai spre sud, dar au fost împinși spre nord de indieni, în deosebi de algonkini. Astăzi numărul lor nu trece de 40.000. Sunt oameni de statură mijlocie (1,60 m.), au părul negru, des și moale, culoarea feții brună bătând

în galben, pometele ieșite, ochii fără expresie, gura și nasul mici. Inteligența le e de mijloc, au deosebită aplicare la desen și la muzică. Ocupațiunea lor de căpetenie este pescuitul și vânatoarea. Umblă îmbrăcați în blăni și piei de animale și-si fac locuințele sub zăpadă. Au ca animale domestice: renul, boul, oaia și câinele. Etnologii sunt aproape toți de acord că origina lor e turanică, cum dovedește în mare parte și înfățișarea lor.

În privința religioasă o parte din eschimoși sunt azi creștini. Înaintașii lor și cei cari n'au îmbrățișat creștinismul cred într'un Dumnezeu bun al cerului, *Torngarsuk* (augmentativul dela *torngok-spirit*, ceea ce însemnează că își reprezintă pe Dumnezeu ca spirit și căpetenie a spiritelor) și în mama sau bunica acestuia, zeitatea cea rea a pământului, pe care și-o înfățișează ca femeie bătrână și răutăcioasă și de care au mare teamă, Locuința ei este sub pământ.

Soarele și luna nu sunt adorate, ci socotiți ca frate și soră, aceasta urmărită neconținut de fratele său. Când se produc eclipse de lună, ei ascund tot ce au, pentru că cred, că luna se ascunde, ca să poată intra nevăzută în colibeile lor și să le fure lucrurile. Ca s'o determine să se întoarcă în cer, fac un zgomot infernal. Astele sunt de asemeni socotite ca ființe omenești. Astfel stelele din constelațiunea Orion ar fi vânători de foci rătăciți, pentru care le și numesc rătăciții.

Animismul și vrăjitoria joacă și la ei, ca la toți primitivii, un mare rol. Caracteristic e însă, în ce privește animismul lor, că spiritele sunt numai naturale, iar de spiritele strămoșilor nu se pomeneste, sau cel puțin nu li se dă nici un cult. Asemenea spirite sunt: spiritele mării, care se hrănesc cu vulpile albe ce vin să vâneze pești când e marea liniștită; spiritele focului, care locuiesc în stânci și se arată adesea ca focuri amăgitoare; spiritele munților, din care unele sunt uriașe, iar altele pitice, și în fine spirite superioare, care locuiesc în atmosferă, cum este d. p. spiritul vântului, care face vreme frumoasă, spiritul care descopere oamenilor lucrurile dela care trebuie să se abțină, etc.

Vrăjitoria se exercită de o clasă specială de vrăjitori, numiți *anghekok*. Pentru că cineva să ajungă *anghekok* trebuie să se retragă în singurătate, să se dedea la meditație și să roage pe *Torngarsuk*, căpetenia spiritelor, să-i dea un spirit.

care să-i stea într'ajutor toată viața. Retragerea de lume, postul aspru și îndelungat și meditația continuă exaltează în cele din urmă imaginația și candidatul de angekok are halucinațiuni în care vede oameni, animale și ființe fantastice, pe care le crede reale și din care una devine spiritul său protector. Ajuns aci, el se consideră anghekok și se întoarce în societate, unde-și exercită rolul său ca: vindecător de boale, prezicător, descântător, fabricant de amulete, ghicitor etc.

Despre suflet, eschimoșii cred că se desface de trup în timpul somnului și se duce la vânătoare, la petreceri, să viziteze cunoștințele etc. din care cauză ei socotesc visele ca reale.

După moarte sufletul se duce sau în cer, la Torngarsuk, și e fericit, sau sub pământ, la zeița pământului, și e nefericit. Pentru a ajunge în cer, sufletul are să învingă o mulțime de obstacole și în deosebi să urce un munte înalt, foarte anevoe de urcat și plin de primejdii. Ceeace dă dreptul mai mult decât orice unui suflet să meargă în cer, sau, cu alte cuvinte, virtutea supremă este munca stăruitoare.

Și după moarte, sufletele continuă să aibă aceleași necesități ca în viață, de aceea se pun în morminte: hrană, împărăcăminte, unelte, arme etc. Cadavrele nu se îngroapă prea adânc, pentru că e credința, că o greutate prea mare le-ar face rău. Alături de copii se îngroapă un cap de câine, pentru că câinele găsește drumul cu ușurință și va conduce fără greș pe micul decedat către locul de sălășluire al sufletelor celor morți. Copiii sugaci se înmormântează împreună cu mamele lor, pentru ca să nu înceteze de a fi alăptați, iar bătrânele bolnave sunt îngropate câte odată de vii, ca să nu mai sufere.

Angecocii pretind că pot vedea și sta de vorbă cu sufletele răposaților. Pentru aceasta ei se servesc de o procedură foarte asemănătoare cu a șamanilor.

2. Locuitorii părții de nord a continentului nou poartă numele de indieni sau „*piei roșii*”, din cauza colorii roșcate a feții, care este sau naturală, sau provenită din vopsele ori din murdărie necurățită. Sub acest nume generic se cuprinde o imensă mulțime de neamuri omenești, care se aseamănă între ele până la un punct și în unele privințe și se deosebesc într'altel. Cele mai însemnate din ele sunt: Algonkinii, irochezii și ilinoij, în jurul marilor lacuri; dakotas și siucșii, deoparte și de alta a fluviului Missisipi; șerochii, crechii ș. a.

între Missisipi, Ohio și mare; naco zii, comanșii și apașii, între Missisipi și Munții Stâncoși; capetele turtite, ahtii, indienii șerpi și calefornieni, la nord, în spre răsărit de Munții Stâncoși și în vecinătatea eschimoșilor; etc. Ori cât de deosebite sunt între ele aceste populațiuni, ele au totuș și multe puncte de deosebitare. De aceea le vom trata pe toate la un loc, sub numele de pieile roșii.

Nu tot acelaș lucru este în America de sud. Aci deosebirile dintre indigeni sunt mai mari din toate punctele de vedere, așa că va trebui să tratăm despre fie care în parte.

Ceea ce a ținut în stare de primitivitate un șir întreg de veacuri pe pieile roșii este în prima linie natura solului, care în America de nord și la o anumită latitudine este foarte săracă. Singurele plante care trăeau acolo înainte de colonizarea cu europeni erau câteva cucurbitacee, porumbul și tutunul; iar din animalele domestice nu erau cunoscute de cât capra, oaia și câinele, iar din cele sălbatice erau mai căutate pentru carnea lor cerbul și bisonul. Condamnați să trăească mai mult din vânat, ei au fost condamnați să-și schimbe locuința dintr'un loc într'altul, când se isprăvea sau se împuțina vânatul într'o localitate. Din cauza îndeletnicirii aproape exclusive cu vânatoarea și a luptei ce adesea au trebuit s'o ducă între ele două sau mai multe triburi pentru stăpânirea unui petec de pământ mai avut în vânat, pieile roșii s'au împuținat, s'au sălbăticit, au degenerat și sunt amenințate cu stingerea totală a neamului, cum au recunoscut-o chiar unii dintre ei. Astfel un indian zicea deja la sfârșitul veacului XVIII către altul: „Nu vezi tu, că albi se hrănesc cu semințe, iar noi cu carne? Că, această carne are trebuință de mai mult de 30 de luni, ca să crească și că adesea e rară? Că fiecare din acele minunate semințe pe care ei le aruncă în pământ le produce mai mult de cât însuțit? Că, animalele cu a căror carne noi ne nutrim au patru picioare, care le ajută să fugă iute, iar noi cari le urmărim numai două, în timp ce semințele rămân și cresc acolo unde le seamănă albi? De aceea, ei au atât de mulți copii și trăesc mai mult de cât noi. Spun dar fiecăruia, care vrea să mă asculte: Înainte de a se usca cedrii șatului nostru și de a înceta arțarii văei să ne dea zahăr, neamul micilor semănători de semințe va nimici neamul mâncătorilor de carne, dacă acești vânători nu se vor hotări să facă

și ei semănături” (Wuttke, Geschichte des Heidentums, I, 43).

Din cauza lipsei de hrană s’au dat și la canibalism, care a fost alimentat și de setea de a se răzbuna în chipul cel mai crud pe dușmani și pe prizonierii de războiu.

Moravurile sunt la unii dintre ei destul de severe, pe când la alții sunt foarte destrămate, fără ca aceasta să se datorească contactului cu europenii. Pentru pedepsirea crimelor și a delictelor nu sunt judecători anume, ci fiecare individ are să se răsbune pentru nedreptatea ce i s’a făcut.

Organizarea politică diferă dela un neam la altul. Forma patriarhală e cea mai răspândită. Neamurile cele mai înapoiate n’au conducători de cât în timp de războiu. Cele mai înaintate recunosc șefi ereditari, dar afacerile mai însemnate se rezolvă de adunarea războinicilor tribului, strânși în jurul șefului și trăgând grav din pipe în timpul cât deliberează.

Imbrăcămintea le este sumară, iar părțile corpului necoperite de îmbrăcăminte se tatuiază. Armele și le făceau mai înainte numai din lemn și din piatră, iar dela venirea în atingere cu europenii au și arme de fier.

Căsătoria se face prin înțelegerea între părinți și fetele se vând. Sunt și triburi la care există căsătoria de probă, adică bărbatul își poate lăsa logodnica după un timp oarecare, dacă nu-i place, cum există și căsătorii pentru un timp determinat, d. ex. pentru un an sau doi, după expirarea cărora se pot reînoui. Poligamia este admisă pretutindeni, dar se practică numai de cei cu stare, căci e rușine să aibă cineva mai multe femei de cât poate întreține. Adesea un bărbat ia în căsătorie pe toate surorile soției și chiar pe soacră, când este sau rămâne văduvă. La irochezi și la apași este și obiceiul de a face schimb de soții. Căsătoria între rude de sânge, adică între membrii clanului sau tribului care au acelaș totem, este oprită.

Copiii sunt socotiți ca ai mamei și-i rămân în caz de divorț. Fiecare moștenește numele și cinstea familiei mamei sale. Moștenirea se face tot între rudele mamei. Cel mai apropiat moștenitor, după copii, este fiul sau fica sorei mamei. Băieții sunt crescuți într’o disciplină mai aspră și sunt pregătiți de timpuriu, ca să devină buni războinici. Trecerea dela vârsta copilăriei la a tinereții se face printr’un post îndelungat, adesea de câteva luni, prin practici severe și cu un ceremonial religios de care vom vorbi mai departe.

Astăzi numărul pieilor roșii s'a împuținat foarte mult și câți au mai rămas din ei trăesc numai prin păduri. Englezii i-au deposedat de pământuri și au nimicuit prin războiul formal pe cei ce le-au stat împotriva.

Credințele și practicile religioase ale pieilor roșii se deosebesc mult unele de altele și cu toate acestea au o bază comună, căci toți adoră un *Dumnezeu al cerului*, care în spre sud se crede întrupat în *soare*, iar în nord e socotit ca nevăzut și e adorat sub numele de „*Marele Spirit*”.

În unele părți el este privit ca zeu al vântului. Numele ce i se dă de diferitele triburi e diferit. Astfel algonchiii îi zic și *Marele Spirit* și *Marele Epure*, siucșii îl numesc *Vahcon* sau *Vahconda*, canadienii *Anduagni* sau *Conduagni* sau *Atahocan* = *Marele Epure* (din cauza marelui fecundității sau a iutelui mers al acestui animal). Când un misionar vorbi canadienilor de *Dumnezeul creștin*, ca creator al lumii, ei exclamă: „*Aceasta e Atahocan, Atahoian al nostru*”. Alți în fine îi zic *Oki*, care însemnează *Cel Prea Înalt*.

Dintre toate numele, cel mai răspândit este însă cel de *Manitu*, care însemnează *spirit* în genere și duce la presupunerea, că *Manitu* este căpetenia spiritelor.

Alte nume ce i se dau însemnează creator și ca creator este el privit pretutindeni. Astfel, după o legendă, el a făcut lumea dintr'un bob de nisip, adus de un gusgan din fundul apelor primordiale și uscat, după o altă legendă, pe carapacea unei broaște țestoase. Animalele fură făcute de *Manitu* din grăuntele de nisip și însufletite de spirite inferioare, care intrară în ele. Oamenii au fost făcuți din tulpine de arbori. Primul om a trăit multă vreme nemișcat lângă soția sa, până ce un șarpe le-a ros amândorora rădăcinile, de s'au putut mișca și umbla ca oamenii. După alte legende, oamenii se trag din animale, sau au fost făcuți din pământul roșu, din care se fac lulele. De aceea spune *Manitu* odată pieilor roșii, că luleaua cu care el fumează e carne din carnea lor și de aceea e luleaua în mare cinste la toate triubrile.

Marele Spirit este nevăzut, totuși ia câte odată înfățișarea unei păsări măestre, ale cărei lovituri de aripi sunt tunetul, iar scânteile ochilor fulgerul și ploaia. Într'unele legende se vorbește de lupta sa cu un șarpe răutăcios (personificarea apei), care vrea să-i mănânce ouăle, adică creaturile. Se pare că aci nu e altceva de cât lupta vântului cu norii furtunii

și că Manitu e luat în acest caz ca zeu al vântului, cum ar indica și semnificațiunea cuvântului Manitu-sufrare. Alte ori el ia forma de epure, de șarpe, de biber, de câine, de maimuță etc.

Credința cuprinsă în legenda despre creațiune, că spirite inferioare au intrat în trupurile animalelor, spre a le însufleți și că Manitu ia chip de animale, unită cu părerea că între om și animal nu e nici o deosebire esențială, căci și ele ar avea suflet nemuritor și graiul la fel cu cel omenesc, cum și că sufletul lor poate trece în om și al omului, după ce moare, în ele, a condus la ideea, că omul se trage din animale și la adorarea animalelor sau la *totemism*.

Fiecare clan vede într'un animal, pe care-l poartă fiecare membru al clanului ca emblemă (totem, în dialectul algonchin), pe strămoșul din care se trage clanul. Astfel un clan crede că se trage din epure, altul din vultur, al treilea din șarpe, al patrulea din câine și așa mai departe. Respectivul animal este ținut în mare cinste și nu e ucis. Chiar și celelalte animale sunt cinstite și omorâte cu un anume ceremonial, pentru că în mintea indianului animalul stă mai aproape de dumnezeire de cât omul. După credința lui, Marele spirit a fost ajutat la facerea lumii de zei inferiori cu chip de animal și constelațiunile sunt animale cerești. Dar nu numai animalele, ci și plantele, mai ales cele de prima necesitate pentru om, precum: porumbul, orezul, tutunul etc. ca și cascadele, lacurile, munții etc., sunt oare cum însuflețite. Pretutindeni în natură, indianul vede numai spirite, de care are o teamă îngrozitoare, el, care este atât de întrepid în fața dușmanilor săi trupești. Impotriva acțiunii rele a spiritelor din natură, el crede că se poate apăra cu ajutorul unui spirit protector. Acesta se descopere fie cărui bărbat când ajunge în vârsta pubertății și este proclamat major în chip sărbătoresc. În acest scop, tânărul indian are să postească un post aspru, să se supună la privațiuni și mortificări, să petreacă în singurătate și să aștepte să viseze visul vieții, adică un vis în care i se arată un animal și-i face cunoscut soarta ce-l așteaptă. După aceasta, tânărul trebuie să ucidă un animal din specia ce i s'a arătat în vis, să-i ia pielea și s'o poarte toată viața cu el, ca pe un talisman, care-l ferește de acțiunea răufăcătoare a spiritelor.

În legătură cu cultul spiritelor — care sunt aproape exclusiv naturale și prea puțin ale morților — stă vrăjitoria. Ca și la primitivii din Africa și de pretutindeni, vrăjitorii joacă și la pieile

roșii mare rol. Ei sunt sacrificatori, prezicători, vindecători de boale. Procedul lor cel mai obicnuit pentru vindecarea boalelor sunt trăsăturile, sugerea unei porțiuni de piele, sau administrarea de purgative și băi ca prin aceasta să scoată din corp spiritul care a pricinuit boala și conjurarea acestui spirit, ca să iasă din trup și să intre într'un obiect oare care, care după aceea e ars sau distrus.

Există totuș și un cult special al divinității. Fiindcă se crede că Marele spirit locuște în deosebi în soare, cultul divinității, se reduce aproape cu totul la cultul soarelui sau al focului, care-i, ține locul.

Cultul focului este cu atât mai răspândit cu cât înaintăm mai mult spre sud, dar nu lipsește nici în nord. În multe părți, focul sfânt trebuie ținut aprins neconținut și dacă se întâmplă să se stingă, trebuie aprins cu o deosebită ceremonie. Consfăturile, încheierile de alianțe și de tratate de pace nu se pot face de cât în fața focului. Șinukii cred chiar că focul este un spirit de temut, căruia trebuie să i se aducă ofrande cât mai des, iar alte triburi socotesc că focul este cel ce duce zeilor rugăciunile și juruțele oamenilor. Ca o formă a cultului focului trebuie privite și băile de aburi, care în întreaga Americă trec drept un act cultic, pentru că prin ele omul se simte pătruns de căldura ce vine dela zeul focului. O parte esențială a cultului sunt și jocurile sfinte, ca: jocul urșilor, al focelor, al bisonilor etc. care se joacă imitând aceste animale, pentru a le face favorabile sau a le putea vâna.

Marele spirit este și zeul războiului, al cărui ajutor se cere înainte de începerea ori cărui războiu. În această calitate, i se dă cea mai bună parte din pradă, pentru ca să se asigure de ajutorul său și în viitor. În deosebi i se jertfesc mulți prizonieri de războiu, pentru ca să se sature de carne și de sânge, de care spiritele în genere sunt foarte doritoare. Înainte de a fi jertfiți, prizonierii sunt chinuți crunt și felurit, ca să se facă astfel mai mult pe placul spiritelor.

Sacrificiile omenești se întâlnesc însă și în timp de pace. Se sacrifică în specia! băeți și fete primăvara, pentru ca zeii să dea un bun an agricol. Alte sacrificii sunt de tot felul de animale, din care cel mai de preț este sacrificiul câinelui. Dintre plante se aduc ca jertfă mai ales porumb, tutun și fructe.

Ca reprezentare plastică, dacă nu sunt înfățișați ca animale, Marele spirit și spiritele, sunt reprezentate printr'un

trunchiu de arbore, care are o cât de mică asemănare cu chipul omenesc, sau printr'o prăjină înfășurată în cârpe, cu capul asemenea din cârpe, pe care sunt desenate gura și nasul, iar locul ochilor îl țin sticle sau pietre strălucitoare.

Despre suflet, pieile roșii cred că nu se sfârșește cu moartea, ci că sau trece în trupul unui animal, sau continuă să ducă o viață asemănătoare cu cea de pe pământ. De aceea, la înmormântare, se pun în mormânt, alături de cadavru, arme, instrumente, tutun, colori etc. Căpeteniilor li se înjunghie pe morminte și femeii și sclavi. Mult timp după înmormântare se pune pe mormânt mâncare, până când se găsește neatinsă, ceea ce însemnează că decedatul și-a găsit acolo vânat și nu mai are nevoie de mâncarea adusă lui de cei vii. Sufletele se crede că stau câțva timp în apropierea cadavrelor. Unele triburi fac chiar o gaură în mormânt, prin care sufletele să poată intra și eși după plac. După câțva timp sufletele merg către *câmpiile fericite*. Pentru a ajunge acolo, ele trebuie să treacă mai întâi, pe spatele unui șarpe sau pe o punte ce se clatină, apa unui râu. Cine cade în apă duce o viață plină de chinuri, împreună cu spiritele rele. Cei cari trec bine peste acest râu au să mai treacă încă unul, unde rolul de luntraș îl îndeplinește o femeie cu chip de balenă. Pentru transbordare ea pretinde o recompensă și celor cari nu i-o dau le scoate un ochiu, așa că aceia ajung numai cu un ochiu în câmpiile fericite și nu se pot bucura de toate plăcerile acelu loc.

Se găsește la toate popoarele indiene și legenda despre potop, care nu poate fi împrumutată dela misionarii creștini, pentru că e generală, icoherentă și amestecată cu legenda creațiunii. Asupra felului cum s'a înmulțit lumea din nou după potop, legenda diferă. După unele versiuni, Marele spirit a făcut din pământ doi bărbați, unul alb și, altul roșu, și din coastele lor câte o femeie. Bărbatului alb i-a dat multe cunoștințe și meșteșuguri, iar celui roșu numai arcul, săgeata și câinele. După alte versiuni (algonchine), omenirea de după potop se trage din Manobozho. Cel care a făcut pământul, sau omul primitiv, care a avut de luptat cu tot felul de monștri, iar în timpul potopului s'a urcat pe un arbore înalt și și-a scăpat astfel viața, devenind a doua oară tatăl întregii omenirii. Canadienii numesc Mesu, iar irokezii Marele Manu pe Noe al lor. Kinstinii, de pe cursul superior al fluviului Missuri, povestesc că de potop a scăpat o singură fecioară, care s'a agățat de piciorul unei pasări și a fost

dusă pe o stâncă. Fecundată de un vultur, fecioara a născut doi gemeni, un băiat și o fată, din cari s'au înmulțit din nou oamenii. Irokezii cred că oamenii de după potop au fost făcuți din pietre. Marele spirit a însuflețit două chipuri, făcute de el din pământ. Astfel s'a născut cel dintâi om și cea dintâi femeie de după potop. Cel dintâi om ucise pe fratele său și ajunse astfel stăpân peste întreg pământul. Ideea fratricidului se găsește în mai multe legende și este fără îndoială o variantă a istoriei biblice despre omorârea lui Abel de Cain, după cum legenda crikilor, că în timpul potopului au fost trimise (de unde? nu se spune) două porumbițe, care au găsit întâia oară numai murdărie de rămă, iar a doua oară un fir de iarbă, amintește asemenea de legenda biblică despre potop. Proveniența acestor elemente biblice se datorește, după toată probabilitatea, vechilor invaziuni semite din Asia.

3. Populațiunea Americii de sud este mult mai împestrită de cât a celei de nord. Aci sunt câteva grupe de primitivi, care n'au aproape nimic comun unele cu altele, cum au pieile roșii. De aceea, fiecare din ele cată să fie studiate aparte.

1. *Indigenii Antilelor*. Grupul insulelor Antile a fost cea dintâi parte a continentului american, care fu descoperită de Columb în prima sa călătorie. Deși aceste insule țin de America centrală, totuș pentru că religiunea și însuși caracterul etnic al locuitorilor lor se apropie mai mult de al celor din America de sud de cât de cea de nord, de aceea tratăm despre ei aci.

Locuitorii Antilelor, la venirea lui Columb, prezentau următoarele caractere: Coloarea pielii castanie sau ca arama închisă, părul negru, lung și aspru, cădea, în formă de chică, pe umeri sau era împletit, statura mijlocie, ochii mici, nările mari, fălcile eșite, fruntea lungueață, dinți urâți, corpul cu totul gol. Sufletește erau blânzi, veseli, vioi și naivi. Frumusețea și bogăția solului locuit de ei, ca și climatul foarte moderat, au contribuit de sigur în bună parte la formarea acestei stări sufletești. În privința culturală stau pe o treaptă destul de înapoiată. N'aveau ca arme ofensive de cât săbii de lemn și lănci, cu vârful de os de pește sau de piatră. Pentru hrana lor cultivau porumb, o plantă veninoasă numită manioc, al cărui suc știau să-l facă bun de mâncat, fasole, cartofi etc. Nu cunoșteau plugul, ci se serveau în locul lui de un baston ascuțit cu care găureau pământul, pentru a pune în fiecare gaură câte o sămânță. Cunoșteau însă

meșteșugul irigatului. Sarea o obțineau din apa mării prin fierbere. Se îndeletniceau mult și cu pescuitul și mâncau și șoareci și șopârle. Proprietatea se mărginea la obiectele necesare, căci pământ putea să cultive fiecare unde vrea și cât vrea.

Furtul era pedepsit cu tragerea în țeapă. Arta lor se vede numai de pe oalele de pământ pictate cu ornamente de tot felul și cu figuri de animale. Politicește erau împărțiți într'o mulțime de grupuri sau stătulețe, care aveau în frunte câte un șef cu autoritate absolută, numit cacic. Origina etnică a acestor primitivi nu e cunoscută. Probabil că au venit aci din America de nord, fiind alungați de acolo de pieile roșii.

În privința religioasă, indigenii Antilelor adorau o divinitate a soarelui, *Tonatiks*, pe care o socoteam căpetenie a zeilor tuturor corpurilor cerești. În cinstea lui *Tonatiks*, ei înălțau coloane de piatră de formă falică, simbolizând atât raza soarelui cât și fecunditatea. În vârful coloanelor se punea imagina soarelui, iar alături se construia un altar pe care se aduceau ofrande.

Alături de divinitățile propriu zise, erau adorate spiritele, „șemi” care de fapt se confundau cu divinitățile, căci și acestea erau tot șemi și *Tonatiks* era șeful lor. Fiecare individ, familie, stat își avea spiritul său ocrotitor. Spiritele acestea erau, ca pretutindeni, bune și rele, naturale și suflete ale morților. Reprezentarea și cinstirea lor sub forme materiale a dat naștere unui fetișism bine definit. Fetișii se făceau de lemn, de piatră, de oase de pește sau de bumbac și aveau forme omenești, adesea cu mai multe capete, simbolizând înțelepciunea, sau forme de animale, dintre care obicinuite erau de șopârlă, de șarpe și de broască țestoasă. Unii își gravau pe corp chipul spiritului ocrotitor.

Erau adorate și câteva animale, ca încorporări ale spiritelor. Așa erau de p. pîndă bufnița, care era privită ca animal profetic și șarpele.

Caracteristice sunt pentru această religie următoarele două constatări: Vrajitorii lor îndeplinesc și rolul de preoți, căci aduc jertfe și există temple, în care se păstrează fetișii, ceea ce nu se întâlnește la pieile roșii. De obicei, templele constau din câte o peșteră, din care se credea, că a eșit soarele și luna și fiecare cacic își avea templul său, la care supușii lui veneau în procesiune în deosebi la o mare sărbătoare anuală. Credincioșii aduceau la temple mari cantități de prăjituri, din care vrajitorii

dau mai întâi spiritelor și după aceea împărțeau asistențelor. Înainte de a începe sărbătoarea, credincioșii — pentru ca să se înfățișeze curați înaintea spiritelor bune și să dea afară din ei spiritele rele — își produceau vărsături prin introducerea unui baston pe gât, iar după sărbătoare dansau — în deosebi femeile — dansuri sfinte, cântând imne de laudă în cinstea șemilor și a cacicilor.

Credința despre viața viitoare nu era destul de clară. Se credea, că sufletele continuă viața actuală, că nu părăsesc insula pe care au trăit decedații și că trăesc într'o vale sau pe stânci, ascunse ziua, iar noaptea eșind să se hrănească cu fructele unui pom anumit.

Despre facerea lumii și potop se găsește la acești primitivi mituri de o rară frumusețe și de un avânt poetic neîntrecut.

Toată populațiunea indigenă a Antilelor s'a stins în interval de un veac și jumătate după cucerirea spaniolă.

2. *Caraii* se întindeau dealungul coastei septentrionale și orientale a Americii de sud, dela golful Darien până la gurile Amazonului, de o parte și de alta a fluviului Orenoc.

Numele de carai sau carib, pe care și-l dau ei înșiși, în-sen-nează „brav”. Indigenii Antilelor îi numeau canibali, după țara lor Caniba, și pentru că practicau antropofagia pe o scară foarte întinsă, cuvântul „*canibal*” a trecut în multe din limbile europene cu înțelesul de antropofag.

Caraii erau un neam de marinari îndrăzneți și sălbateci, cari trăeau numai din jaf și piraterie. Statura lor era înaltă și musculoasă, iar culoarea pielii oacheșă închisă, apropiindu-se în unele regiuni de a albilor. Ochii mici, pometele eșite, părul lins și des, iar barba rară ar fi făcut să se creadă că sunt mongoli, dacă n'ar fi avut, spre deosebire de aceștia, nașul acvilin și puternic. Maxilarul inferior îl aveau proeminent, dinții aproape verticali, sprincenele mici, gura mare și buzele puțin pronunțate. Urau agricultura și afară de pradă, se mai îndeletniceau doar cu pescuitul. Nu le plăcea să-și facă nici un fel de proviziune, ci când le lipsea ceva, plecau îndată după jaf. La războiu mergeau cu corpul gol, încinși numai peste mijloc. Pe vrăjmași îi ucideau și-i mâncau, iar femeile și copiii îi luau prizonieri. O parte din femei, câte puteau hrăni, le luau ca soții, iar restul le țineau într'o insulă, ca să nască copii, pe cari-i îngrașau și-i mâncau cu lăcomie la sărbătorile lor. Lucru rar: țineau mult la cu-

răţenia corpului, ceea ce se întâlneşte foarte rar la primitivi şi aveau şi unele obiceiuri bune, ca d. p. pedepsirea cu asprime a adulterului, posturi şi privaţiuni când atingeau vârsta virilităţii şi când era să moştenească demnitatea de şef. Aveau şi ciudatul obicei al cubaţiunii, adică bărbatul făcea pe lăuza, când îi năştea femeia şi mai ales la primul copil.

Când europenii au cucerit pământurile din a căror jefuire trăeau caraibii, aceştia au intrat în războiu cu europenii şi au pierit. Puţinii lor urmaşi de azi sunt negustori foarte isteţi.

Caraibii credeau în doi zei propriu zişi, din cari unul era bun şi celălalt rău.

Numele ce se da zeului bun şi concepţia ce-şi făceau despre el variau dela un trib la altul. În unele părţi, el se chema *Kualina* şi era socotit ca şef al spiritelor. În alte părţi se numea *Kurumbu* şi se credea că este steaua şi zeul mării. Forma cea mai răspândită sub care era conceput era însă cea de personificare a curcubeului, sub numele de *Juluca* şi înfăţişat ca un imens phallus. El se plimbă pe apă şi pe uscat, ca să vadă cele ce se petrec. Când se plimbă pe apă, e bine de oameni, când se plimbă pe uscat, e rău şi toţi trebuie să se ascundă din faţa lui. În plastică îl reprezentau ca om, cu capul acoperit cu pene strălucitoare ca cele de colibri şi coliboi i se aduceau şi ca sacrificiu. *Juluca* e şi cel dintâi om, *Logno*, care a venit din cer şi a făcut mai întâi pământul dintr'o materie moale, după aceea luna şi în cele din urmă pe oameni din buricul său. Pentru că oamenii nu-i mai aduceau jertfe, el îi înecă pe toţi printr'un potop. Din pietre şi din fructe de palmier făcu apoi alţi oameni, sau, după o altă versiune, aceştia se născură dintr'un bărbat şi o femeie, cari scăpară de potop.

Zeul cel rău, care este căpetenia spiritelor rele, se cheamă *Maboia*. El produce furtuna şi pare a fi personificarea nopţii. Prin ofrande bogate, el poate fi schimbat în spirit protector. Caraibii îl purtau la gât şi înaintea luntrilor lor. Chipul i-l făceau cât puteau mai urât.

Spiritele erau şi ele bune şi rele şi ale bărbaţilor se deosebeau cu totul de ale femeilor. Această deosebire vine de acolo că aceşti teribili primitivi cu porniri exclusiv răsoinice îşi închipuiau, că bărbatul are cel puţin trei suflete: al capului, al inimii şi al braţelor, dacă nu atribuea câte un suflet fiecărei părţi a corpului. Cel mai bun din toate sufletele era al inimii, care

după moarte se crede că se preface într'un spirit bun, primește un corp frumos și se duce să locuească în cer. Celelalte suflete se prefac în spirite rele și petrec pe pământ, în aer, pe mare etc. făcând peste tot unde se află numai rău.

Pentru a îmbuna aceste spirite, caraibii își făceau un fel de fetiși din părul, oasele și alte resturi ale morților, crezând că sufletul decedatului va locui în acei fetiși. Pentru a moșteni calitățile șefilor lor, ei le beau cenușa sau le îmbălsămau cadavrele și le păstrau ca mumii.

Aveau însă și fetiși propriu ziși, făcuți de lemn, de piatră sau de bumbac și le dau sau formă omenească, dar întotdeauna hidoasă, sau formă de animale. Ofrandele ce se aduceau spiritelor erau numai fructe, mai ales tutun.

Cultul ce se da spiritelor, ca și divinităților, consta, în afară de jertfe, și în dansuri.

Localuri proprii pentru cult n'aveau nici sărbători anumite, ci numai cele ce se celebrau la nașterea unui copil, la vindecarea de o boală, la nuntă, la întoarcerea din expedițiile lor de jefuire etc.

Vrăjitorii sunt și pentru ei ceea ce sunt pentru toți primitivii.

Despre viața viitoare își închipuiau, că este în parte o continuare a celei de pe pământ, căci cei bravi vor duce o viață fericită în niște insule foarte frumoase, sau în casa soarelui, sau în cer alături de stele, unde vor fi slujiți de femeile, de sclavii și de câinii ce au avut pe pământ și cari pentru aceasta trebueau îngropați cu mortul; sufletele celor lași se prefac, cum am văzut, în spirite răufăcătoare.

Miturile lor nu sunt așa de frumoase ca ale primitivilor din Antile. Caracteristic, e că ei cinsteau mai mult luna, pe care o considerau masculină, de cât soarele. În timpul eclipselor, fie de lună fie de soaree, caraibii țipau, urlau, amenințau și conjurau cu ajutorul unei tigve magice, purtată de o tânără fată, pe spiritele rele, ca să nu le omoare luna sau soarele. Când se produceau cutremure de pământ, ei jucau de bucurie, căci credeau că și mama lor, pământul joacă.

3. *Triburile braziliene.* Intinsul teritoriu dela răsărit de munții Cordilieri, dela Orenoc până la îmbucătura râului La Plata, din care cea mai mare parte ține de Brazilia, era stăpânit la descoperirea Americii de o sumedenie de populațiuni indigene, al căror număr se ridică, după unii etnologi, până la 400.

Cum n'ar fi cu putință să vorbim de toate aceste populațiuni în parte, trebuie să ne mulțumim cu împărțirea lor în două mari grupe, care într'adevăr nu cuprind în cadrul lor absolut toate triburile, dar le cuprind pe cele mai multe.

Aceste două grupe sunt: tupi-guaranii și botocuzii, sau cum i-au numit spaniolii și portugezii când au venit întâia oară în atingere cu ei „*indios mansos*” (indienii blânzi) și „*indios da matto*” (indienii pădurii sau silvestri).

Tupi-guaranii sunt un neam de oameni oacheși-gălbui, mici de statură, îndesați, cu picioarele și mâinile scurte, cu fruntea îngustă și bombată, cu craniul turtit în chip artificial, cu nasul de asemeni turtit, cu fața rotundă, cu sprincenele arcuite, cu gura potrivită, cu părul lung, negru și aspru, cu barba rasă. Firea le este tăcută, ca și a pieilor roșii. Au o mare abilitate în a se servi de picior în locul mâinii. Le place mult să dea forme bizare părului, afară de cazul când proiectează o răzbunare, când îl lasă să crească neîngrijit. Bărbații poartă podoabe atârinate de buze, femeile de urechi. Și unii și alții se gătesc cu cingători de măr-găritare sau de scoici, cu pene și cu tot felul de boieli. Tatuarea este semnul dintinctiv al bravilor războinici și al tinerelor de măritat. Imbrăcămintea femeilor este foarte sumară, iar bărbații umblă cu totul goi. Altă dată erau mult mai dedați canibalismului. Mâncau prizonierii de războiu, după ce-i îngrășau, iar unele triburi mănâncă pe bătrâni și mamele pe copiii morți, ca să nu putrezească în mormânt. Iubesc mult animalele, de aceea cresc multe maimuțe, papagali, etc. și nu arareori femeile alăptează pui de maimuțe, găsiți prin păduri. Cultivă foarte mult porumbul, din boabele căruia prepară și o băutură ametoitoare. Au ca și caraibii, obiceiul cubațiunii și locuiesc cu sutele în câte o casă lungă de zeci de metri, în loc de a-și avea fie care familie coliba sa.

Botocuzii, reprezentanții cei mai tipici ai categoriei indienilor silvestri, sunt de culoare oacheșă-roșcată, cu nasul și fața turtită, cu ochii mici și pătrunzători, cu privirea piezișă. Vorbesc mai mult din cerul gurei și pe nas decât cu buzele. Numele și-l trag dela cuvântul portughez *botog* (butuc), pentru că au obiceiul să-și pătrundă buzele și urechile cu o bucățică de lemn, pe care o poartă ca podoabă. Umblă cu desăvârșire goi, mănâncă aproape orice, șopârle, broaște și chiar un fel de pământ, care conține oare care substanțe vegetale. Un scrupul religios îi face

însă să nu mănânce șerpi. Sunt antropofagi și poartă ca trofee craniile dușmanilor mâncați. Când au răgaz, sug mai întâi sângele victimelor și după aceea le fierb carnea. De fie care om mâncat astfel își fac o tăetură pe piept, așa că după numărul tăeturilor se poate ști numărul oamenilor mâncați de fiecare din ei. Ca și unii dintre guarani își mănâncă bătrânii, după ce mai întâi îi omoară. Nu cultivă nici un fel de plante, trăesc veșnic în războiu, în care se servesc de săgeți înveninate. Sunt puțin inteligenți și de o lenevie de spirit crasă. Într'un cuvânt sunt neamul de oameni cel mai înapoiat.

În privința religioasă ambele grupe nu se deosebesc mult între ele. De aceea vom vorbi despre religionea amândorora la un loc.

Religiunea indigenilor brazilieni este astrală. Toate aceste triburi adoră luna, sub diferite numiri. Botocuzii îi zic „*Taru*”. Ea este stăpâna cerului, cea care naște soarele și un spirit rău. Mamele își expun copiii la lumina lunii, ca ea să-i cunoască și să-i protejeze. Câte odată ea se plimbă pe pământ, dar aceasta nu e spre binele oamenilor, căci după aceea mor mulți dintre ei. Dintre stele este adorată mai ales constelațiunea Ursei mari, în cinstea căreia se dansează dansuri religioase, care, dimpreună cu sacrificiile, sunt de altfel aproape întregul cult al tuturor divinităților. Triburile tupi au ca zeu suprem pe *Tupan*, dela care și trag și numele. El este zeul tunetului și al vântului și e înfățișat printr'un cap de om, cu un colan împrejur, care împrăstie raze. La botocuzi, *Tupan* e zeul agriculturii.

Credința în spirite este la fel ca la ceilalți primitivi ai Americii, cu deosebirea doar că teama de ele este așa de mare, că un primitiv de aceștia n'ar eși noaptea singur din locuința sa pentru nimic în lume. Animalele sunt acelea în care se întrupează spiritele și cele care fac legătura cu ele. În deosebi uleul și șarpele sunt, din această cauză, cele mai adorate. Tot din animale se trag, după credința celor mai mulți, și oamenii, deși nu lipsește și credința că s'ar trage dintr'un arbore.

Credința în viața viitoare nu este destul de limpede, iar legendele despre creațiune și potop sunt variate și destul de interesante.

4. *Neamarile din sudul Americii.* În extremitatea sudică a continentului american locuiesc, sau mai exact locueau, căci resturile lor sunt azi puțin numeroase — o mulțime de neamuri de

primitivi, care au între ele și mai puțină asemănare de cât cele braziliene. Neputând vorbi de toate la un loc, pentru că n'au de cât prea puține trăsături comune, nici de fiecare în parte, pentru că sunt prea multe și unele nu sunt nici bine studiate, vom vorbi numai de câteva din ele.

a) *Guyacuru*, cari locuiesc între Paraguay, Pilcomogo (un afluent al La Platei) și Coriente, sunt cea mai frumoasă rasă de oameni din America meridională. Coloarea feții este arămie închisă, sunt de statură înaltă, își tatuează fața și zugrăvesc corpul, își rad părul corpului și nu lasă de cât un smoc în creștet și umblă cu totul goi, încinși numai. Trăesc numai din jaf, la care se cred îndreptățiți de un mit religios. „La început — zic ei — Dumnezeu a chemat toate neamurile de oameni și a dat fiecăruia câte un dar. Unora le-a dat vânătoarea, altora pescuitul, altora lucrarea pământului. Pe *guyacuru* îi uită însă. Atunci ei se duseră și se plânseră strămoșului lor, vulturul, din care se trag. Acesta le spuse că se plâng de geaba, căci lor li s'a dat partea cea mai bună, pentru că ei au dreptul la tot ce s'a dat celorlalți. De aceea — conchid ei — noi nu furăm nici odată, ci ne luăm înapoi ceea ce este al nostru”.

Din faptul că *guyacuru* cred că se trag din vultur, se deduce că ei adoră cerul sau vântul, care sunt înfățișate de primitivi întotdeauna printr'una din pasărilor mari.

Din obiceiurile lor în legătură cu religiunea se mai cunosc următoarele: Nu numai tinerii când ating vârsta pubertății, ci și adulții, când trec pragul bătrâneții, sunt supuși la adevărate torturi. Au și o sărbătoare anuală însoțită de asemeni de mari austerități. Când moare un șef, ajunează toți supușii lui, i se sacrifică mai mulți sclavi și sclave și toți supușii își schimbă numele pentru ca mortul să nu-i mai recunoască, dacă sufletul său ar vrea să facă rău cuiva. De asemeni, nu se rostește încă odată numele morților, pentru ca să nu li se evoace spiritul.

b) *Abiponii*, vecini cu *guayacuru*, sunt tot așa de voinici ca ei. Au obiceiul de a-și smulge tot părul de pe corp, de a-și tatua fața și de a-și lăsa sânge din diferite părți ale trupului, dar mai ales din limbă, când ajung la vârsta matură, sau când își propun să facă ceva de seamă. Nu vor să aibă mai mult de doi copii, de aceea pe cei ce trec peste acest număr îiucid. Intre ei sunt corecți, dar pe streini îi înșală fără scrupul. N'au conducători de cât în timp de războiu și pot fi șefi și femeile. Când

se îmbolnăvește cineva, fac în jurul lui un zgomot infernal, ca să alunge spiritul rău care pricinuește boala. Dacă bolnavul nu se însănătoșește, îl părăsesc consternați. Morților li se taie limba și scoate inima, care se dau unui câine să le mănânce, probabil pentru că se crede că în aceste două organe își au reședința spiritele rele. Alături de cadavru se pun în mormânt tot felul de lucruri ale mortului, iar cele ce mai rămân le distrug, ca să nu vină sufletul mortului să le ceară dela cei cari le ar deține. Rudele și prietenii mortului își schimbă numele și nu-l pronunță niciodată pe al decedatului.

Nu par a adora alte divinități de cât pleiadele, din care cred că se trag și a căror aparițiune anuală, în Maiu, o sărbătoresc cu dansuri șgomoase.

Vrăjitorii joacă și la ei mare rol. Au și obiceiul cubațiunii bărbaților.

c) *Indienii pampelor*, care se întind pe cele două țărmuri ale La Platei, au ca reprezentanții tipici pe *charruas* și *puelches*. Charruas sunt oameni scurți și îndesați, grași, cu capul mare, cu buzele groase, cu nasul și cu ochii mici. Coloarea pielii e oacheșă închisă, așa că trec drept cei mai negri dintre toți primitivii Americii. Au puțin păr și barbă și mai puțină. Se hrănesc aproape numai cu carne de cal, care le e și animalul de muncă cel mai prețios. Sunt oameni posaci: nu joacă și nu cântă niciodată. Nu se cunoaște ce divinități au, au însă cultul morților și obiceiul ca la moartea unei rude să-și taie un deget, să ajuneze și să se supună la privațiuni aspre și solitudine.

Puelches sunt mai puternici decât charruas, dar mai puțin negri, au figura rotundă și nasul turtit, sunt de asemeni buni călăreți, le plac podoabele de argint, pe când aurul îl șocotesc ca piază rea, le plac dansurile desmățate, sunt murdari și dacă n'au foc la îndemână, mănâncă carnea crudă.

Religiunea lor e solară. Pe morți îi îngroapă și cei vii se culcă întotdeauna cu capul spre răsărit. De mai multe ori pe an au dansuri sfinte în cinstea soarelui, căruia îi aduc ca jertfă animale și o plantă numită yerba. Au și un zeu rău, al vântului sau subteran, care se numește *Gualisu* sau *Arraken*. Cred că strămoșii lor sunt în cer și că stelele sunt spiritele lor rătăcitoare.

d) *Patagonii*, sau *tehuelches*, adică oameni din sud, cum se numesc ei, sunt oameni de statură înaltă, de culoare măslinie, cu capul mare, fața rotundă, fruntea joasă și turtită, nasul mic

și cărnos, buzele groase și bărbia puternică. Se hrănesc cu carne de cal, și cu vânat, beau mult băuturi amețitoare și le plac dansurile. Sunt totuși buni la suflet și pașnici.

Patagonii adoră un Dumnezeu al cerului, pe care-l numesc *Asckemet-Kanet* și pe *Valișu* (acelaș cu Gualișu al puelchilor), care locuiește sub pământ, e aci bun, aci rău și e reprezentat printr'un arbore singuratec, ale cărei crăci sunt încărcate de ofrande. Imagina foarte felurită a acestui zeu se găsește prin toate casele, dar se ține ascunsă. Vrajitorii se îmbracă în haine femeiești când au de săvârșit un act magic. La înmormântare ajunează, își văpșesc fața cu negru, în semn de tristețe și se rănesc. Fericirea în viața de dincolo de mormânt constă în a bea băuturi amețitoare. Cu privire la origina lor cred, că se trag din stele sau dintr'o peșteră.

e) *Fuegienii* sunt oameni de statură mijlocie, de culoare oacheșă-arămie, cu capul și pieptul mare, iar mâinile și picioarele scurte, cu fața rotundă, dar lată, cu nasul lung, cu fruntea mică și turtită, cu ochii mici și cu buzele groase. Imbrăcați în piei de câine de mare, ei se apără în contra frigului cumplit din țara lor numai aprinzând focuri sub cerul liber și înghemuindu-se în jurul lor. Numeroasele fumuri produse de aceste focuri, fiind văzute de cei dintâi corăbieri europeni, cari au descoperit această țară, au făcut să i se dea numele de Țara de foc, cândea mai pe drept ar trebui să se numească Țara de gheață. Locuind o țară cu desăvârșire săracă, fuegienii au rămas foarte înapoiați în privința culturală și aproape fără nici un fel de organizațiune socială

Ei cred, că un om negru, de statură uriașă, umblă noaptea prin păduri și prin munți, ascultând ce vorbesc, spionând ce fac oamenii, și aducând ploae și vreme bună. Acest om cu puteri supranaturale nu poate fi altceva decât un zeu și anume zeul lunii (care în limba fuegiană e masculină), așa cum și l-a putut înfățișa aceest sărman neam de oameni atât de înapoiat din punct de vedere intelectual, ca și în toate privințele. El are multă asemănare cu Gualișu al puelhilor și cu Valișu al patagonilor.

Teama ce ei au de a pronunța numele morților este o dovadă puternică despre credința lor în viața viitoare, iar felul cum vrajitorii tratează boalele, arată credința lor în spirite.

f. *Araucanienii*, înrudiți ca neam cu indienii pampelor și cu

fuegienii, erau poporul cel mai înaintat din punct de vedere cultural, din America de sud, când a fost descoperit acest continent de europeni. Ei erau agricultori, cunoșteau irigația și poate chiar plugul, domesticiseră lama, aveau anul solar de douăsprezece luni cu 5 zile intercalate, etc. Treburile obștești erau puse la cale de căpetenii. Când se adunau aceștia, se jertfea mai întâi un berbec negru, a cărui inimă se trecea pe la gura asistenților.

Zeul lor suprem se *numia Pillan*, adică spirit, sau *Toqui*, marele șef al cerului, care se manifestă în tunet și în izbucnirile vulcanilor. Alături de acesta erau o mulțime de spirite, dintre care unul era socotit ca zeu special al războiului. Un cult bine stabilit nu exista totuș, ci numai în caz de epidemii, de adunarea căpeteniilor sau de încheierea unui tratat, se aducea jertfă un berbec negru și se ardea tutun în cinstea zeilor.

Apo sau *Glencu*, căpetenia spiritelor rele, căruia i se da un cult special, pare a fi zeul lunii sau al vântului, pe care l-am întâlnit la primitivii de mai sus.

Vrăjitorii nu lipsesc nici la ei, iar morții erau îngropați cu tot felul de obiecte și cu fața spre apus, pentru că se credea, că sufletele lor se duc într'acolo, undeva dincolo de mare. De aceea, cadavrele se puneau uneori într'o luntre și li se da drumul pe mare. Se mai credea, că sufletele răposaților nu pornesc îndată pe drumul, plin de piedici, către locuința lor de veci, ci rămân un timp oarecare în mormânt, de unde es noaptea și dansează prin munți și prin păduri.

IV. PRIMITIVI CONTINENTULUI AUSTRALIAN.

Continentul australian constă dintr'un foarte mare număr de insule, cuprinse de geografi sub patru nume: Australia, Melanezia, Micronezia și Polinezia.

Populațiunea tuturor acestor insule diferă mult dela unele grupe de insule la altele, atât în ce privește caracterele etnice, cât și cu privire la religiune, cultură, stare socială etc. și cu toate acestea se găsesc trăsături comune în toate laturile vieții ei, care o fac să apară ca o unică rasă de oameni, denumită *australiană* sau *malaică*. Că ea este autohtonă, cum se susține de etnologii darwiniști, cari văd în australieni urmași direcți ai maimuței, nu e de loc probabil, ci e aproape sigur, că

origina ei este Asia și anume neamurile mongolice, care au fost împinse către insule — care altădată erau mai strâns legate între ele și de Asia — parte de arii indieni, parte chiar de alte neamuri mongolice. Imprejurările deosebite de mediu fizic, în care a trăit și amestecul cu neamuri de altă rasă, au făcut ca, cu vremea, să se deosibească atât de cei rămași în Asia, cât și dela o grupă de insule la alta.

Pentru a ne putea da seama mai bine de religiunea acestor primitivi, să luăm pe fiecare din cele patru grupe geografice în parte, trecând peste mării propriu zise, adică peste locuitorii insulelor Iava, Sumatra, Celebes ș. a. a căror religiune e prea mult amestecată cu elemente brahmane, budiste și mahomedane.

1. *Australienii*, la cari se numără și tasmanii — azi dispăruți aproape cu totul — sunt cunoscuți sub numele generic de „*negri australieni*”, pentru că se deosibesc atât de negrii propriu zise, prin colorarea pielii lor neagră-cenușie, mâinile și picioarele lungi, pântecul balonat, ochii mici și duși în fundul capului, nasul turtit, gura mare, buzele groase, barba deasă, corpul slab și acoperit cu păr, cât și de malaezi. Unele triburi sunt foarte urâte și toate în general se pot servi de picior aproape tot așa de bine ca și de mână și se suie cu ușurință pe arbori, ceea ce-i face să se asemene mult cu maimuțele. Sărăcia pământului și lipsa de vânat îi face să fie veșnic nomazi, să mănânce insecte, viermi, larve și tot felul de murdării, să-și mănânce dușmanii și chiar copiii. Le place mult mierea sălbatecă, pentru descoperirea căreia se servesc de următorul ingenios mijloc: prind o albină și-i lipesc un mic fulg alb. Albina, speriată, se întoarce spre locuința comună și cum fulgul e destul de greu pentru ea, ea zboară așa de încet că poate fi urmărită de om și astfel se descoperă roiul. Vânatul îl fac cu o adevărată artă (Vezi *Elie Reclus, Le Primitif d'Australie*).

Îmbrăcămintea australienilor este foarte redusă sau lipsește cu totul. Frigul îi silește însă să-și facă o îmbrăcăminte de piele de câine sau de cangur. Ei sunt poate singurul neam de oameni la care femeile n'au nici un fel de găteală, pe când bărbații dimpotrivă pun mult preț pe tot felul de podoabe, ca: tatuajul, vopsirea corpului cu argilă de diferite culori, împoțonarea cu panglici roșii la sărbătorile lor religioase și cu panglici albe în timp de războiu etc.

Le plac mult dansurile, mai ales cele care imită mișcările diferitelor animale, cum și poveștile, legendele și desenul, pentru care au înclinare din naștere. Au și poezii ritmate și rimate. Arma lor obicinuită este temutul bumerang, o bucată de lemn rotund, pe care o aruncă la distanțe foarte mari în așa fel că se întoarce înapoi de unde a fost aruncată.

Cu toată starea lor înapoiată, sunt totuși foarte manierați și prevenitori în purtarea lor unii față de alții, ceea ce nu-i împiedică însă să se supere ușor, să se certe și să se omoare, pentru a-și mânca fie care dușmanul învins.

În privința socială, ei n'au aproape nici o organizațiune. Capul unei familii mai numeroase sau care s'a distins prin vitejia sa este șeful mai multor familii sau al unui clan. Autoritatea sa este însă numai nominală. Fiecare clan își are „kobong”-ul său, adică un animal sfânt, pe care nu-l mănâncă, al cărui chip și-l tatuiază pe corp, și-l desenează pe armele și uneltele lor, după care se recunosc membrii aceluiaș clan și se socotesc înrudiți între ei, așa că cei ce au acelaș kobong nu se căsătoresc unii cu alții, care este, cu alte cuvinte, ceea ce este totemul pentru pieile roșii (Vezi E. Durkheim „*Les formes élémentaires de la Vie religieuse — Le système totémique en Australie*”, în special cartea II, capitolul I, *Les Croyances proprement totémiques*) și E. Reclus op. cit.

În ce privește religiunea australienilor, s'a susținut într-o vreme, că ei n'ar avea nici o religiune, iar în vremea din urmă se susține că religiunea lor s'ar reduce la totemism. La începutul acestui veac, englezii *Spencer* și *Gillen*, cari au trăit mai mulți ani printre primitivii din centrul și nordul Australiei, și Howitt, care a trăit printre cei din sud-estul Australiei, și puțin mai târziu germanul *Strehlow*, după ce a trăit peste 20 de ani în centrul și nordul Australiei, au dat la lumină foarte interesante și temeinice lucrări despre viața și credințele australienilor. Din aceste lucrări reiese, că totemismul joacă un mare rol la australieni și că stă în strânsă legătură nu numai cu viața lor socială, ci și cu cea religioasă, că a dat naștere la o mulțime de rituri și că în multe părți constituie el singur religiunea efectivă, așa cum am văzut că o constituie la primitivii altor continente fetișismul sau animismul. Pe baza acestor constatări a construit apoi sociologul francez Durkheim, o întreagă teorie despre totemism ca origină a religiunii în genere și de pretutindeni (în opera sa mai sus

citată). Nu e locul aci să arătăm exagerările și slăbiciunile teoriei lui Durkheim, ci e deajuns să accentuăm că australienii, de altfel ca toți primitivii, adoră și divinități propriu zise și au un cult destul de dezvoltat.

În sud și sud-est este adorat un zeu al cerului, care poartă numiri diferite după diferitele triburi. Unii îi zic *Coyan* sau *Tian*, alții *Baiantei* sau *Peiamei*. El locuște în ceruri și a făcut totul, din care cauză i se zice și *Mahman-mu-roc*, adică Tatăl tuturor. Mânia lui se potolește prin dansuri. Unele triburi cred că Peiamei locuște într-o insulă spre răsărit, iar departe spre apus locuște fratele său Darargival, care, de necaz că și-a pierdut cuțitul (cea mai simțită pierdere pentru un australian) a trimis variola asupra oamenilor. Spre a-l îmblânzi, i se aduce sacrificiu un cuțit nou. Curcubeul este o parte din trupul Dumnezeului cerului. După o veche tradiție, ar fi fost de mult un potop, din cauza căruia oamenii de atunci au fost mutați în cer și s'au prefăcut în stele, care vin din când în când pe pământ în formă de animale și influențează viața oamenilor. În răsărit se vorbește despre zeul *Motogon*, cu chip de om gigantic, care a făcut lumea numai cu suflarea sa, dar care acum a îmbătrânit și nu mai face nimic. Indigenii din apropiere de Sydney cred că el locuște pe vârful munților albaștri, de unde trimete furtuna. El pare a fi dar zeul vântului. După un mit, *Pungil*, zeul australienilor ar fi fost învins de zeul albilor și prăbușit înlăuntrul pământului. Despre tribul Arunta, Spencer și Gillen afirmă că n'au observat la el nici o credință religioasă, pe când Strehlow ne încredințează că arunții adoră un Dumnezeu, căruia îi dau numele de *Altjira*, care însemnează „Dumnezeu bun”, (Strehlow, *Die Aranta und Loritjastämme*, apud Durkheim op. cit. 410). În Noua Golie de sud e adorat *Daramiulun* etc.

Iată ce zice însuș Durkheim despre zeul care poartă nume diferite după diferitele triburi australiene: „Caracterele esențiale ale acestui personajiu sunt pretutindeni aceleași: e ființă nemuritoare sau chiar veșnică, căci nu se trage din nimeni altul. După ce a locuit pe pământ un timp oare care, el s'a înălțat la cer și continuă a trăi acolo înconjurat de familia sa, căci i se atribuie în deobște una sau mai multe femei, copii, frați, cari câteodată îl ajută în funcțiunea sa. În legătură cu locuința ce i se atribuie, el este indentificat, ca și ai săi, cu anumite stele. I se atribuie de altfel o putere asupra astrelor. El a rânduit mersul

soarelui și al lunii și le dă porunci. El face să țâșnească fulgerul din întunec și trimite trăsnetul. Pentru că el este tunetul, stă în legătură și cu ploaia: lui i se adresează oamenii, când e secetă sau prea multă ploaie. De el se vorbește ca de un felde creator: e numit tatăl oamenilor și se zice, că el i-a făcut. După o legendă din Melbourne, Bungil ar fi făcut pe cel dintâi om, în chipul următor: A luat argilă și a făcut o statueta. După aceea a dansat în jurul statuetei de mai multe ori, i-a suflat în nări și ea a început să meargă. După un alt mit, el ar fi aprins soarele care a încălzit pământul și a făcut să easă oamenii din el. Odată cu oamenii a făcut și animalele și arborii. Lui i se datoresc toate meșteșugurile, armele, graiul și riturile triburilor. El este binefăcătorul omenirii și un fel de pronietor al ei. El aprovizionează pe adoratorii săi cu tot ce le este de trebuință și stă în legătură cu ei, fie direct fie prin intermediari. Ca apărător al moralei publice, el pedepsește cu asprime pe cei ce o violează. După unii observatori, el ar îndeplini chiar rolul de judecător după trecerea oamenilor din această viață, ar face deosebire între cei buni și cei răi și n'ar trata pe unii ca pe ceilalți. În tot cazul, el este înfățișat adesea ca stăpânitor peste împărăția morților și ca cel care primește sufletele când trec la veșnicie. De oarece inițierea este forma de căpetenie a cultului tribal, riturile de inițiere stau în legătură cu el, el este centrul lor. În rituri, el este înfățișat foarte adesea printr'un chip făcut din coajă de arbore sau de pământ. Se dansează în jurul lui, se cântă în cinstea lui, i se adresează adevărate rugăciuni. Se lămurește tinerilor cine e personagiul, pe care-l înfățișează acea figură; li se spune numele lui secret, pe care femeile și neinițiații nu-l pot afla; li se povestește istoria să și rolul pe care tradiția i-l atribuie în viața tribului. În alte clipe se ridică mâinile către cer, unde se crede că-i e locuința, sau se îndreaptă spre cer armele sau uneltele de ritual, ca mijloc de punere în comunicație cu el. Se crede că e pretutindeni. El veghează asupra neofitului, cât timp e singur în pădure; priveghează la felul cum se săvârșesc ceremoniile; inițierea este cultul său.

Priveghează așijderea ca aceste rituri să fie observate cu luare aminte și în particular când se fac greșeli sau nu se ia bine seama, el pedepsește grozav. Autoritatea fiecăruia din zeii supremi nu se mărginește la un singur trib, ci este recunoscută deopotrivă de mai multe triburi vecine. Bungil este adorat

aproape în tot statul Victoria, Boiame pe o mare întindere din Noua Galie de sud, etc. ceea ce explică micul număr al acestor zei față de o suprafață geografică destul de mare. Cultele al căror obiect sunt ei au deci un caracter internațional. Se întâmplă chiar că mitologii diferite se amestecă, se combină, își fac împrumuturi reciproce. Astfel, cele mai multe triburi, care cred în Baiame, primesc și existența lui Daramulun, numai că îi dau mai puțină cinste și fac din el un fiu sau frate al lui Baiame, supus lui. Credința în Daramulun este asemeni răspândită, în forme diferite, în toată Noua Galie de sud. Internaționalismul religios nu este dar o particularitate a religiunilor mai noi și mai înaintate, ci, dela începutul istoriei, credințele religioase manifestă tendința de a nu se închide într'o societate politică strict delimitată. Este în ele un fel de capacitate firească de a trece peste granițe, a se împrăștia, a se internaționaliza. Fără îndoială, au fost popoare și vremuri când această capacitate spontană a fost ținută pe loc de trebuințe sociale protivnice. Ea n'a fost dar întotdeauna reală și, cum se vede, prea primitivă" (Les formes elementaires de la vie religieuses, 410—414).

Acest lung citat dovedește că însuș Durkheim, care susține, că religiunea australienilor se reduce la totemism, este totuș o religiune cu divinități propriu zise și cu un cult destul de dezvoltat, din care nu lipsește nici elementul social și cel moral.

Afară de zeii de până aci, sunt adorați în Australia sudică soarele și luna, în cinstea cărora se execută dansuri religioase și se crede că soarele, ca soție a lunii, își ucide bărbatul în fie care lună.

Sunt apoi o mulțime de zei sau spirite locale, care nu areori sunt indentici cu zeii de mai sus. Așa sunt d. p. *Nganno*, în chipul unui mare pește, *Tarrotarro*, în forma unei șopârle uriașe, despărți sexurile, introducând deosebirea dintre bărbat și femeie, *Tarnda*, în chip de Cangur, învață pe oameni tatuarea, lura, un șarpe uriaș, introduse tăerea împrejur și pedeapsa pentru cei ce nu o vor primi. El trăește în calea laptelui.

În stele se crede asemeni că locuiesc familii și triburi omenești. Astfel constelația Orion ar consta din grupuri de vânători, de casuari și de canguri. Pleiadele ar fi o grupă de fete ce scormonesc după rădăcini sau dansează dansul lunii, etc.

În lăuntrul pământului își are locuința *Cienga* sau *Cuinyo*, zeul cu pântece imens, care mănâncă morții și priveghează la

observarea tabu-lui. El poartă și alte nume. Sub numele de *Vangul* e considerat ca mâncător de femei, iar sub cel de *Potoian* mâncător de copii. Intunerecul este elementul său, iar focul îl înspăimântă.

În sfârșit, afară de divinitățile și spiritele mai înalte, sunt încă o mulțime de spirite mai mici (Ingna) care pricinuesc oamenilor boale, necazuri, vise urâte, aprind focul vulcanilor, aruncă cu pietre aprinse prin văzduh, etc., etc. Pentru a se feri de acțiunea lor rea, magia pune la dispoziția oamenilor numeroase mijloace. Cel mai reputat dintre toate este posedarea *pietruii înțelepților*, drept care iau australienii pietrele strălucitoare și străvezii. Vrăjitorii trebuie să aibă această piatră în stomac și să poată transmite bucățele din ea în vinele acelorora pe cari vor să-i vindece cu arta lor. Vindecarea de boale este privită ca alungare a puterii vrăjitoriei. Vrăjitorul leagă, frământă, lovește, calcă'n picioare membrul bolnav, pentru ca să sperie și alunge spiritul, care a produs boala. Sunt triburi întregi, care au reputațiunea de buni vrăjitori.

Cultul. Afară de ofrande, de sărbători și de dansuri religioase, nu e un cult regulat. Locurile templelor propriu zise sunt locuri sfinte, în care se crede că vin și se arată zei și colibe, în care se păstrează fetișii. Între uzanțele religioase se numără: sacrificarea (de unele triburi) a unei fecioare din doi în doi ani, când se adună căpeteniile la sfat, ruperea a doi dinți incisivi la fiecare tânăr, când atinge vârsta pubertății, oprirea pentru copii de a mânca carne de casuar și de cangur, pentru tineri de a mânca sângele, măduva și măruntaele acestor două animale și pentru toți de a pronunța numele morților.

Moartea este de obicei privită ca un efect al magiei negre, de aceea se urmărește și pedepsește presupusul ei pricinuitor. Pentru ca mortul să nu se răsbune pe rudele sale, că nu l-au regretat în deajuns, fiecare din acestea își scoate unul sau mai mulți dinți, își taie un deget, își face tăeturi adânci pe corp sau își cauzează vreo altă durere mare. Mortului i se pun în groapă armele sale frânte și i se aprinde mai mult timp foc pe mormânt, ca să se încălzească. Unele triburi pun cadavrele în scorburi de arbori, sau le înfășoară în coji de arbori și le atarnă de ramuri sau de prăjini înalte, ca să se poată încălzi dela soare. În mormântarea se face cu mare cinste și după toată rânduiala, căci altfel sufletul mortului se prefăce în spirit răufăcător și-și chinuște rudele vii.

Despre suflet se crede că trăește mai departe și după despărțirea de trup și că are aceleași organe ca și trupul pe care l-a părăsit. Dacă se mutilează trupul, e mutilat și sufletul. De aceea, australianul taie mâna dreaptă vrăjmașului său mort, pentru ca sufletul lui să nu-i mai poată face rău. Câtva timp după moarte, sufletele stau pe vârfurile arborilor, și pot intra în cei cari trec pe sub arbori. Locuința lor definitivă este, după unii, sub pământ, după alții într'o insulă depărtată în apus, numită insula morților, după alții în nori, iar ale celor mai de seamă în stele. Credința că sufletele morților au culoarea feții albă a făcut pe australieni să ia adeseori pe câte un european drept sufletul vre-unuia din morții lor. (Amănunte asupra obiceiurilor dela înmormântare vezi în Reclus op. cit.).

2. *Melanezienii*, adică locuitorii insulelor Noua Guinee, Noua Caledonie, Solomon, Hebride, Figii s. a. cunoscuți sub numele de *papua*, care însemnează „păr creț”, se deosebesc fizicește de australieni prin părul lor negru-oacheș, stufos și creț, iar sufletește prin aceea că sunt mai deștepți mai curioși și mai întreprinzători. Le place muzica și poezia și-și dau multă osteneală să înfrumusețeze toate obiectele de care se servesc. Din cauză că fauna este în insulele melaneziene foarte săracă, locuitorii lor au fost canibali pasionați. Erau mâncați în deosebi cu mare plăcere victimele naufragiilor, pe care ei le socoteau ca daruri ale oceanului. Europeanii cuceritori au făcut să dispară aproape cu totul canibalismul, a rămas totuș barbarul obicei de a ucide copiii, cari sunt socotiți de prisos, bătrânii și femeile, când le mor soții.

Cu toate că natura solului și condițiunile de viață în insulele melaneziene sunt foarte asemănătoare cu cele polineziene, religiunile lor nu se aseamănă între ele, ba nu se aseamănă mult nici între insule apropiate din acelaș grup geografic și de multe ori diferă dela un trib la altul.

În Noua Guinee și în alte insule se întâlnește cultul soarelui. Zeul principal se numește *Mangundi* sau *Conori*, care se arde, pentru a se naște din nou, ceea ce însemnează, că el nu e altceva de cât personificarea și îndumnezeirea soarelui. După un mit, el a primit o nucă minunată dela Samperi (lucefărul de dimineață) și a aruncat-o în sânul unei fete, care a născut pe oameni, iar ea s'a prefăcut după aceea în stâncă. Tot el a învățat pe neo-guineeni multe lucruri bune și folositoare, dar ei nu l-au

ascultat, din care cauză el i-a făcut negri și cu părul creț și i-a părăsit. Va veni însă odată din nou și va aduce fericire oamenilor.

În insulele Figi, zeul suprem se cheamă *Ndengai* și este înfățișat ca jumătate stâncă, jumătate șarpe și veșnic chinuit de foame. Slujitorii lui se duc să-i aducă jertfe, dar se întorc totdeauna cu mâna goală, ceea ce însemnează că nu i se aduc jertfe. El poartă lumea în spate. Când se întoarce de pe o parte pe alta, se cutremură pământul. Unul din fiii sau servitorii săi a învățat pe oameni cum să aprindă focul. El a făcut pe zei și cea dintâi pereche de oameni, care a eșit din ouăle unui uleu, după ce alte încercări făcute mai înainte nu isbutiseră. Tot el acoperi pământul cu apele unui potop, ca să pedepsească pe doi nepoți ai săi, cari-i uciseseră pasărea favorită. Aceștia însă scăpară într'o luntre și deveniră părinții pescarilor și ai constructorilor de luntri. Împreună cu ei scăpară încă opt oameni. O păsărică jeli lumea apusă prin potop.

Ca zei secundari sunt considerate spiritele elementelor naturii, ale munților, vântului, etc. Afară de aceștia sunt și spirite protectoare. Fie care zeu își are animalul său favorit, în care se întrupează și pe care adoratorii săi nu trebuie să-l vâneze. Fie care om își are deasemeni animalul său protector (*totem*), a cărui carne nu se cade s'o mănânce. Zeii se pot întrupa și în oameni și această singură considerațiune a pus o stavilă puternică antropofagiei. Spiritul protector al fiecărei case locuiește într'o icoană sau statueta, numită *carvar*, care e adorată și care dă răspunsul său afirmativ sau negativ la întrebarea ce i se pune printr'o mișcare.

Despre moarte, melanezienii au idei asemănătoare cu ale cafrilor și hotentoților. Ravula (luna) a voit ca omul să moară numai pentru un timp, după care să se arate din nou ca ea, dar Racalavo (guzganul) a izbutit să facă să fie muritor, ca el. La moarte sufletul ese din trup. Animalele, plantele, instrumentele de tot felul, lemnele, pietrele etc. se cred însuflețite ca și omul. De aceea, instrumentele ce se pun în morminte, alături de cadavre, se sfărâmă, pentru ca sufletul lor să poată servi sufletul mortului. Locul în care petrec sufletele morților este în spre apus. Acolo sufletele celor buni au hrană deajuns și trăesc un traiu tihnit, pe când hoții, ucigașii, adulterii etc. merg într'o peșteră unde rabdă de foame și îndură chinuri. Tot în acest loc de chin merg și femeile netatuete. Până să ajungă la locuința lor

de veci, sufletele au să învingă o mulțime de piedici, după care sunt judecate de Ndengai.

Și la melanezieni joacă mare rol *vrăjitorii*, cari sunt în acelaș timp ghicitori, medici și preoți și știu să se transpună în stare de extaz, privind fix la un obiect care se învârteste iute. În această stare, ei pretind că cunosc voința zeilor și pot prezice. Pentru a cunoaște voința zeilor, există și ordalii, precum: afundarea în apă, băutura de otravă sau de apă clotindă, etc. Instituțiunea tabului există asemeni și aici. Sunt tabu, adică nu trebuie atinse, animalele sfinte, capul omului, căpeteniile triburilor și nobilii, etc. Caracteristic e la melanezieni privilegiul de care se bucură nepoții. Se numesc „nepoți” fiii femeilor din familia șefului unui alt trib. Aceștia au dreptul să-și însușească ori ce vor dela ceilalți membri ai tribului, afară de ceea ce este proprietatea șefului tribului.

3. *Micronezienii*, locuitorii insulelor Mariane, Caroline, ale Mareșalului, Gilbert etc. sunt o populațiune mixtă, adică compusă din papua, malaezi și polinezieni. Coloarea pielii lor este castanie sau măslinie, sau mai puțin neagră de cât a papuașilor și mai neagră de cât a malaezilor. Statura le e mijlocie, fruntea înaltă și turtită, ochii pătrunzători, nasul turtit, buzele cărnoase, părul puțin creț și barba rară. Din cauza obiceiului de a-și găuri urechile și a atârna de ele obiecte de podoabă destul de grele, lobul urechii ajunge adesea până la umeri. În găurile urechilor își țin bărbații pipele. În Caroline e obiceiul să se găurească nasul și să se introducă în deschizătură o floare. Nuditatea este regulă, iar îmbrăcămintea celor cari o au, se reduce la o cingătoare în jurul coapselor. Tatuajul întregului corp, afară de față, este obligator atât pentru bărbați cât și pentru femei și se face cu prilejul inițierii, adică al solemnității ce însoțește actul declarării majoratului. Fetele netatuete nu se pot mărita și tinerii cari mor netatuați sunt socotiți ca urgisiți de zei. Foarte răspândită este și obiceiuința de a ține în gură și mesteca betel. Canibalismul nu se practică.

Religiunea micronezienilor este puțin dezvoltată. Cultul strămoșilor a înlocuit la ei aproape cu totul cultul zeilor proprii ziși.

În insulele Mariane este adorat un zeu cu numele *Puntan*, despre care se crede, că trăia înainte de facerea lumii, ca om

foarte isteț, într'un spațiu gol și când muri dăte sorei sale însărcinarea de a face, din pieptul și umerii săi, cerul și pământul, din ochi soarele și luna, iar din sprincene curcubeul. Lumea este dar trupul lui. În insulele Caroline și ale Mareașului este adorat zeul *Aliulep*, al cărui nume însemnează „marele spirit” sau „vântul puternic”, iar în Tobi, zeul principal se cheamă *Iaris*, și se crede, că poartă pământul în spate, ca Ndengai al melanezienilor. Când el se mișcă, se cutremură pământul, când se uită chiorâș, tună.

Sunt și zei răi, zei subterani, cum d. p. *Erigiregers*, aducătorul morții oamenilor, cari mai înainte nu cunoșteau decât somnul și *Morogrog*, care, alungat din cer pentru purtare necorectă, a adus oamenilor focul. Animalul favorit în care se întrupează zeii este rechinul.

Sufletele strămoșilor și ale copiilor decedați sunt foarte cinstite, li se aduc sacrificii și constituie religiunea efectivă. Craniile morților se păstrează în casă ca amulete și se iau de bărbați în războaie, ca să le stea într'ajutor. Totuși spiritele morților inspiră și teamă, din care cauză micronezienii, ca și alți primitivi, nu es noaptea din casă decât de mare nevoe. Ele intră și în diferite animale, îndeosebi în porumbei și în cocos, cari sunt tabu.

Locul în care stau sufletele celor morți se crede că e sub pământ și anume pentru sufletele celor buni o grădină cu pomi roditori, pentru ale celor răi o peșteră întunecoasă, peste care stăpânește duhul cel rău *Aniti*. În Tobi se crede că împărăția spiritelor este undeva dincolo de mare, de aceea cadavrele și bătrânii neputincioși se pun într'o luntre și li se da drumul pe mare, ca să se ducă singuri spre locul de veci.

Instituțiunea tabu-lui are mare importanță în viața micronezienilor. Anumite băuturi, mâncări, animale, locuri și persoane, care variază dela o insulă la alta, sunt privite ca rezervate divinității și nu trebuie să se atingă nimeni de ele. Tabul se poate totuș ridica prin anumite ceremonii, prin care divinitatea este rugată să renunțe la lucrul declarat tabu.

În insulele Mariane exista și un fel de ordin călugăresc numit *ulitao*, ai cărui membri își aveau locuințele lor aparte și în comun și se bucurau de privilegii speciale, ca d. p. acela de a trăi cu fetele nobililor înainte de măritiș. Semnul lor distinctiv era un baston, îmbrăcat în coajă de arbore și

împodobit cu puf. Aveau și limba lor aparte și exercitau o mare înrăurire politică. Pentru că s'au împotrivit cu multă îndârjire spaniolilor cuceritori și introducerii creștinismului, ordinul lor a fost desființat.

4. *Polinezienii* sunt locuitorii numeroaselor insule cuprinse între insula Paștelui, spre răsărit, Sandviș, spre nord, și Noua Zeelandă, spre sud. Mai toate aceste insule sunt sau madreporice sau vulcanice. Cele dintâi sunt joase, lipsite de izvoare de apă și fără vegetație bogată. Cele de al doilea sunt înalte, au izvoare și cursuri de apă pline de scoici și pești și o floră foarte bogată. Cresc acolo banani și palmieri de tot felul și în deosebi arborii de pâine, ale căror fructe gustoase și abundente, dau hrană din destul locuitorilor. Clima este deasemeni foarte plăcută. Lipsesc însă patrupedele, afară de șoareci, câini și o rasă de porci piperniciți, cum și carnivorele și reptilele, afară de niște șerpi mici, neveninoși. Înainte de venirea în contact cu europenii nu erau acolo nici muște și pureci.

Aceste insule au fost cunoscute de europeni abia în a doua jumătate a veacului XVIII și populațiunile ce le locuiesc par a fi de origine malaică, venite aci dinspre apus, din Celebes.

Atât din punct de vedere somatic cât și psihic, polinezienii sunt cei mai bine conformați dintre toți primitivii continentului australian. Infățișarea lor este în general plăcută, membrele proporționate, dar cam slabe și delicate. Coloarea pielii este diferită, dar cea mai frecventă este măslinie. Părul e negru și creț, ochii negri și mici, dinții frumoși, nasul puțin turtit, urechile mari, craniul ascuțit și înalt (ipsistocefal), atât din naștere, cât și din cauza turtirii lui din cea mai fragedă vârstă a copiilor. Sufletește, polinezienii sunt vioi, curioși, veseli și întreprinzători. Au ajuns la oarecare perfecțiune în confecționarea instrumentelor de prima necesitate, a armelor, a ornamentelor pentru locuințe, a bărcilor și în privința hirurgică, căci practică cu multă abilitate trepanațiunea și vindecă fracturi grave. Iubesc foarte mult muzica și dansul și au oare care producțiuni poetice care nu sunt de disprețuit, iar mitologia lor este de o bogăție uimitoare și plină de farmec. Le place și elocința, din care cauză sunt mult întrebuițați ca misionari cei cari trec la creștinism. Cu toate că umblă foarte sumar îmbrăcați sau chiar cu desăvârșire goi, țin să aibă brățări la mâini și la picioare, să-și facă peruci, să-și ungă

trupul cu ulei de cocos și să-și vopsească fața. Femeile, deși sunt socotite ca inferioare bărbaților, totuși sunt, de regulă, bine tratate de soții lor, dar sunt cu totul lipsite de pudoare. Pe virginitatea fetelor nu se pune nici un preț. Prietenii de sânge (fârtații) își pot schimba sau ceda femeile între ei. Poligamia e generală. Copiii, mai ales cei doi sau trei născuți întâi, precum și gemenii și fetele sunt în cele mai multe cazuri uciși. Acest rău, ca și canibalismul, care era asemeni foarte răspândit, au mai scăzut dela venirea în atingere cu europenii. Tatuarea era iarăși altădată generală. Se tatuau pe trup tot felul de chipuri, mai ales al animalului sfânt (totemului) fie căruia individ. Ea se făcea cu o deosebită solemnitate și ca un act sfânt cu prilejul inițierii sau declarării tinerilor și tinerelor de majori. Sub influența creștinismului s'a mai împuținat. Accesibili față de cultura europeană, polinezienii s'au vindecat de unele din relele care rodeau vloga neamului lor și-i duceau cu pași repezi la pieire și s'au trezit la o nouă viață.

Divinitățile. Religiunea polineziană este foarte bogată în mituri, atât de bogată că o înnăbușesc. În toate miturile, rolul de căpetenie îl joacă zeul suprem, care în Tongo și Samoa se numește *Tangaloa*, în Noua Zeelandă *Tangaroa*, în Tahiti *Taaroa* și e privit ca zeu al cerului, tatăl celorlalți zei și făcătorul pământului și al oamenilor. Locuința sa este în cerul cel mai înalt, iar material este înfățișat ca pasăre, ceea ce însemnează, că e și zeu al furtunii. Soarele este ochiul său stâng (în care se crede că locuște sufletul). În multe insule, el e și zeul mării și e adorat ca atare mai ales de marinari.

Tangaroa poartă în spate pământul și când se mișcă se produc cutremure. Atunci oamenii lovesc cu un baston în pământ și strigă tare: „Fii liniștit”.

Tangaroa este mai departe făcătorul lumii și al oamenilor. Din sudoarea ce i-a curs de pe față când a făcut lumea, a eșit apa mării, care e sărată din această cauză. Pământul l-a scos el din fundul mării și pentru că i s'a rupt sfoara undiții, când l-a scos, sunt mai multe bucăți, adică insule, iar nu una singură. Soția sa *O-te-papa*, o mare stâncă, născu mai întâi stelele, după aceea pe zeii inferiori și în cele din urmă pe oameni.

După un alt mit, *Tangaroa*, pasărea uriașă, era închis din vecie într'un ou colosal, pe care-l sfărâmă și din ale căruia

coji făcu cerul și pământul. Din pământul roșu făcu apoi pe om. Tot cu pământ roșu trebuiau să se și hrănească oamenii. Un tată, al cărui fiu nu se putea hrăni cu pământ roșu, rugă pe Tangaroa să-l transforme într'un pom roditor și Tangaroa îl făcu arbore de pâine.

Polinezienii au un foarte interesant mit, în care întâlnim și pe Tangaroa ca zeu al mării: „*Ranghi* (cerul) și *Papa* (pământul) erau o pereche îndrăgostită, care dete naștere tuturor viețuitoarelor. Acestea însă trăeau în întunec, pentru că cei doi părinți se țineau îmbrățișați strâns. Copiii lor se sfătuiră, cum ar putea eși la lumină. Răutăciosul om Tumatuenga fu de părere ca părinții să fie omorâți, pe când Tane-mahuta, tatăl pădurilor și a tot ce e viu, propuse ca numai să fie despărțiți. Toți primiră această propunere afară de Tauhiri-matea, tatăl vânturilor, căruia îi este indiferent, dacă stă la lumină sau la întunec, pentru că trebuie să sufle neconținut. El își iubea părinții mai mult de cât ceilalți frați și se împotrivi la despărțirea lor.

Cei cinci frați ai săi încercară dar să despartă pe Ranghi de Papa. Rongo-ma-tane, tatăl plantelor cultivate, își încercă cel dintâi puterile, dar nu izbuti, pentru că era prea mic și slab. Tangaroa, tatăl peștilor și al reptilelor, încercă și el, dar tot în zadar. Nici Haumia-tikitiki, tatăl plantelor sălbatece, dar nutritive, și Tu-matuenga, omul, nu izbutiră, ci aceasta îi fu rezervat lui Tane-mahuta, care-și înțepeni capul în pân-tecele mamei (Pape) și picioarele în pieptul tatii și, făcând o sfortare, îl aruncă pe acesta sus de tot, în văzduh. De atunci, Ranghi și Papa au rămas despărțiți, iar lumina pă-trunzând în spațiul dintre ei se arată un adevărat furnicar de ființe. Biruința lui Tane-mahuta a fost definitivă. Ori de câte ori cerul vrea să se apropie de pământ se împiedica de picioarele Tatălui pădurilor. Cei doi soți veșnici se iubesc însă și mai departe. Pământul își trimete mireșmele sale către cer și acesta varsă noaptea pe pământ lacrimi duioase, pe care oamenii le numesc rouă”.

Mitul continuă:

Tauhiri-matea caută să răsbune pe părinți împotriva fraților săi. El avea patru fii, pe cari-i trimise în cele patru puncte cardinale, de unde să sufle cu furie asupra mării și a uscatului. Tane-mahuta își văzu doborâți de furtună cei mai frumoși arbori.

Curcubeul, fiul zeului furtunii, sta într'ajutor tatălui său în această operă de distrugere. Tangaroa își văzu umeda sa împărăție în așa fel bântuită de furtună, că se retrase îngrozit în fundul mării. Copiii săi, peștii ținură sfat, ce să facă. Reptilele crezură mai nimerit să se retragă pe uscat și să se ascundă în pădure, iar peștii rămaseră și mai departe în apă. Tane-mahuta primi bine pe reptile și le dete ocrotire, dar aceasta nu-i conveni lui Tangaroa, pentru că i se împuținau copiii. De aceea, el distruge pădurile, când se apropie de țărnul mării. La rândul său, Tane-mahuta procură fratelui său Tu-matuenga, tatăl oamenilor întreprinzători, material pentru bărci, undițe, mreje etc. cu care putea prinde peștii rămași credincioși lui Tangaroa, ceea ce atâță mânia acestuia în contra oamenilor, pe cari caută să-i înghită cu bărcile și cu uneltele lor și să le pustiească locuințele ce sunt aproape de mare. Pe Rongo-ma-tane și pe Haumia-tikitiki, Tauhiri-matea își răsbună căutând să le distrugă copiii, plantele, dar ei scăpară de răzbunarea fratelui lor, fiind adăpostiți la sânul mame-si, Papa, care se înduioșă de soarta lor, văzând vrajba ce intrase între frați. Singur răutăciosul Tu-matuenga nu fu învins de Tauhiri-matea, deși avu mult necaz din cauza lui. Acesta birui în cele din urmă pe ceilalți frați ai săi, căci se făcu stăpân pe pădure, pe mare și pe plantele cultivate și sălbatece, numai pe vânt nu-l putu stăpâni”.

Eroul cel mai slăvit în mitul polinezian este *Maui*, zeul soarelui, pe seama căruia se pun o mulțime de isprăvi. Astfel, el a scos — ca și Tangaroa — pământul din fundul apei și, în chip de pasăre, a înțepat un vierme, din care s'au născut doi oameni. El poartă pământul în spate și când se mișcă, de produc cutremure. Cu el umblă prin apa mării soția sa, Papa, care dă naștere insulelor stâncoase. Impotriva vrăjmașilor săi, el luptă cu falcă miraculoasă a unei mătuși a lui, Muriranga-Venua, care locuște în apusul îndepărtat și voise să-l înghită, dar a recunoscut în el pe nepotul său, când adierea vântului de seară îi aduse parfumuri dela el. Maui a adus focul pe pământ, dela o altă mătușă a sa, care locuia tot în apus, într'o peșteră, în care nu putea intra nimeni. Când ea își văzu nepotul, îi dete, de bucurie, o unghie a sa, care producea foc, când era frecată. Maui însă stinse focul și-i ceru altă unghie și tot așa mai departe până la cea din urmă. Furioasă de îndrăsneala nepotului, Mahu-Ika, — așa se numea bătrâna — aruncă după

el cu toate flacărele din trupul său, ca să-l peardă. A trebuit să intervină Tauhiri-matea, zeul vânturilor, ca să stingă focul cu o ploae torențială. Câteva scânteii intrară însă în oarecari arbori, din cari se poate aprinde și acum focul. Maui stăpânește și vânturile, pe care merge călare. Numai vântul de apus nu-l poate stăpâni, căci se ascunde într'o peșteră, când vrea să pună mâna pe el. De aceea, acest vânt bate aproape fără încetare.

Despre nașterea și copilăria lui Maui mitul spune, că mama sa, care avea deja mai mulți copii, îl născu pe el înainte de vreme, într'o zi, când se plimba pe țărmul mării. Crezând că nu va avea zile, ea îl învăliu într'o șuviță din lungul ei păr și-l aruncă în mare. Bunicul său Ranghi, cerul, îl luă atunci sub ocrotirea sa. După ce fu legănat mai mult timp de valuri, el fu aruncat la țărm, într'o insulă. Acolo fu găsit și recunoscut de mama sa, care-l luă cu sine și-l culca în patul său, în ciuda fraților săi mai mari. Mama lui (noaptea) avea obiceiul să vină la copiii săi seara, când se întuneca și le purta de grijă și dormea cu ei în colibă până a doua zi, înainte de răsăritul soarelui, când își lăsa copiii adormiți și pleca, nu se știe unde, fără să se mai arate până în seara următoare. Micul Maui, nerăbdător, ca și frații săi, de a ști, unde petrece mama sa ziua, și mai deștept de cât ei, se hotărî să lămurească taina. Intr'o seară, el astupă toate crăpăturile colibeii, prin care putea pătrunde înăuntru lumina zorilor, ascunse veșmintele mamei sale, adică șorțul și cingătoarea, și se puse de pază. Când se făcu ziuă, mamă-sa dormea mereu, dar când bagă de seamă, că e lumină, se sculă îngrabă, își căută hainele, dar negăsindu-le, deschise ușa și se făcu nevăzută, așa goală, cum era. Maui, care sta la pândă, se luă după ea și o văzu, că dispăre într'un stufiș. El se prefăcu în porumbel și descoperi în stufiș o deschizătură, care ducea într'un loc subteran. Acolo stau mama și tatăl său, care-l recunoscără și-i dădură puteri minunate, cu care săvârși după aceea vrăjitorii și isprăvi ne mai auzite.

Sfârșitul lui Maui este tragic, ca al tuturor eroilor solari. Crezându-se cu neputință de învins, el luă hotărârea de a se duce în apusul îndepărtat, unde o mătușă a sa Hine-nu-te-po (marea femeie-noapte) dormea cu gura deschisă, răspândind în juru-i duhori pestilențioase. Se zicea, că ea mănâncă oameni. Maui voi să se convingă, dacă aceasta este adevărat și să îmblânzească pe feroasa zeiță a morții. Pasărele își exprimă dorința

să-l însoțească în călătoria lor. El consimți. Când ajunse la mătușa sa și o văzu dormind cu gura larg deschisă, își propuse să intre în trupul ei, ca să vadă ce este acolo și rugă pasărilor să nu rădă când îl vor vedea intrând în gura ei. Toate pasărilor își deteră și ținură cuvântul, numai pasărica tivakavaka, care cântă totdeauna la apusul soarelui, nu-și putu ține răsul. Din cauza răsului ei Hine-nui-te-po se trezi deodată din somn și simțind, că cineva e în gura ei, îl strivi între dinți. Astfel se sfârși Maui, cel dintâi om, și de atunci și din această cauză mor toți oamenii.

Tot așa de înflorit este și mitul *Hinei* sau *Mainei* ori *Masinei*, zeița luni și fica lui Tangaroa. În timpul unei foamete, ea se înălțase pe cer în forma fructului arborelui de pâine, adică de seceră, O femeie, Sina, era la lucru pe câmp cu copilul ei. Chinuită de foame, ea strigă furioasă către lună: „De ce nu vii jos, pe pământ, să te mănânc cu copilul meu?” Luna veni mândioasă și luă la ea pe mamă și copil, care se văd și acum în pata din lună. Ea e înfățișată ca o tânără fată, care-și schimbă amantii înainte ca ei să îmbătrânească.

O altă zeităte este *Po*, noaptea și întunecul de sub pământ, unde locuiesc morții și se coboară sufletele morților, ca să fie mâncate de zei. *Rehna*, zeul văzduhului, locuiește la Tangaroa (în cer) și știe tot. Un fiu al lui, mort într'un accident, roșește cu sângele lui cerul de seară. Când curtea lui Rehna este murdară (când cerul e acoperit cu nori) o curăță *Mani*. Curcubeul este drumul pe care zeii se coboară pe pământ și se înalță din nou la cer.

Un frumos mit cosmogonic, în care se cuprinde și o interesantă teogonie, este cel din insula Mangea, din grupul Hervey. După acest mit, pământul ar avea forma unei pere cu vârful în jos. Prin două deschizături, una la răsărit și alta la apus, vin și se duc soarele și luna. Jos, la vârful pereii, se află *Roe*, viermele în formă de ață, care este începutul întregii existențe. Interiorul pereii, *Avaiki*, este infernul. Deasupra viermelui este despărțitura suflării, după aceea a vieții permanente și în fine a unei zeițe, despărțitură atât de strimță, că zeița stă înghemuită, cu bărbia lipită de genuchi. Dorind să aibă copii, această zeiță își mușcă coapsa dreaptă și din ea se făcu *Vatea*, un zeu jumătate om și jumătate rechin. Ochiul lui de om este soarele, iar cel de pește luna. Ca cel dintâi născut al zeiței, el ocupă locul

cel mai dedeasupra al interiorului pământului și cu cei doi ochi ai săi, care intră și es prin cele două deschizături dela răsăritul și apusul pământului, vede tot ce se petrece și pe pământ și sub pământ. Zeița își mai mușcă odată aceeaș coastă și făcu pe *Tinirau*, zeul peștilor cari locuiesc dedesubtul împărăției lui Vatea. Un al treilea fiu al zeiței este *Tango*, tatăl pasărilor, iar al pătrulea e o fică, al cărei nume însemnează *'ecou*. Al cincilea este *Raka*, zeul vânturilor, care-și ține copiii închiși într'un mare coș, de unde comunică cu marea superioară printr'o deschizătură specială, prin care pot sufla cât vor pe întinsul ei. Lui Vatea i se urî dela o vreme singur. Mai multe nopți dearândul, el visă o femeie frumoasă, pe care în cele din urmă o prinse în vis și se căsători cu ea aevă. Ea se numea *'Papa* — numele zeiții pământului din mitul neozeelandez — și născu doi băeți cu chip omenesc: pe *Rongo*, zeul vegetațiunii, și pe *Tangaloa*, zeul mării. Ea mai avu și alți fii, între cari unul cu chip de șopârlă. Cu un cuvânt, ea este mama zeilor adorați în *Mangea*.

Afară de acești zei ceva mai generali, pentru că sunt cunoscuți în mai multe grupe de insule, sunt și o mulțime de zei locali. Astfel sunt: *Ofanu*, în Tahiti, zeul agriculturii, *Alo-Alo*, în Tonga, zeul vântului și al secerișului; apoi *Lono*, în Sandviș, *Rov*, în Tahiti și *Rongo*, în Noua Zeelandă, zei ai vântului, și ai războiului. În fine, fiecare vulcan, munte, stâncă, etc. își are zeul său, sau mai exact, este înfățișat ca zeu. Dintre acești zei, mitul vorbește mai mult de *Pele*, temuta zeiță a vulcanului din Havai și de pățania ei cu *Tamapuaa*-Fiul soarelui. Acesta făcea curte zeiței, care avea mulți alți curtezani și care nu vrea să se uite la el. Furios, el îi umplu craterul de apă, ea însă izbuti să înghită toată apa și să arunce pe fiorosul zeu în mare.

Panteonul zeilor polinezieni este dar destul de bogat. În Tonga numărul lor era de 360. Ei poartă numele generic de „*atua*” domni, stăpâni și sunt socotiți ca făcând cu toții o „*familie cerească*”.

Deosebite de zei, dar primind aproape acelaș cult, sunt spiritele „*tiki*”, care sunt atât bune, cât și rele. Cele bune locuiesc mai ales în animalele ocrotitoare ale fiecărui om, familie, clan, trib, etc. adică în totemi, iar cele rele se prefac în vampiri, strigoi, stafii, etc. și cauzează mult rău oamenilor.

Cultul. Dintre practicile religioase ale polinezienilor merită să fie pomănită așa zisul „*tabu*” (dela *ta-foarte*, prea și *bu* sau

pu-ales, oprit, interzis), care — mai mult de cât în toate celelalte părți ale Australiei și de cât la ori cari alți primitivi — fac o strictă deosebire între ceea ce este al zeilor și al oamenilor apropiați de zei, pe deoparte, și ceea ce este al muritorilor de rând, pe de altă parte. Sunt tabu d. p. templele, obiectele de jertfă, preoții, regii, nobilii, cum și tot felul de lucruri care stau în legătură sau sunt în posesiunea acestora. Ființele și în deosebi oamenii considerați tabu transmit această calitate tuturor ființelor și lucrurilor cu care vin în atingere și pot declara de tabu ori ce vor. Atingerea de tabu este cel mai mare sacrilegiu și e pedepsită cu moartea sau, în tot cazul, foarte aspru. Cum boala este privită ca urmare a călcării cu voe sau fără voe, ori chiar fără știință, a legii tabului, bolnavii sunt obligați să-și cerceteze conștiința și să mărturisească preotului, de s'au atins cumva de vre un lucru sau persoană tabu, ori au săvârșit vre-o acțiune declarată tabu. Cei cari sunt îndatorați să observe acelaș sau aceleași tabu formează o clasă socială bine deosebită de celelalte și astfel tabu stă la temelia împărțirii în clase sociale. Cei cari au dreptul să declare ceva de tabu pentru un timp determinat sau pentru totdeauna, și în deosebi preoții, au și puterea de a destabilua. Aceasta se face cu un anume ceremonial și cu anumite rituri. Așa d. p. noii născuți sunt considerați tabu și nu sunt destabuati de cât după ce preotul îi stropește sau afundă în apă, cu un anumit ritual (un fel de botez). Tot asemeni se poate scurta și timpul pentru care ceva e privit ca tabu.

Preoții au format la polinezieni întotdeauna o clasă aparte, privilegiată. În unele părți, ei au exercitat și puterea politică de șefi ai triburilor, în altele formează un fel de colegii, care se ocupă cu astronomia. Datoriile lor sunt: să îngrijească de localurile templelor și de serviciile religioase ce se fac în ele, să taie împrejur și să tatueze pe credincioși, să prezică și să blesteme, să trateze pe bolnavi și să observe toate regulile tabului. Ca semn de distingere de ceilalți oameni, ei poartă pe cap o așa zisă pălărie foarte înaltă, un adevărat coș, de pae și au dreptul să țină până la 12 femei. Preoția este ereditară. Când moare un preot, feciorul îl sărută în gură, ca să primească dela el inspirația dumnezească al cărei organ a fost muribundul, și darul preoției. O legendă, aflată în insulele Hervey, istorisește astfel instituirea preoției:

Când oamenii se înmulțiră și zeii văzură cât erau de neștiu-

tori, chemară păsărelele și le spuseră ceea ce trebuiau să învețe pe oameni, ca să fie fericiți. Păsărelele cântară și ciripiră oamenilor, dar oamenii nu le putură înțelege. Atunci zeii aleseră câțiva oameni, în trupul cărora se pogorâră, și vorbiră oamenilor în limba lor. Acești oameni aleși de zei sunt preoții. Pentru că zeii locuiesc în ei, ei pot și prezice. Când cineva vrea să-i consulte, trebuie să le ducă o anumită cantitate din băutura amestecată „kava”, pe care ei o beau, cad în extaz și astfel pot prezice.

În insulele Tahiti, Hervei, Havai, Sandviș ș. a. a existat până în anul 1820 un ordin preoțesc, cu privilegii foarte ciudate, a cărui origină și organizare legenda o explică astfel:

„Zeul *Oro*, fiul lui Taaroa, unul din zeii principali din Tahiti, voia să se căsătorească cu o femeie de pe pământ. Coborându-se pe curcubeu din cer pe pământ, el găsi, în insula Borabora, pe frumoasa Vairaumati, pe care o luă de soție și uită de cer. Frații săi, Orotetefo și Urutetefo, veniră să-l caute. Coborându-se pe curcubeu și găsind pe Oro, îi dăruiră, de bucurie, penele roșii și porcul, sub chipul cărora se ascuseseră ei cât îl căutaseră. Oro se sui atunci la cer pe un stâlp de foc, dimpreună cu soția sa și luă cu el și curcubeul. Fiul său îi urmă mai târziu, după ce făcu multe fapte vitejești. Cei doi frați ai lui Oro, rămași pe pământ, fură prefăcuți de el în preoți, areoi”. După numărul celor șapte porci ai porcului în care fusese întrupat trecător unul din frații lui Oro, ordinul areoilor are șapte grade, care se deosebesc unul de altul prin felul tatuării. Primirea în ordin se făcea numai după un lung noviciat și după trecerea de probe severe. Membrii ultimului grad executau niște dansuri și dau un fel de reprezentație teatrală, care înfățișa la început scene mitologice, iar mai târziu scene din viața zilnică, din care nu lipseau înțepături la adresa căpeteniilor politice, de a căror mânie nu se temeau, pentru că erau tabu. Trecerea dintr'un grad într'altul se făcea cu multă greutate. Candidatul trebuia să dea dovadă de extaze, viziuni, improvizații poetice, etc. și era uns cu oleiu de kokos, care simboliza duhul lui Oro. Areoii din gradul cel mai înalt treceau drept zei și erau adorați ca atare. Ei n'aveau nimic al lor propriu, dar în schimb puteau să ia de la oricine tot ce voeau. După moarte se credea că merg deadreptul în paradis, la Oro. Unul din privilegiile de care se bucurau areoii era acela de a putea avea

relațiuni cu ori ce femei. Copiii însă îi ucideau, sub cuvânt că cei doi frați ai lui Oro, întemeietorii ordinului, nu avuseseră copii. Numai membrii gradelor superioare puteau face excepție dela această crudă regulă și să-și crească copiii pe cari voeau să-i lase în viață.

Sufletele morților se credea că umblă câtva timp împrejurul mormintelor în formă de umbră cu chip omenesc, iar că după aceea se întrupează în diferite animale. În genere, ele sunt înfățișate ca răufăcătoare omului. De aceea, de multe ori polinezienii se sinucid, pentru ca sufletul lor să-și poată răzbuna mai bine pe dușmani. Și între suflete, ca și în viața pământescă, sunt caste: fie care-și păstrează după moarte casta căreia a aparținut în viață. Înainte de a ajunge la locul fericirii de veci, sufletele sunt înghițite — după cum sunt dii castele mai de jos sau mai de sus — de spirite sau de zeii inferiori ori superiori și digerate, dar nu pentru a fi nimicite, ci pentru a fi spiritualizate mai mult și a putea merge în paradis sau chiar a se preface în spirite. Locul de sălășluire al spiritelor se crede, că e sau în interiorul pământului, în Po, sau într'o insulă îndepărtată în apus, sau în cer. Despre o pedeapsă a faptelor rele după moarte se vorbește puțin, pentru că tot răul ce fac oamenii se atribue influenței spiritelor rele.

În ce privește *formele cultului* este de observat, că se găsesc idoli aproape pretutindeni, dar se pune puțin preț pe ei, căci se vând adesea pe lucru de nimic. Mai mult preț se pune în unele părți pe craniile strămoșilor, care se păstrează în locuințe ca feteși. Locașuri sfinte propriu zise lipsesc în unele părți cu totul, într'altele se găsesc colibe sau bordeie în care se păstrează feteși, într'altele sunt un fel de parcuri sfinte cu pomi și statui de zei, iar într'altele sunt temple în înțelesul strict al cuvântului. Ca sacrificii se aduc mai mult lucruri de mâncare. Sacrificii omenești nu se aduc de cât în unele părți la întronarea regilor. Atunci se sacrifică, în chip solemn, un om înaintea unui idol, după care un preot dă regelui ochiul stâng al sacrificatului, ca să-l mănânce. Regele îl mănâncă într'adevăr, sau se face că-l mănâncă, simbolizându-se prin aceasta, că regele, însușindu-și un suflet în plus, devine mai înțelept și mai prevăzător.

În religiunea polinezienilor întâlnim dar mai mult de cât

în orice altă religiune primitivă o mulțime de elemente de valoare, de idei înalte, amestecate cu tot felul de rătăciri.

Ajunși la sfârșitul studiului asupra religiunii primitivilor, putem încheia cu constatarea că religiunea nu lipsește nici unui neam de primitivi, cum s'a pretins și susținut altă dată, dimpotrivă din nici una din ele nu lipsește nici unul din elementele proprii religiunii, ba într'unele din ele întâlnim chiar idei foarte potrivite despre divinitate și o viață religioasă și morală destul de înaltă. Numai că elementele de valoare sunt amestecate cu o mulțime de superstiții și practici grosolane, din a căror cauză își pierde cu totul însemnătatea. Nu e de trecut cu vederea și constatarea, că cele mai multe din religiunile primitivilor păstrează destul de limpede urmele unei religiuni mai vechi și superiare, față de care ele sunt o decadere.

Bibliografie. Theodor Waitz, Anthropologie der Naturvölker, vol. II—VII. Leipzig, 1865—1872. Roskoff, Das Religionswesen der rohesten Naturvölker. Leipzig, 1880. A. Réville, Les Religions des peuples non civilisés, vol. I și II. Paris, Fischbacher, 1883. I. H. A. Ebrard, Apologetik, II Theil. Gütersloh, 1880. — Conrad von Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte, vol. II. Bonn, 1913. — M-gr. A. Le Roy, La Religion des Primitifs. Paris, Beauchesne, 1911.

I. G. Müller, Geschichte der amerikanischen Urreligionen. Basel, 1867.

Wilhelm Schneider, Die Religion der afrikanischen Naturvölker, Münster, 1891. — R. Hoffmann, La Notion de l'Être Suprême chez les peuples non civilisés. Genève, 1907.

E. Reclus, Le Primitif d'Australie. Paris, Schleicher. — Strehlow, Die Aranda-unde Loritjastämme, in Zentral Australien. Frankfurt, a. n., 1912. — E. Durkheim, Le Formes élémentaires de la vie religieuse (Le système totémique en Australie). Paris, F. Alcan, 1912.

